

721
кн. 2
ПАИБ
Т 84
80

ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКО-
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
• КИРИЛ
И МЕТОДИЙ •

TRAVAUX
DE L'UNIVERSITÉ
• CYRILLE
ET METHODE •
DE
V. TIRNOVO

ГОДИНА 1986

ТОМ XXI, КН. 2

ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКО-
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ
И МЕТОДИЙ“

TRAVAUX
DE L'UNIVERSITÉ
•CYRILLE
ET METHODE•
DE
V. TIRNOVO

FACULTÉ PHILOLOGIQUE
TOME XXI, LIVRE 2
LINGUISTIQUE
1986

ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКО-
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
•КИРИЛ
И МЕТОДИЙ•

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
ТОМ ХХІ, КНИГА 2
ЕЗИКОЗНАНИЕ
СОФИЯ, 1986

ПА 20
Т 84
80

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Проф. Ангел Давидов (главен редактор), проф. Русин Русинов, доц. Йордан Еленски, ст. ас. Маргарита Палукова (научен секретар)

© Великотърновски университет
„Кирил и Методий“, 1986
с/о Jusautor, Sofia

Индекс 804 Б

12712 / 1986

ОКРЪЖНА БИБЛИОТЕКА

В. ТЪРНЕВО ДДУ

Рецензент Екатерина Дограмаджиева
Редактор Стоянка Сербезова
Художествен редактор Кремена Филчева
Технически редактор Стела Томчева
Коректор Сенка Георгиева
Първо издание

Далена за набор на 7.VIII.1985 г. Подписана за печат на 15.VII.1986 г. Излязла от печат през август 1986 г. Формат 16/60/90 Печатни коли 10,75 Издателски коли 10,75 Условно издателски коли 11,91 Издателски № 28884 Тираж 604
Цена 1,61 лв. КОД. 02/95351. . /5014—26—86

ДИ „Наука и изкуство“ — София

ДП „БАН“ — София

СЪДЪРЖАНИЕ

1. Диана Дамянова. За преводаческите словоредни трансформации, свързани с мястото на прякото допълнение в българското и руското просто изречение	7
2. Русин Русинов. Състояние на изследванията, нерешени и спорни въпроси по история на българския книжовен език през Възраждането	39
3. Ангел Давидов. Към характеристиката на Евтимиевата реформа.	69
4. Иван Харалампиев. Основни синтактични черти в езика на Евтимий Търновски (към въпроса за същността на Евтимиевата езикова реформа).	95
5. Пенка Ковачева. Деадективните абстрактни съществителни имена с наставка -ина в произведенията на Йоан Екзарх.	121
6. Стоян Буров. Степените за сравнение в българския език като обект на функционалната морфология.	150

TABLE OF CONTENTS

1. Diana Damyanova. On Translation Word Order Transformations in Connection with the Direct Object Position in the Bulgarian and the Russian Declarative Sentence.	7
2. Roussin Roussinov. The State of Research Works, Unsettled and Controversial Questions on the History of the Bulgarian Literary Language During the National Revival Period.	39
3. Angel Davidov. Towards the Characteristics of Euphtimy's Reform.	69
4. Ivan Haralampiev. Basic Syntactic Features in the Language of Euphtimy Turnovski (Towards the Question of the Essence of Euphtimy's Linguistic Reform)	95
5. Penka Kovatcheva. Adjectival Abstract Nouns with the Suffix- НА in the Works of Johan Ekzarch.	121
6. Stoyan Bourov. The Functional Morphology Approach to the Degrees of Comparison in the Bulgarian Language.	150

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

Том XXI, кн. 2

Филологически факултет

1985/1986

TRAVAUX DE L'UNIVERSITÉ „CYRILLE ET MÉTHODE“
DE V. TIRNOVO

Tome XXI, livre 2

Faculté philologique

1985/1986

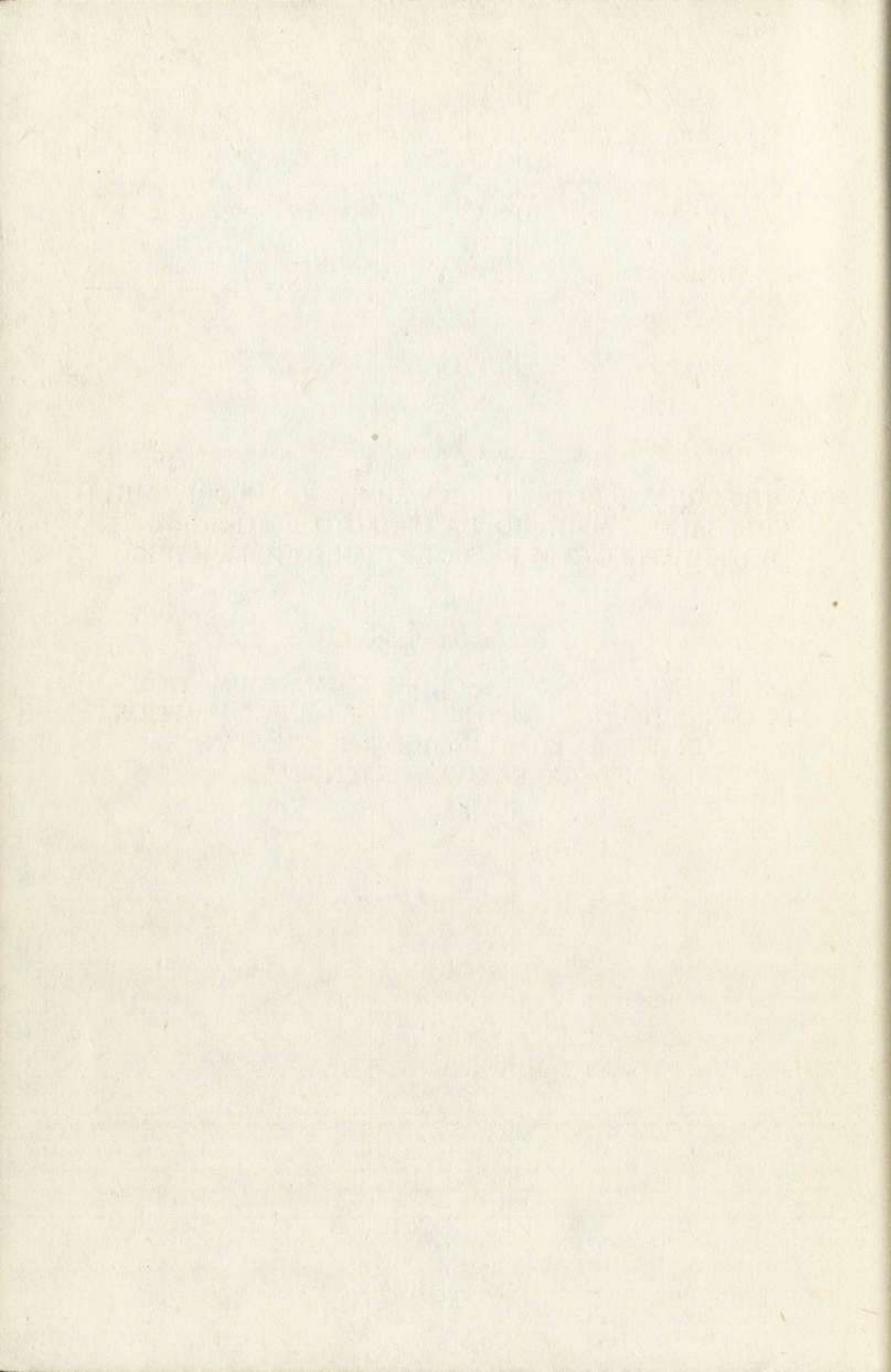
Диана Дамянова

ЗА ПРЕВОДАЧЕСКИТЕ СЛОВОРЕДНИ ТРАНСФОРМАЦИИ
СВЪРЗАНИ С МЯСТОТО НА ПРЯКОТО ДОПЪЛНЕНИЕ
В БЪЛГАРСКОТО И РУСКОТО ПРОСТО ИЗРЕЧЕНИЕ

Diana Damyanova

ON TRANSLATION WORD ORDER TRANSFORMATIONS
IN CONNECTION WITH THE DIRECT OBJECT POSITION
IN THE BULGARIAN AND THE RUSSIAN
DECLARATIVE SENTENCE

София, 1986

Въпросът за мястото на прякото допълнение в структурата на изречението е част от обширния проблем за словоредата в съвременния български и руски език. В лингвистичната литература от най-ново време въпросът за словоредата се разглежда в непосредствена връзка с учението за актуалното членение на изречението, тъй като тези две езикови явления са взаимосвързани. Теорията за актуалното членение получи голям тласък в развитието си чрез изследванията на членовете на Пражкия лингвистичен кръжок: В. Матезиус, Р. Якобсон, Б. Трънка, Б. Гавранек, Й. Вахек, Я. Мукаржовски, В. Скаличка, Л. Новак, Н. Трубецкой, Й. Коржинек, Ф. Данеш, Я. Фирбас, Й. Мистрик¹, а по-късно и в изследванията на П. Адамец². Тя има непосредствено отношение към смисловата структура на изречението, т. е. към неговата комуникативна функция, която е най-съществена във всеки жив език. Според тази теория наред с формално-граматичното (синтактично) членение съществува още едно, което показва по какъв начин отделното изречение се включва в предметния контекст, коя част от неговата информация се представя като известна (дадена или подразбираща се) и коя — като неизвестна (нова и съществена). В теорията за актуалното членение тези две части са получили различни названия. В настоящата работа ние ще използваме като работни термините *тема* (известно, дадено — Т) и *рема* (ново, комуникативно значимо — R). Терминът *комуникативна група* на R, в чийто състав влизат различни синтактични части на изречението в зависимост от конкретната им комуникативна функция.

Изучаването на словоредата в съпоставителен план има значение не само за съпоставителното езикознание, но и за теорията и практиката на превода. Затова настоящата работа има отношение както към този частен проблем на съпоставителното езикознание, така и към теорията и практиката на превода. Нейните задачи се свеждат до следното: а) чрез анализ на конкретен български и руски оригинал и преводен материал да се направят изводи за мястото на прякото допълнение в българското и руското просто съобщително изречение; б) чрез данните на съпоставителния анализ да се направят изводи за словоредните трансформации при превод от руски на български и от български на руски език, свързани с позиционните различия на прякото допълнение в двата езика.

При определяне на тези задачи сме изхождали от положението, най-точно формулирано от И. П. Распопов: „Известно е, че формал-

но правилният превод може съвсем невярно да предава съдържанието на оригинала, ако той се опира само на лексикалния състав и граматичното членение на отделните изречения, без да се има предвид на каква комуникативна цел отговарят тези изречения в контекста, какво е тяхното актуално членение, как се изразява то в структурата на изречението на даден език и как може да бъде изречено със средствата на друг език³.

За осъществяване на посочените задачи сме използвали материал от новата българска и съветската художествена проза: Д. Димов „Тютюн“ (I ч.), Ем. Станев „Крадецът на праскови“, П. Вежинов „Барьерата“, Б. Райнов „Черните лебеди“, Г. Атанасов „Провинциална история“, А. Толстой „Хождение по мукам“ (I кн.), К. Федин „Санаторий Арктур“, В. Кетлинская „Мужество“, К. Паустовский „Черное море“, и техните преводи на руски и български език.

Известно е, че всеки функционален стил се характеризира с определени лексикални, синтактични и стилистични особености (в това число и в областта на словоредата), поради което сме ограничили наблюденията си само върху художествения стил. Анализираме простото съобщително изречение (авторска и пряка реч), тъй като строежът на сложното изречение се характеризира с други особености, свързани с неговия структурен тип.

В най-новата съветска лингвистична литература проблемът за словоредата и за актуалното членение на изречението е намерил място в изследванията на И. П. Распопов, О. Б. Сиротинина, О. С. Ахманова, И. И. Ковтунова, К. Г. Крушелницка, О. А. Лаптева, Г. А. Золотова, В. Г. Адмони, Т. М. Николаева и др.⁴ В българската езиковедска литература този проблем е по-слабо разработен. На него е посветена монографията на Е. Георгиева „Словоредът на простото изречение в българския книжовен език“ (1974) и отделни статии на Л. Андрейчин, Я. Бъчваров, Н. Варненски, Хр. Василев, Г. Цихун, Св. Иванчев, Р. Русинов и др.⁵ Словоредът като проблем на синтаксиса намира място и в много учебници по руска и българска граматика.

Необходимостта от изучаването на словоредата произтича от това, че различието в подредването на думите говори за разлика в характера на връзките между тях, за различната роля на думите като части на изречението. В този смисъл голямо значение имат различията в дистантното и контактното разположение на думите, от една страна, и различията в постпозицията и препозицията, от друга страна⁶.

Можем да смятаме за общоприето положението, че словоредът в славянските езици има три основни функции: граматична, комуникативна и стилистична⁷. Граматичната функция се свежда до това, че чрез словоредата в значителна степен се изразява синтактичното взаимоотношение между отделните компоненти на изречение-

то. Най-силно тя се проявява при разположението на сказуемото и подлога, на сказуемото и допълнението*, а така също и при организацията на думите в словосъчетанието.

Комуникативната функция на словоредата, най-общо казано, се свежда до това, че чрез нея се изразява актуалното (комуникативно) членение на изречението, което винаги отговаря на определена комуникативна цел. Промяната на тази цел в повечето случаи води до изменение на словоредата.

Стилистичната функция на словоредата има своя специфична област — художествената проза и публицистиката, където служи както на определени комуникативни, така и на естетически цели. В тези два жанра словоредът може да отразява обективно авторско повествование, емоционално-експресивно отношение към предмета на повествованието, индивидуални особености на речта на действащите лица или индивидуалност на авторския стил. Словоредът в художествения стил е „средство за стилизация на речта“⁸. Стилистичната функция на словоредата се проявява само в тези случаи, когато варирането му не променя общото комуникативно значение на изречението⁹.

Посочените три функции на словоредата не се проявяват автономно. При анализ на даден текст не винаги можем строго да разграничим всяка една от тях. Това зависи не само от стила, но и от факта, че граматичната и комуникативната функция са взаимозависими във всички функционални стилове. Взаимозависимостта им по думите на И. П. Распопов се изразява в това, че за даден тип съотношение на компонентите при актуалното членение е нужно определено, строго фиксирано разположение. Словоредът може да участва в изразяването на актуалното членение, като показва по какъв начин се включват в състава на компонентите на това членение отделните граматични членове¹⁰.

Грамматичното и актуалното членение „са разположени в йерархичен ред с доминираща роля на граматичната структура“¹¹. Това положение е в по-голяма степен валидно за българския, отколкото за руския език¹². Вероятно най-същественният фактор за тази особеност на българския език е неговият аналитизъм. Словоредът в българското изречение е по-строго граматикализиран, тъй като много по-често се налага чрез него да се изразяват синтактични отношения на частите на изречението, докато в руското изречение тези отношения могат да бъдат изразени чрез падежните флексии (Ср. *Алешу он не видел* повече недели — Той не беше виждал *Альоша* повече от седмица).

Друга разлика във функциите на словоредата в двата езика се състои в това, че стилистичната функция е по-силно изразена в

* По-нататък ще използваме следните съкратени обозначения: подлог — S, сказуемо — P, допълнение — O, пряко допълнение — O_п, косвено допълнение — O_к, обстоятелствено пояснение — Д.

руския език. Разговорно-стилистичната ѝ разновидност според И. Васева въобще не е характерна за българския език¹³.

Споменаваме тук за основните функции на словоредата, тъй като при изследването на конкретния материал са важни както сходствата, така и различията между руския и българския словоред.

Въпросът за мястото на O_p в руското изречение наред с другите проблеми на словоредата е обект на изследване в редица статии и монографии, в които се разглеждат позициите му главно спрямо сказуемостта¹⁴. Контактната постпозиция на O_p се разглежда най-често като резултат на тясната семантична връзка и граматическата зависимост (силно управление на преходния глагол) между глагола и обекта на действието, а контактната препозиция се свързва с комуникативната функция на словоредата, която изисква в определени случаи подчертаване на O_p ¹⁵. В тези случаи P и O_p образуват един комуникативен компонент на изречението, а попадат в

различни комуникативни групи. Например: *Листопада* ^Тона ^Риногда *раздразжала* (В. Пан.). В изречението, в които глаголет има двойно силно управление и изисква едновременно O_p и O_k , дистантното разположение на O_p е резултат на два фактора — комуникативен и синтактичен. O_p не се подчертава комуникативно. Например: *Квартиру* *прежнего* *директора* *он* *отдал* *главному* *конструктору* (В. Пан.). Възможността руското O_p да се разполага в препозиция (независимо от постоянната му тенденция да бъде в постпозиция) (едно от важните условия за разпределение на комуникативната значимост между частите на изречението в съответствие с изискванията на актуалното членение¹⁶. От гледна точка на актуалното членение O_p най-често влиза в състава на R , т. е. образува комплексна единица с P и изпълнява функцията на съставна част в комплексната R . Но то може да изпълнява и функцията на T , като заема начална позиция (самостоятелна T) или да заема втора позиция след S^{17} .

В българската езиковедска литература най-често срещаното разположение на O_p спрямо P в неутралната реч се определя като контактна постпозиция. Това разположение на O_p се обяснява преди всичко със смисловата и граматическата връзка между P и O^{18} . Отбелязва се обаче, че O_p може да се намира и в препозиция. За неутрален словоред на българското просто съобщително изречение, състоящо се от три елемента, се счита словоредът: $S-P-O$. Неутралният словоред отразява най-точно основните принципи, върху които се изгражда изречението: „граматичен (от подлога към допълнението), семантичен (от агенса към пациенса), интонационен (от минимум удареност към максимум удареност) и, разбира се, принципа за изграждане на изречението с оглед на актуалната информация (от известното-определеното към новото-неопределеното)¹⁹.

Въпроса за мястото на O_p намираме най-подробно разработен

в монографията на Е. Георгиева. И тук, както и в други изследвания, се изтъква, че O_p реализира в изречението лексикалното и граматичното значение на преходния глагол. Това положение, както вече видяхме, е валидно и за руското O_p . Като разглежда отделно закономерностите и спецификата на граматичния и актуалния словоред, Е. Георгиева прави извода, че второстепенните части на изречението „в условията на граматичния словоред са винаги второстепенни в семантико-граматично и структурно отношение, а в условията на актуалния словоред могат да изпъкнат като главни в семантично отношение предициращи членове, запазвайки синтактико-структурната си второстепенност и зависимост. Различното положение, в което се поставят второстепенните членове при липса или при наличие на актуализация, е основният диференциален признак в този пункт между граматичното и актуалното членение на изречението и следователно между граматичния и актуалния словоред“²⁰.

В българския език много по-силно, отколкото в руския, действа синтактичният фактор в случаите на позиционно разграничаване на S и O_p . В руския език са единични случаите на тъждество между формите на S и O_p (ср. общоизвестния случай: *Мать любит дочь — Дочь любит мать*), докато в българския език такива случаи са много по-чести. Например: *Старицата доведе момчето — Момчето доведе старицата; Момчето удари момчето — Момчето удари момичето; Девойката обиди учителката — Учителката обиди девойката*. В тези случаи е налице неутрална синтактична структура на изречението, в която действуват нормите на граматичния словоред. Ако обаче допълнението се актуализира и се подчертава акцентно като нова информация с повишена комуникативна стойност, в изречения от този тип O_p може да заеме препозиция и в такъв случай то се удвоява: „*Старицата я доведе момчето.*“ Удвоеното O_p е типично само за българския език сред славянските езици²¹. То дава възможност да се наруши фиксираният неутрален словоред $S—P—O_p$, поради което българският словоред не е абсолютно граматикализиран. Удвояването на допълнението според Е. Георгиева „помага да се преодолее противоречието между актуалното членение и граматичното членение на изречението и служи като сигурен показател за синтактичната служба на удвоения член. В противен случай се изправяме пред семантична и логична несъвместимост“²². Удвоеното допълнение е най-типично за устната разговорна реч и за стилизираната разговорна реч в художествената проза. В кодифицираната форма на книжовния език се предпочитат страдателните конструкции или пасивните глаголни форми. Така например, ако изречението „*Девочку ужалила оса*“ е типично за неутралната руска реч, неговият неутрален български еквивалент ще бъде със страдателна конструкция: „*Момичето е ужилено от оса*“ (разг. вариант: „*Момичето го ужили оса*“).

При трикомпонентни изречения със схема S—P—O, ако комуникативно значимият компонент на изречението в условията на актуалното членение се сигнализира само от логическото ударение (без да се променя словоредът), в писмената реч възникват съществени трудности за определяне основните компоненти на актуалното членение. Например: Учителят^T разказва^R урока (комплексна R:P+O_n) и Учителят^T разказва^R урока (S — самостоятелна R). Граматичният словоред се запазва, но се променят компонентите на темата и ремата. При едновременното действие на двата фактора (логическо ударение и словоред) O_n като самостоятелна R може да заема начална позиция и да бъде акцентно изтъкнато: Урѳка разказва учителят (а не нещо друго). Тук логическото ударение и словоредът съответствуват на нуждите на актуалното членение и създават експресивен вариант. В българския език за разлика от руския тези варианти са по-редки. А в случаите, когато може да възникне омонимия между формите на S и O_n, те са недопустими в съобщителните изречения на писмената реч. Случаи на омонимия са възможни, когато дори опозицията определеност—неопределеност като най-тясно свързана с принципите на актуалното членение не може да служи като релевантен признак.

В руския език изречения, съдържащи компонентите S, P и O_n, се отличават с по-голямо разнообразие на словоредните варианти. Например изречението *Павел увез Никитку* има комуникативно членение, каквото наблюдаваме в българското изречение *Павел отведе Никитка*. Но изречението *Павел Никитку увез* предполага, че са известни (дадени) двата компонента (S и O_n), а P изпълнява функцията на самостоятелна R. Най-често такъв словоред имат изречения, в които компонентите S и O_n се отличават с висока степен на конкретност (собствени имена и лични местоимения) и това в значителна степен предопределя тематичната им функция²³. В българския език словоредният тип S—O—P не е типичен за неутралната писмена реч, а в разговорната реч се среща значително по-рядко, отколкото в руския език. В зависимост от лексикалния състав на изречението словоредният тип S—O—P може да се реализира като експресивен вариант. Например: *Той лѳжѳта не тѳрпѳ; Ние крепостѳ ѳе браним*. Тези варианти имат по-голям процент на реализация, ако S и O_n или поне един от двата компонента се изразява със съществително име с отвлечено значение.

Дотук се спряхме на основните теоретични положения, свързани с мястото на O_n в руския и българския език. Като се опираме на анализирания от нас материал, ще се опитаме да охарактеризираме факторите, които определят това място. Ще приведем преди всичко някои статистически данни за мястото на O_n, които са извлечени от следния материал: от всяко произведение са фиширани по сто

изречения оригинален текст и по сто изречения преведен текст, т. е. руски материал — 1000 фиша и български материал — 1000 фиша. Страниците на изследвания материал са приблизително 2400. В двете таблици са отразени данните от руския (табл. 1)

Таблица 1
РУСКИ ОРИГИНАЛ

Автор и произведение	Контактна постпозиция	Дистантна постпозиция	Контактна препозиция	Дистантна препозиция
А. Толстой „Хождение по мукам“	68,5%	15,7%	14,3%	1,5%
Б. Кетлинская „Мужество“	60%	10,4%	23,3%	6,3%
К. Федин „Санаторий Арктур“	58,3%	28,3%	6,7%	6,7%
К. Паустовский „Черное море“	51,1%	28,1%	6,4%	14,4%
В. Панова „Кружилиха“	38,8%	17,1%	24,1%	20%

Таблица 2
БЪЛГАРСКИ ОРИГИНАЛ

Б. Райнов „Черните лебеди“	85,2%	9,8%	5%	—
Г. Атанасов „Провинциална история“	83,8%	10,8%	4,1%	1,3%
Ем. Станев „Крадецът на праскови“	80,2%	18,3%	—	1,5%
П. Вежинов „Барьерата“	70%	25,3%	4,7%	—
Д. Димов „Тютюн“	64,2%	28,2%	3,8%	3,8%

и българския (табл. 2) оригинален материал. Ние не абсолютизираме процентното съотношение между постпозицията и препозицията на O_n в руските и българските оригинали, тъй като безусловно влияние оказва и индивидуалният стил на автора. Новъпреки това цифровите данни имат значение при определяне на преобладаващата позиция на O_n по отношение на P .

Таблиците показват, че и в двата езика най-висок е процентът на контактната постпозиция, но в руските оригинали той е значително по-нисък, отколкото в българските. Дистантната постпозиция в двата езика също се различава в процентно отношение. Но най-съществена е разликата в препозицията. В руските оригинали O_n много по-често е в препозиция, отколкото в българските. Например у В. Панова дистантната препозиция се среща по-често от дистантната постпозиция, а у В. Кетлинска контактната препозиция има по-висок процент от дистантната постпозиция. В българските оригинали подобни случаи не се наблюдават у нито един автор. Във всички анализирани произведения процентното съотношение на постпозицията спрямо препозицията на O_n се движи по низходяща линия. В материала от „Черните лебеди“ и „Барьерата“ не е отбелязан нито един случай на дистантна препозиция, а в „Крадецът на праскови“ — нито един случай на контактна препозиция и само един случай на дистантна препозиция.

Какви фактори определят позицията на O_n в руското и българското просто съобщително изречение? Според нашите наблюдения в неутралната реч те са следните:

1. **Синтактичен фактор.** Изречението има най-често схемата $S-P-O_n$. Например: *Христо успокои стареца и стана да го изпрати* (Г. Атан.); *Доктор Гофман принялся застегивать пряжки* (К. Фед.). Най-важното синтактично условие, което определя мястото на O_n , е позиционното разграничаване на S и O_n . В повечето случаи обаче синтактичният фактор действа едновременно със семантичния, тъй като наличието на O_n в изречението се определя „не от граматична или синтактична задължителност, а от определена лексикална валентност на глагола“²⁴.

2. **Семантичен фактор.** Той се проявява в това, че без O_n глаголт-сказуемо е непълноценен в семантично отношение. Когато O_n не се актуализира и не изпълнява специална комуникативна задача, то се намира в постпозиция. Изреченската информация се движи от S (субекта) към P като показател на определен признак (в най-широкия смисъл) на субекта, а оттам към второстепенната част (O_n), по определен начин допълваща това, което се съобщава за субекта. Поради това можем да считаме семантичния фактор за по-важен от синтактичния и даже в повечето случаи за обуславящ граматико-синтактичната позиция на O_n . Например: *Виолета отметна одеялото*, стана и машинално се отправи към банята (Б. Райн.); *В гласе его Гарт уловил легкую насмешку* (К. Пауст.). В изречения с такава структура действуват едновременно двата фактора: синтактичният и семантичният.

При липса на актуализация на O_n структурата на изречението се запазва в съответствие с граматичния словоред: $S-P-O_n$. Подлогът изпълнява функцията на T , а P и O_n образуват комплексна R . В тях основен фактор е семантичната свързаност и взаимообу-

словеност на Р и O_p . Те се срещат в максимално неутрален текст и имат висока честота както в руския, така и в българския език.

Дистантна постпозиция на O_p се наблюдава в случаите, когато семантиката на глагола изисква и други второстепенни части (O_k или Д). При това тази част семантически е тясно свързана с Р и не се актуализира, поради което не заема крайна позиция в изречението. Например: Маячные сторожа *протирами суконками толстые линзы* фонарей (К. Пауст.); Он *знал здесь* каждую извилину пути и *каждый куст* по краю полотна (В. Кетл.); Спретнати, нови къщи *грееха на сутрешното слънце* белите си *стени* (Ем. Стан.); Сивите му очи *посрещнаха с досада* острия *поглед* на Борис (Д. Дим.).

3. К о м у н и к а т и в е н ф а к т о р. Този фактор обуславя актуалния словоред, който отразява членението на Т и Р и по такъв начин характеризира актуалната информация, определяща се от условията на консиутацията. Дадена част на изречението в определени контекстови условия може да се актуализира, т. е. да получи смислов акцент според комуникативната цел на изречението като цяло. При актуалния словоред пред граматико-синтактичните норми (без те да бъдат нарушавани) имат предимство смислово-комуникативните отношения между компонентите на Т и Р. Това обстоятелство се изразява във факта, че изречение с един и същ лексикално-граматичен състав може да има различно актуал-

но членение. Например изречението „^ТРолята на Хлестаков ще ^Ризпълни артистът Петров“ отговоря на въпроса: Кой ще изпълни ^Тролята на Хлестаков?, докато изречението „^ТАртистът Петров ^Рще изпълни ролята на Хлестаков“ отговаря на въпроса: Какво ще изпълни артистът Петров? Такова съотношение между Т и Р наблюдаваме, в случай че акцентът не се пренася върху началото на изречението.

Комуникативният фактор влияе върху словоредата на изречението в такъв смисъл, че всяка негова синтактична част заема определено място според комуникативната си стойност. Структурата на изречението винаги отговаря на предварително определена комуникативна цел. Положението, че S (групата на S) се отнася към Т, а Р (групата на Р) към R, е валидно преди всичко за общоинформативните изречения, в които се отразява определен факт от обективната действителност. Веществената информация в тях се предава като цяло, без да се акцентира някакъв аспект от тази информация²⁵. Когато O_p влиза в комуникативната група на Р, между синтактичния и комуникативния фактор няма противоречие. Такъв словоред отразява в еднаква степен както граматичната, така и комуникативната му функция.

При действието на комуникативния фактор най-същественото различие между българския и руския език по отношение на мястото на O_n се състои в следното: в руското съобщително изречение много по-често, отколкото в българското O_n влиза в състава на T , като назовава лице или предмет, за които нещо се съобщава чрез R . В такъв случай O_n може да бъде в контактна или дистантна препозиция. Например: *Старуху распирала* гордост и зависть к дочери (В. Кетл.); *Байкала ждали* всю ночь (В. Кетл.); *Незнакомца повели* к Андрею Круглову (В. Кетл.); *Директора освободили* от его обязанностей (В. Пан.); *Квартиру отдадут* новому главному конструктору (В. Пан.); *Провизию разложили* по карманам (А. Толст.); *Большую карту зарыли* в землю (А. Толст.); *Телегина заперли* в сарае (А. Толст.); В дверях столовой *Ивана Ильича встретила* Даша (А. Толст.).

Приведените примери се отнасят към частноинформативните изречения, в които се съобщава за определен частен аспект на веществената информация. За тях е характерно това, че P , изразено с глагол, влиза в състава на T , а R се изразява с друга част на речта (съществително, наречие, прилагателно)²⁶. Частноинформативният характер на тези изречения определя до голяма степен препозицията на O_n , което влиза заедно с P в комуникативната група на T . Изменението на словоредата в отделни случаи може да доведе до превръщането на частноинформативното изречение в общоинформативно (ср.: *Байкала ждали* всю ночь — *Всю ночь ждали* Байкала).

В изследвания от нас материал препозиционно O_n срещахме и в общоверификативни изречения, за които е характерно това, че P винаги е самостоятелна R , при това новата информация се съдържа в модалността на глагола (положителна или отрицателна), а не в лексикалното му значение²⁷. Например: *Трубку повесили* (В. Пан.); *Варшаву отдали* (А. Толст.); Но *Уздечкина* Листопад не любил (В. Пан.). Препозицията на O_n се определя от верификативния характер на изречението.

Голямата честота на контактната препозиция на O_n в руското изречение се дължи не само на тематичната му функция в подобни случаи, но и на релевантността на падежните флексии в опозицията $S-O_n$. Ако флексията не може да бъде релевантен признак (ср. *Спектакль* отличае*т* оригинальность), съществена е семантиката на изречението като цяло.

Ще се спрем на случаите на дистантна препозиция на O_n в руското изречение, тъй като чрез тази позиция се изразява една от най-съществените разлики в словоредата на руското и българското просто изречение с компоненти S , P и O_n . От особено значение е съотношението между двете комуникативни групи: групата на T и групата на R . Този тип изречения се характеризира с това, че

O_n обикновено заема начална позиция и е отделено от P чрез S или чрез S и второстепенна част (D , O_k и др.). По-важен от тези чисто структурни различия обаче е комуникативният фактор. В зависимост от характера на актуалната информация изреченията с O_n в дистантна позиция могат да бъдат отнесени към определен тип изречения:

1. Ч а с т н о и н ф о р м а т и в н и. В състава на T влизат O_n , S и P , а R се изразява с второстепенна част на изречението. Например: *Институт он кончил* в Иванове, высшие партийные курсы — в Москве (В. Пан.); *Это место он любил* больше всего в Севастополе (К. Пауст.); *Эти слова он повторял* всю ночь (В. Кетл.); *Хлеб мы резали* громадным сапожным ножом (К. Пауст.); *Лежачих больных он брил* в постелях (К. Фед.); *Всякую работу он соображал* быстро (В. Пан.); *Главного конструктора Листопад догнал* около старых мартенов (В. Пан.); *Эту прогулку они задумали* еще во время экзаменов (В. Пан.); *Квартиру* прежнего директора он отдал главному конструктору (В. Пан.); *Неловкость* своего появления Гарт решил объяснить очень просто (К. Пауст.). В приведените примери O_n и P са по-силно свързани семантически, отколкото P и D . Именно поради това O_n и P са в една комуникативна група.

В по-редки случаи в частноинформативните изречения S изпълнява функцията на самостоятелна R , а O_n и P влизат в състава на T . Например: *Слова* Дымченко о двойной весне в морских глубинах *подтвердили* биологи (К. Пауст.).

2. О б щ о в е р и ф и к а т и в н и. В тях в комуникативната група на T влизат O_n и S , а R се изразява чрез модалността на глагола. Например: *Дневники* и *письма* Анна Ивановна не стала расшифровывать (В. Пан.); *Такие книги* я люблю (К. Фед.); *Но Уздечкина* Листопад не любил (В. Пан.).

3. О б щ о и н ф о р м а т и в н и. Те се срещат по-рядко в изследвания материал. За тях е характерно това, че R изпълнява функцията на R , а O_n влиза в състава на T . Например: *Помощников* присяжных поверенных она теперь презирала (А. Толст.).

Освен посочените особености на изреченията с O_n в дистантна позиция можем да отбележим следното: В много случаи тематичността на O_n се сигнализира от два фактора: а) наличие на показателни и определителни местоимения, които показват конкретността и известността на O_n (*это место, эту прогулку, эти слова, всякую работу*); б) контекстуална свързаност. Например: *Вину с Уздечкиным* делили и Рябухин, и Коневский, и прежде всего он сам, Листопад. *Но Уздечкина* Листопад не любил (В. Пан.); *Днем Гарт, устав от работы и бесплодного ожидания бури, поехал на Северную сторону. Это место* он любил больше всего в Севастополе (К. Пауст.).

Разгледаните типове изречения с O_p в дистантна препозиция остават в границите на неутралния стил, тъй като словоредът се определя от комуникативни причини.

Анализът на българския материал показва, че препозицията на O_p в неутралния стил при съблюдаване изискванията на актуалното членение ($T \rightarrow R$) е много рядко явление. От петте анализирани произведения само в 11 съобщителни изречения от авторска реч наблюдаваме контактна или дистантна препозиция: а) *Най-много кураж черпеше от баща си* (Б. Райн.); *Памида изтърсваха небрежно в каци и кошове* (Д. Дим.); *Дълги размишления беше посветил той и на въвеждането на тонгата* (Д. Дим.); *Обикновено разговора подхващаше Мария* (Г. Атан.); *Майка си помнеше от снимките, избелели, нашарени от жълтеникави петна* (Г. Атан.); *Мадридските си ноци прекарах като всички други туристи по разните заведения* (П. Веж.); б) *Историята с жена му бях забравил* (Ем. Стан.); *Любовни писма, обикновено без подпис, тя получаваше често* (Д. Дим.); *Писмата тя просто унищожаваше* (Д. Дим.); *Грижите за персонала той предоставя на директорите си* (Д. Дим.); *Такива думи, толкова злъч към Стоил не бе очаквала* (Г. Атан.).

Във всички приведени примери наблюдаваме следното:

1. Комуникативният център е в края му; R най-често се изразява с последната част на изречението. По-голяма част от изреченията имат частноинформативен характер.

2. O_p ясно се разграничава от S . В почти всички примери O_p е изразено с неодушевено съществително, а S — с лично местоимение, заместващо название на лице. В един от примерите S е изразено със собствено име. Така че е налице опозицията неодушевеност—одушевеност.

3. Тематичността на O_p се сигнализира от членуваността на съществителното и от някои лексикални средства (*такъв, толкова*), които показват смисловата връзка с предшестващия контекст.

4. Голяма част от изреченията са определено-лични, широко разпространени не само в разговорния, но и в писмените стилове. Отсъствието на S , изразено с лично местоимение, говори за комуникативната му незначимост.

От казаното дотук за мястото на O_p в руското и българското просто съобщително изречение може да се направят следните изводи:

1. Най-типичната позиция за O_p и в двата езика е контактната постпозиция, определяща се от синтактични, семантични и комуникативни фактори (самостоятелно или комбинирано действащи). По-голяма честота тази позиция има в българския език.

2. Препозиционно O_p се среща най-често в частноинформативни и общоверификативни изречения, които имат по-голяма честота в руския език. Флективността на руския език като релевантен приз-

нак на опозицията $S-O_n$ е друг фактор, определящ честотата на препозиционното O_n .

3. Препозиционното O_n в неутралния стил на двата езика се отнася към T , като при това P и O_n могат да попаднат в различни комуникативни групи. В много случаи O_n , S и P попадат в една комуникативна група. В българския език тематичността на O_n се изразява позиционно, чрез членуваната форма и чрез някои местоимения, в руския език — позиционно и чрез някои местоимения.

В началото на настоящата работа отбелязахме, че проблемът за мястото на O_n в руското и българското просто изречение представлява интерес не само от чисто теоретично гледище, но и като проблем на преводаческата практика. За да направим определени изводи, ние съпоставихме оригиналите с преводите им. Съпоставката има за цел да проследи както количественото съотношение на четирите основни словоредни позиции, така и причините за тяхното изменение при преводот руски на български и от български на руски.

Ще приведем статистическите данни от оригинала и превода в една таблица, за да могат да бъдат лесно съпоставени. При изчисленията на процентите не са включени случаите с граматически трансформации, в резултат на които в преводния текст няма допълнение, но са включени случаите, когато прякото допълнение е заменено с косвено в съответствие с управлението на глагола.

Като съпоставим статистическите данни на руския оригинал с българския му превод и данните на българския оригинал с руския му превод, можем да направим следните изводи:

1. Процентът на контактната постпозиция е значително по-висок в преводите от руски на български и доста по-нисък в преводите от български на руски. Това обстоятелство потвърждава наблюденията ни, че тенденцията към контактна постпозиция на O_n е по-силно изразена в българския неутрален стил.

2. Процентът на дистантната постпозиция е малко по-нисък в българските преводи, а в два случая е незначително по-висок („Хождение по мукам“ и „Кружилиха“). Незначителната разлика в процентното съотношение на дистантната постпозиция според нас се дължи на това, че в руското изречение между P и O_n често се разполага O_k (по-рядко друга второстепенна част), а в българското изречение между тези две части най-често стои D за начин. Така се получава известно уравновесяване в процентите, но при това интерпозиция в двата езика заемат различни второстепенни части на изречението. Тази разлика има значение за превода, в което ще се убедим по-нататък.

3. Съществена е разликата в процентното съотношение на контактната и дистантната препозиция. Процентът на тези две позиции е по-нисък в преводите от руски на български и малко по-висок в преводите от български на руски. Това обстоятелство потвърждава, че тенденцията за разполагане на O_n пред P (контактно или дистантно) е по-силно изразена в руския неутрален стил.

Таблица 3

Автор и произведение	Контактна позиция		Дистантна позиция		Контактна препозиция		Дистантна препозиция	
	ориг.	прев.	ориг.	прев.	ориг.	прев.	ориг.	прев.
А. Толстой „Хождение по мукам“	68,5%	81%	15,7%	16%	14,3%	3%	1,5%	—
В. Кетлинская „Мужество“	60%	80,5%	10,4%	9,7%	23,3%	7%	6,3%	2,8%
К. Федин „Санаторий Арктур“	58,3%	71,4%	28,3%	19,6%	6,7%	3,5%	6,7%	5,5%
К. Паустовский „Черное море“	51,1%	63,8%	28,1%	27,7%	6,4%	5,5%	14,4%	3%
В. Панова „Кружилиха“	38,8%	74,2%	17,1%	23%	24,1%	1,4%	20%	1,4%
Б. Райнов „Черните лебеди“	85,2%	69,5%	9,8%	19,5%	5%	11%	—	—
Г. Атанасов „Провинциална история“	83,8%	63,9%	10,8%	26,3%	4,1%	3,3%	1,3%	6,5%
Ем. Станев „Крадецът на праскови“	80,2%	59,6%	18,3%	37%	—	1,7%	1,5%	1,7%
П. Вежинов „Барьерата“	70%	62%	25,3%	28%	4,7%	2%	—	8%
Д. Димов „Тютюн“	64,2%	70%	28,2%	21%	3,8%	1,5%	3,8%	7,5%

Факторите, които определят това положение, бяха посочени в предишното изложение. Причините за отделни отклонения в процентните съотношения ще намерят обяснение при анализа на конкретните случаи на преводачески трансформации.

От гледна точка на преводаческата практика най-интересни са случаите, в които се осъществяват преводачески трансформации. Причините за тях могат да бъдат различни, но задължително трябва да се спазва едно основно условие: комуникативното (актуално) членение на изречението в превода не бива да се нарушава, т. е. не трябва да се изменя комуникативната структура на оригиналния текст. В противен случай в превода може да се акцентира друг компонент и той да получи друга комуникативна стойност.

Съпоставителният анализ на оригиналите с преводите им показва, че при превод от руски на български език най-често препози-

цията на O_n се заменя с постпозиция, а при превод от български на руски най-чести са случаите на заменена контактна постпозиция на O_n с дистантна постпозиция или с препозиция.

По-нататък ще разгледаме конкретните случаи на словоредни трансформации и причините, които са ги предизвикали. Ще се спрем първо върху преводите от руски на български език.

1. СЛУЧАИ НА ЗАМЯНА НА КОНТАКТНА ПОСТПОЗИЦИЯ

Контактната постпозиция в оригиналното руско изречение се заменя с друга позиция при следните условия:

1. При наличие на D за начин или степен, изразено с наречие, което в руското изречение се разполага пред R , ако не е комуникативно акцентирано, не носи логическото ударение, т. е. не изпълнява функцията на самостоятелна R . В българското изречение такава D стои след R^{28} . Например: *Ничто так не предава чистоты человеческих помыслов* (К. Пауст.) — *Ничто не предава така чистотата на човешките помисли, както усмивката; Штум медленно выцедил рюмку* (К. Фед.) — *Шум изпи бавно чашата си; Он осторожно сжал ее руку* (А. Толст.) — *Той стисна лекичко ръката ѝ; Она медленно подняла руки, сняла шапочку и задернула занавеску на окне* (В. Пан.) — *Тя вдигна бавно ръце, свали шапчицата си и дръпна завесата на прозореца.*

Тук не засягаме случаите, когато D за начин изпълнява функцията на самостоятелна R и се разполага в абсолютния край на изречението. Например: *Он работал усердно* — *Он усердно работал.*

2. При наличие на O_k в твор. падеж, изразяващ оръдие на действието. В руското изречение то е препозиционно и много често се намира в абсолютното начало на изречението. За българския език тази позиция е нетипична. При превода O_k се разполага след R . Например: *Указательным пальцем она вытерла щеки снизу вверх и достала из сумки пудреницу* (К. Фед.) — *Изтри с показалеца бузата си отдолу нагоре и извади от чантата пудриерата; Глазами она сосчитала нашивки на его груди* (В. Пан.) — *Тя преброи с очи нашивките на гърдите му; Румяный барин опустил листочек и блестящими глазами обвел зал* (А. Толст.) — *Руменият господин остави листчето и обгърна със светнали очи залата.*

3. При наличие на O_k в дат. падеж, изразяващ обект. Такова O_k обикновено заема позиция в абсолютното начало на изречението. В българския език тези допълнения се употребяват с предлог, поради което позицията им в началото на изречението не съответства на нормите на неутралната реч. При превода O_k заема постпозиция спрямо R . Например: *Даше он предложил партию и играл, как машина* (А. Толст.) — *Англичанинът предложи на Даша една партия и игра като машина.*

Разгледаните три случая на замяна на контактна постпозиция можем да считаме за закономерни, тъй като са продиктувани от нормите на българския език и запазването на оригиналния словоред би нарушило тези норми.

II. СЛУЧАИ НА ЗАМЯНА НА ДИСТАНТНА ПОСТПОЗИЦИЯ

Дистантната постпозиция на O_p се заменя с друга позиция при следните условия:

1. При наличие на O_k в дат. падеж, изразено с лично местоимение, което в руското изречение заема място между P и O_p и се получава схемата $S-P-O_k-O_p$. При превода в съответствие със синтактичните норми на българския език O_k се разполага пред P при същия тип словоред или при наличие на друга второстепенна част в началото на изречението. Трябва да отбележим, че O_k в дат. падеж, т. нар. дателни местоименни форми, има доста строго фиксирано място в българското изречение: а) O_k заема препозиция спрямо P , ако в началото на изречението стои \bar{S} или някоя второстепенна част. Например: Той ѝ подари книга; Там му разказаха всичко; б) O_k заема постпозиция спрямо P , ако P е в абсолютното начало на изречението. Например: Купих ѝ книга; Разказаха му всичко; Донасят му закуска. В посочените случаи не е възможно O_k да заема друга позиция. В руския език позицията на местоименното O_k не е така строго фиксирана. Например: Он купил ей книгу и Он ей купил книгу. Информационната структура на двата словоредни варианта не се изменя. При превода словоредните трансформации се предизвикват именно от тази разлика между българския и руския език.

Примери: Люди за длинным красным столом потеснились и дали ему место посередине (В. Пан.) — Хората край дългата червена маса се поместиха и му сториха място в средата; Он попросил дать ему Катини письма (В. Пан.) — Той помоли да му дадат писмата на Катя; Бессонов говорил ей что-то с ленивой улыбкой (А. Толст.) — Безсонов ѝ говореше нещо с ленива усмивка; Все засмеялись и дали ей путевку (В. Кетл.) — Всички се засмяха и ѝ дадоха пътен лист. Във всички български изречения дателната местоименна форма не може да заема друга позиция.

В изречения с глаголно сказуемо, съдържащо два или повече компоненти, дателното местоименно допълнение в българския език се разполага между тези компоненти и винаги е в препозиция по отношение на втория компонент на глаголното сказуемо независимо от мястото на O_p . Например: Искам да му разкажа всичко — Искам всичко да му разкажа. В руското изречение O_k в дат. падеж може да бъде и в препозиция, и в постпозиция по отношение на втория компонент на глаголното сказуемо. Ср.: Я хочу расска-

затъ е му все — Я хочу все ему рассказать. Ако O_k заеме крайна позиция след P , информационната структура на руското изречение се променя така, че комуникативният център е O_k : Я хочу рассказать все ему (а не кому-нибудь другому). Същата информационна структура в българското изречение изисква не само друг словоред, но и замяна на кратката местоименна форма с пълна: Искам да разкажа всичко на него (а не на някой друг).

2. При наличие на O_k , изразено със съществителни в различни предложно-падежни форми и заемащо позиция между P и O_p . В българския превод O_p заема контактна постпозиция, а O_k — дистантна постпозиция или контактна препозиция.

Примери: Она взяла у старика воробья и решительно вытерла ему ватой, смоченной в керосине, крылья и лапы (К. Пауст.) — Тя взе врабчето от стареца и решително избърса с памук, натопен в газта, крилето и крачката му; Выдернула у швейцара шубу и побежала к парадным дверям (А. Толст.) — Издърпа шубата от портiera и изтича към парадната врата; Сергей метнул на улыбающегося Свиридова сердитый взгляд, огрызнулся (В. Кетл.) — Сергей хвърли сърдит поглед към подсмиващия се Свиридов и се сопна; Доктор с мольбою протянул к майору руку (К. Фед.) — Докторът умолително протегна ръце към майора; Он прижимал к сердцу драгоценную шапку и в восторженном перепуге шептал (К. Фед.) — Той притискаше шапката до сърцето си и възторжено-страхливо шепнеше.

В случаите, когато между P и O_p са разположени две второстепенни части на изречението, в българския превод O_p може да бъде дистантно разположено, макар че това не е задължително. Например: Струков, зевая, помотал головой, надвинул глубоко на нечесанную голову фуражку и вернулся с Иваном Ильичом к станкам (А. Толст.) — Струков с прозявка поклати глава, нахлуни дълбоко фуражката върху нечесаната си коса и се върна с Иван Илич при струговете.

3. При наличие на D за място, разположено между P и O_p , също се наблюдават словоредни трансформации. Такова D семантически е непосредствено свързано с P , а не пояснява мястото на действието в изречението като цяло. Именно поради това при превода D за място се разполага след P и O_p , а не в началото на изречението (ср. „В залата хората слушаха доклада внимателно“, където D изпълнява функцията на T , а всички останали компоненти на R се отнасят към D и отговарят на въпроса: Какво става в залата?). В нашия преводен материал D за място заема дистантна постпозиция. Например: Это собственная выдумка Карла — растить в парнике салат (К. Фед.) — Това си е Карлова измислица — да отглежда салати в парник; Притихнув, подружки поднимали с земли листья и медленно рвали их на кусочки (К.

Фед.) — Смълчани, приятелките *вдигаха листа от земята* и бавно ги късаха на парчета.

Разгледаните случаи на заменена дистантна постпозиция потвърждават наблюдението, че в българския език е по-силно изразена тенденцията за контактна постпозиция на O_n . При превода другите второстепенни части на изречението се преместват най-често към края му, като заемат място след O_n .

III. СЛУЧАИ НА ЗАМЯНА НА КОНТАКТНА ПРЕПОЗИЦИЯ

При превод от руски на български контактната препозиция на O_n най-често се заменя с контактна постпозиция.

Примери: *Через день убитых хоронили* (К. Пауст.) — След един ден *погребяха убитите*; *Варшаву отдали* (А. Толст.) — *Отстъпиха Варшава*; *Провизию разложили* по карманам, надели плащи, взявшись за крылья машины, покатили ее к обрыву (А. Толст.) — *Наместиха храната* по джобовете си, облякоха шлиферите и като хванаха колата за калниците, заблъскаха я към стръмината; *Телегина заперли* в сарае (А. Толст.) — *Затвориха Телегин* в един плевник; *Незнакомца повели* к Андрею Круглову (В. Кетл.) — *Заведоха непознатия* при Андрей Круглов; *Трубку повесили* (В. Пан.) — *Окачиха слушалката*; *Ванну притащили, перегородки сделали*, но колонку для воды поставить все не удалось (В. Пан.) — *Домъкнаха ваната, направиха преградките*, но все не успяваха да сложат самовар за водата; *Его мотопилу знают* все советские саперы (В. Пан.) — Всички съветски сапъори *знаят* неговата *мотопила*.

В приведените примери най-ярко е изразена типичната за руския език тенденция O_n като известно, дадено или подразбиращо се от контекста да се разполага в препозиция по отношение на P . В българския превод тази даденост, същност е изразена чрез членуваната форма на нарицателното съществително, поради което словоредът отпада като релевантен признак. Освен това запазването на словоредата от оригиналния текст в повечето случаи би наложило употребата на удвоено допълнение, особено ако то е изразено със съществително, означаващо лице (ср. *Телегин го затвориха. . . Непознатия го заведоха. . .*). Всичко посочено говори за задължителния характер на този вид трансформация.

В някои случаи известността на O_n е обусловена семантически от P в предшествуващото изречение. Например: *Он восторженно улыбался. Улыбку вытеснила* новая мысль (В. Кетл.) — Той възторжено *се усмихваше*. *Нова мисъл измести усмивката*. В първото изречение P е в състава на R , а във второто — съществителното

улыбка, семантически свързано с Р от предишното изречение, изпълнява функцията на Т. В българския превод не се чувствава тази тясна семантическа връзка между двата компонента — Р в първото изречение и O_n във второто. Тъй като Т заема крайна позиция в преводното изречение, това изменя и акцентното съотношение между компонентите на комуникативната структура на изречението — логическото ударение пада върху началото му. Нечленуваната форма (*но̀ва мисъл*) показва, че тук се съдържа актуалната нова информация. За да се отрази правилно комуникативната структура на руското изречение, при превода би трябвало да се употреби страдателна конструкция: *Усмивката бе изместена от нова мисъл*.

Разгледаните дотук случаи се отнасят към авторската реч. Този тип трансформация се използва много често и при превод на съобщителни изречения от пряката реч, носещи белезите на разговорния стил. Препозиционното O_n наред с някои други фактори определя разговорния характер на изречението.

Примери: — *И этот род не опозорил* още никто (В. Кетл.) — *И никой още не е опозорил този род*; — *А назавтра узелок связала* — и на вокзал (В. Кетл.) — *А на другия ден свързах едно вързопче* — и на гарата; — *Ты бы картошки начистила, королева* (В. Кетл.) — *Ти да беше обелила картофите, кралице*; — *Работаю и песни придумываю* (В. Кетл.) — *Работя и измислям песни*; — *Вчера на Выборгской три лавки разнесли, начисто* (А. Толст.) — *Вчера на Виборгска разграбиха три бакалници до шушка*; — *Конвейер отремонтировать не можем, а мечтаем о реконструкции* (В. Пан.) — *Не можем да ремонтираме конвейера, а мечтаем за реконструкция*.

Примерите показват, че преводачите заменят контактната препозиция с контактна постпозиция и в авторската, и в пряката реч дори когато е възможно тя да бъде запазена. (Ср. *Работя и песни съчинявам*; *Картофите да беше обелила, кралице* и др.) В подобни случаи по-правилно е да се запазва препозицията на O_n , след като това не нарушава синтактичните и стилистичните норми на българския език. Само в един случай преводачът е използвал удвоеното допълнение, за да предаде разговорния характер на изречението: — *Но вы этот салат подавали к столу* — *Но тези салати вие ги поднасяте* на масата (К. Фед.).

От анализиранияте произведения най-много случаи на контактна препозиция на O_n намерихме в повестта на В. Панова „Кружилиха“, при това не само в диалога, но и в авторската реч. Може да се смята, че това е стилистична особеност на езика на произведението или на самия автор-повествовател. В превода обаче тази особеност не е предадена нито чрез словоред (там, където има такава възможност), нито чрез други средства (лексикални или морфологични).

IV. СЛУЧАИ НА ЗАМЯНА НА ДИСТАНТНА ПРЕПОЗИЦИЯ

Дистантната препозиция на O_n в разгледания от нас материал се определя от изискванията на актуалното членение. O_n влиза в състава на Т (като известно от контекста). Новата информация може да се отнася до самото действие или до обстоятелствата на неговото осъществяване. Най-често O_n стои в абсолютното начало на изречението. Този словореден тип не е характерен за българското изречение, среща се рядко в неутралната реч, поради което той се заменя при превода с друг.

При превод на български език дистантната препозиция на O_n се заменя с контактна постпозиция или (много по-рядко) с дистантна постпозиция. При тази трансформация O_n влиза в друга комуникативна група — групата на Р, без обаче да се наруши комуникативната цел на изречението.

Примери: *Ети слова он повторял* всю ночь (В. Кетл.) — *Той повтаряше тези думи* цялата нощ; *Обед* супругам *приносили* из заводской столовой (В. Пан.) — *На съпрузите носеха обяд* от заводския стол; *Сметанину древности интересовали* как художнику (К. Пауст.) — *Старините интересуваха Сметанина* като художничка.

В случаите, когато O_n се предшества от друга част на изречението (главна или второстепенна), то влиза в състава на R, без обаче да се изтъква. Функцията на самостоятелна Т изпълнява S или Д. В превода O_n е постпозитивно. Например: *В комнате Денисова мы не застали* (К. Пауст.) — *В стаята не заварихме Денисов*; *Сухопутные люди Гарта пока не интересовали* (К. Пауст.) — *Хората от сушата засега не интересуваха Харт*.

Примерите отново показват, че преводачите прибягват до изменение на словоредата там, където се налага да се употреби удвоено допълнение, за да се запази неговата препозиция. В редки случаи, когато не може да възникне неправилно възприемане на S и O_n и не се налага удвояване на O_n , преводачът е запазил препозицията му. Например: *Хлеб мы резали* громадным сапожным ножом (К. Пауст.) — *Хляба режем* с грамаден обушарски нож. В този случай спрегаемата глаголна форма ясно показва субекта на действието, така че дори личното местоимение е пропуснато като излишен компонент. Трябва да отбележим, че даже когато е възможно запазването на словоредата, без да се измени комуникативната цел или да се нарушат синтактичните норми на българския език, преводачите (а вероятно и редакторите) предпочитат вариант с прав словоред. Например: *Каждую станцию внимательно рассматривали*, записывали названия (В. Кетл.) — *Разглеждаха внимателно всяка гара*, записваха имената (възможен вариант: *Всяка гара разглеждаха* внимателно, записваха имената).

Случаи на дистантна постпозиция в превода наблюдаваме, когато Р се разделя от O_n чрез Д за начин или степен. Например: *Всякую работу он сообразжал быстро* (В. Пан.) — *Съобразяваше бързо всяка работа*; *Это место он любил больше всего* в Севастополе (К. Пауст.) — *В Севастопол той обичаше най-много това място*.

При анализа на преводния материал от български на руски език констатирахме следните случаи на словоредни трансформации:

1. СЛУЧАИ НА ЗАМЯНА НА КОНТАКТНА ПОСТПОЗИЦИЯ

1. Контактната постпозиция се заменя с дистантна постпозиция. Това са най-многобройните случаи на замяна. Причините за този тип словоредни изменения са:

а) От синтактичен характер. Най-често между Р и O_n се разполага O_k или Д, които в българското изречение са в постпозиция по отношение на O_n . Например: *Той откъсна един лист от липата* и го завъртя между пръстите си (Ем. Стан.) — *Он сорвал с липы листок* и стал вертеть между пальцами; *Тя му подаде ръка за сбогом* (Ем. Стан.) — *Она подала ему на прощанье руку*; *Стамболийски не предаде нито един* от българските офицери на съюзническите съдилища (Ем. Стан.) — *Правителство Стамболийского не предадо суду союзников ни одного* из българских офицеров; *Поседа малко тъй, сетне бавно и акуратно взе да изтрива грима с памук* (Б. Райн.) — *Еще немного посидев, она медленно и аккуратно принялась снимать ватой грим*; *Спиридонов не трябваше да забележи излишни работници в склада* (Д. Дим.) — *Спиридонов не должен видеть на складе лишних рабочих*; *Ординарецът оплеви бурените наоколо, окоси тревата и построи пейка и пещ близо до старата зарзала, отрупана всяка година с обилен плод* (Ем. Стан.) — *Денщик выполол вокруг дома бурьян, скосил траву, а возле старого абрикосового дерева, каждый год приносившего обильный урожай, построил скамью и сложил печку*.

Такъв тип трансформации наблюдаваме дори в случаи, когато O_n образува с Р устойчиво съчетание. Например: *Педагожката разтвори ръце в жест на затруднение* (Б. Райн.) — *Бывшая балерина развела в затруднении руками* (ср. *развести руками*).

б) От контекстуално-съдържателен характер. Преводачът добавя отсъстващ в оригинала компонент, изхождайки от съдържанието на предшествувания контекст, и това води до изменение на словореда. Най-често тези добавки се диктуват от следната синтактична особеност: в българския свързан текст по-често, отколкото в руския се пропуска компонентът S, изразен с лично местоимение или собствено име. При превода той

се добавя. Например: *Гледаше насрещната стена над масичката с грамофона и плочите* (Б. Райн.) — *Смотрела Виолетта на противоположную стену, поверх столика с проигрывателем и пластинками*; *Заклучи книжката* и излезе от завода, почтително изпратен от портiera (Г. Атан.) — *Спрятав в сейф бумага, Стоил* вышел из кабинета. Други случаи на добавяне са резултат на стремежа за смислови уточнявания и пълнота на информацията. Обикновено добавеният в превода компонент е в твърде отдалечен контекст в оригинала. Например: *Шишко показа големите си груби ръце* (Д. Дим.) — И Шишко *протянул* дъщеря свои огромные грубые руки. Този вид добавяне няма задължителен характер.

2. Контактната постпозиция се заменя с контактна препозиция. При тази замяна се подчертава разговорният характер на изречението. Поради това най-често я срещаме в превода на пряката реч. Например: — *Най-добре да купим нова печка* (Б. Райн.) — *Лучше новый купить*; — *Плисецкая* от първата година *е имала солови партии* (Б. Райн.) — *Плисецкая* в первый же год *сольные партии* изпълняла; — *Трябва да отпразнуваме победата* (Б. Райн.) — *Победу-то надо отметить*.

Препозицията на O_p в руското изречение може да подчертава известността на обекта при повтарящо се действие. Например: *Оставяха колата* в близката горичка и крадешком се промъкваха в запустелия дом, гушнат в дъното на двора (Г. Атан.) — *Машины оставляли* в ближайшем лесочке, а сами незаметно пробирались в пустующий дом, затаившийся в глубине двора.

При несъблюдаване на стилистичната функция на словоредата този тип замяна може да превърне експресивно-емоционалното изречение на оригинала в неутрален вариант. Например: *Смут пълнежеше душата ѝ* (Г. Атан.) — *Ее душу переполняла* тревога. Смятаме, че този вариант е несполучлив, тъй като при превода е задължително да се отразява правилно не само комуникативната структура на изречението, но и неговата експресивно-стилистична характеристика. По-правилен би бил вариантът *Тревога переполняла ее душу*, при който комуникативният център се запазва в началото на изречението (върху S) и не се нарушава експресивността му.

3. Контактната постпозиция се заменя с дистантна препозиция. При този тип словоредни трансформации комуникативното членение търпи известни промени. В оригинала O_p влиза в състава на R, изпълняващ функцията на R, докато в превода то е в състава на T, като при това получава допълнителен акцент. Например: *Но веднага отхвърли тази мисъл* с пламнали бузи (Д. Дим.) — *Но эту дурную мысль* она немедленно отогнала; *За пръв път трябваше да управлява джипка* (Г. Атан.) — „Джипом“ она никогда в жизни *не управляла*; *Цецо заключаваше цялата храна* в къщи от всички, даже от мама (П. Веж.) — *Всю еду* в доме Цецо *запирал*

ото всех, даже от мамы; *Не бях видял никаква голяма маса* (П. Веж.) — *Никакого длинного стола я, проходя, не заметил.*

В преводните варианти комуникативният център се измества. Докато в оригинала Р и O_n се възприемат като цялостна комуникативна група, в превода тези две части се отделят една от друга и акцентът изцяло пада върху Р, а O_n заема по-самостоятелна позиция, по-малко зависима от Р. Тези варианти не са недопустими при превода. Те добре илюстрират едно от най-съществените различия между руското и българското O_n , за което говорихме в началото на работата. Трябва да отбележим, че в преводните варианти не се нарушава стилът на оригинала. Самият факт, че при превод от български на руски език този тип трансформация се използва твърде често, потвърждава по-голямата честота на словоредния тип O_n —S—Р в руския език.

II. СЛУЧАИ НА ЗАМЯНА НА ДИСТАНТНА ПОСТПОЗИЦИЯ

В изследвания от нас материал дистантната постпозиция се заменя с контактна постпозиция. Обикновено тази трансформация се осъществява, когато Д за начин, разположено между Р и O_n в българския текст, заема препозиция в руския превод (в съответствие със синтактичните норми на руски език), така че Р и O_n се оказват в контактна позиция. Например: *Той погледна нетърпеливо стенния часовник и почна да барабани с пръсти върху масата* (Д. Дим.) — *Он нетерпеливо посмотрел на стенные часы и нервно забарабанил по столу пальцами; Сивите очи на работника проследиха враждебно и мрачно тедфтерчето* (Д. Дим.) — *Серые глаза рабочего враждебно и хмуро уставились на записную книжку; Той погледна въпросително дъщеря си и зачака с тревога отговора ѝ* (Д. Дим.) — *Он вопросительно смотрел на дочь и с тревогой ждал ее ответа; Доротей огледа предпазливо обстановката, после обърна към мен прозрачните си очи* (П. Веж.) — *Доротей опасно оглядела комнату, потом повернулась, глянув на меня своими прозрачными глазами; Възмутен, той засука заканително дебелите си мустаци* (Ем. Стан.) — *Он возмущенно и грозно крутил свои густые усы; Сетне оправи с небрежен жест косите си и рече примирено* (Б. Райн.) — *Потом она небрежным жестом поправила волосы и примирительно сказала.*

Много по-редки са случаите, когато контактната постпозиция се получава в резултат на промененото място на O_k или S. Например: *Прислужницата долетя и забърса с мърлявия си парцал плексигласа* (Г. Атан.) — *Подбежала уборщица, принялась вытирать столик замызанной тряпкой; Не си продавам аз свободата* (Г. Атан.) — *Я не намерена продавать свою свободу.*

Този тип словоредни изменения са възможни и по контекстуално-съдържателни причини. Като се съобразява с контекста, преводачът пропуска излишния в смислово отношение компонент. Например: Зиме стриваше на трохи останалия от яденето хляб и хранеше с него врабците и гълъбите (П. Веж.) — Зимой собирал со стола крошки и кормил воробьев и голубей; Дълбоко в душата ѝ нещо трепна и събуди там смътна радост и неясна надежда (Ем. Стан.) — Что-то дрогнуло в глубинах ее души, пробудив смутную радость и неясную надежду. Преводачът основателно е пропуснал O_k (с него) в първото изречение и Д за място (там) във второто изречение, тъй като и без тези компоненти е налице информационна пълнота.

III. СЛУЧАИ НА ЗАМЯНА НА КОНТАКТНА ПРЕПОЗИЦИЯ

Тези случаи са изключително редки, още повече, че контактната препозиция на O_n въобще се среща рядко в българското съобщително изречение. В изследвания от нас материал има четири случая, в които контактната препозиция се заменя с дистантна препозиция. И тук, както в много от разгледаните вече типове, словоредните изменения са продиктувани от синтактични причини. В двата случая решаващ фактор за изменение на словоредата е мястото на Д, различно в руски и български език, а в другите два — възстановяването на отсъстващия в оригинала S в определенолично и неопределенолично изречение: Обикновено разговора подхващаше Мария (Г. Атан.) — Разговор обычно начинала Мария; Мадридските си нощи прекарах като всички други туристи по разните заведения (П. Веж.) Мадридските нощи я проводил, как и подобае туристу, по всяким кабакам; Майка си помнеше само от снимките, избелели, нашарени от жълтеникави петна (Г. Атан.) — Мать он помнил только по выцветшим фотографиям с желтыми разводами; Памида изтърсваха небрежно в каша и кошове (Д. Дим.) — Виноград „памид“ сборщики небрежно сваливали в кадки и корзины.

IV. СЛУЧАИ НА ЗАМЯНА НА ДИСТАНТНА ПРЕПОЗИЦИЯ

Има само един такъв случай, при който дистантната препозиция е заменена с контактна постпозиция. В преводния вариант обаче се изменя не само съставът на комуникативните групи, но и актуалното членение на изречението: Любовни писма, обикновено без подпис, тя получаваше често (Д. Дим.) — И она часто получала любовные письма, обычно без подписи. В оригинала комуникативен център е групата на Р с акцент върху Д (често). O_n заема самостоя-

телна позиция. В превода O_n влиза в групата на P , комуникативна натовареност получава обособеният израз *обычно без подписи*, който се подчертава акцентно. По такъв начин се изменя не само словоредът, но и цялостното звучене на изречението. Такова изменение на словоредата при превода ние смятаме за неоправдано, тъй като то води до неточност в отразяване на комуникативната структура на оригиналното изречение.

Въз основа на анализирания преводен материал — от руски на български и от български на руски — можем да направим следните изводи:

1. Словоредните трансформации при двата вида превод са мотивирани и най-често се обуславят от синтактични причини. При превод от руски на български повечето от тях имат задължителен характер. Особено внимание заслужават случаите на замяна на контактната препозиция на руското O_n с контактна постпозиция на българското O_n и на замяна на дистантната постпозиция на руското O_n с контактна постпозиция на българското O_n (при наличие на O_k и D за начин), които бяха подробно разгледани в изложението. Всички тези случаи имат важно значение за преводаческата практика. При превод от български на руски в редица случаи е възможен и друг словореден вариант, без да се нарушава комуникативната структура на оригиналния текст. Това говори за по-голямата свобода при разполагането на руското O_n .

2. Комуникативният, семантичният и стилистичният фактор са в различна степен активни при двата вида превод. При превод от български на руски голяма част от трансформациите са мотивирани от комуникативни и контекстуално-съдържателни причини. Стилистичният фактор се оказва по-малко съществен при превод от руски на български език. В редица случаи невъзможността да се употреби препозитивно O_n в българското изречение лишава оригинала от разговорната му окраска. При това преводачите недостатъчно използват удвоеното допълнение за предаване на тази окраска.

3. При превод от руски на български най-честа е замяната на контактната препозиция и дистантната постпозиция на руското O_n . При превод от български на руски най-честа е замяната на контактната постпозиция с дистантна постпозиция и контактна препозиция. Това обстоятелство показва, че българското O_n граматически и семантически е по-тясно свързано с P , докато руското O_n се движи по-свободно и заема по-независима позиция спрямо P . Това положение намира широко отражение в анализирания в настоящата работа превод. Най-значителни са словоредните трансформации в изречения, където са налице O_k и D за начин, тъй като техните позиции съществено се различават в двата езика.

4. Преводачите от двата езика по принцип съблюдают синтактичните норми, стилистичните изисквания на езика на превода и

комуникативната цел на оригиналния текст. Случаите на нарушения на информационната структура на изречението са единични. Преводачите от български на руски използват по-често граматични и лексикални трансформации, които водят до словоредни изменения. Теоретическите изводи и конкретните наблюдения над преводните текстове могат да бъдат полезни както при обучението по руски език в българска среда, така и в преводаческата практика.

БИБЛИОГРАФСКИ БЕЛЕЖКИ

- ¹ Пражский лингвистический кружок. М., 1967.
- ² Вж. П. Адамец. Порядок слов в современном русском языке. Прага, 1966.
- ³ И. П. Распопов. Актуальное членение предложения. Уфа, 1961, с. 6.
- ⁴ Вж. О. Б. Сиротинина. Порядок слов в русском языке. Саратов, 1965; О. С. Ахманова, Г. Б. Микаэлян. Современные синтаксические теории. М., 1963; И. И. Ковтунова. Порядок слов и актуальное членение предложения. М., 1976; К. Г. Крушельницкая. К вопросу о смысловом членении предложения. ВЯ, 1956, № 5; О. А. Лаптева. Нерешенные вопросы актуального членения. ВЯ, 1972, № 2; Г. А. Золотова. Очерк функционального синтаксиса русского языка. М., 1973; В. Г. Адмони. К проблеме порядка слов. „Известия АН СССР, ОЛЯ“, 1949, т. 8, вып. 4; Т. М. Николаева. Актуальное членение — категория грамматики текста. ВЯ, 1972, № 2.
- ⁵ Вж. Л. Андрейшин. Един характерен случай на неправилен словоред. БЕ, 1952, № 1—2; Я. Бъчваров. За някои особености на словоредата в българския и белоруския език. „Бюлетин за съпоставително изследване на български език с други езици“, 1976, № 5; Словоредът като средство на граматично изразяване в славянските езици. „Славистични изследвания“. С., 1973, кн. 3; Н. Варненски. За словоредата на съставните названия с две или повече нееднородни определения. БЕ, 1972, № 4; Хр. Василев. Добавка към правилото за словоредата на енклитиките в български език. БЕ, 1969, № 2; Г. Цихун. Местопомнатата енклитика и словоредът в българското изречение. БЕ, 1962, № 4; Св. Иванчев. Проблеми на актуалното членение на изречението. „Славянска филология“, 1968, т. X; Наблюдения върху употребата на члена в българския език. БЕ, 1957, № 6; Р. Русинов. Употреба на предпоставно несъгласувано определение за принадлежност в съвременния български език. БЕ, 1968, № 6; Б. Блажев. За препозитивната и постпозитивната употреба на бройните числителни имена в съвременния български език. БЕ, 1962, № 6.
- ⁶ Вж. О. С. Ахманова, Г. Б. Микаэлян. Пос. раб., с. 124.
- ⁷ Вж. О. Б. Сиротинина. Пос. раб.; И. П. Распопов. Пос. раб.; Е. Георгиева. Словоред на простото изречение в българския книжовен език. С., 1974; И. Васева. Теория и практика на превода (учебник за студентите II—III курсов русской филологии). С., 1980; Я. Бъчваров. Пос. раб., 1976; К. Г. Крушельницкая. Пос. раб.
- ⁸ О. Б. Сиротинина. Пос. раб., с. 7.
- ⁹ Вж. И. П. Распопов. Пос. раб., с. 126.
- ¹⁰ Вж. И. П. Распопов. Пос. раб., с. 98.
- ¹¹ Е. Георгиева. Пос. раб., с. 25.
- ¹² Вж. И. Васева. К вопросу о функциях порядка слов в болгарском и русском языках. „Славистични изследвания“. С., 1978, кн. 4, с. 163.
- ¹³ Вж. И. Васева. Пак там, с. 169.
- ¹⁴ Вж. К. А. Рогова. Место прямого дополнения в простом повествовательном предложении. „Ученые записки ЛГУ“, серия филологическая, 1962, вып. 61.

- ¹⁵ Вж. *О. Б. Сиротинина*. Пос. раб., с. 33.
¹⁶ Вж. *И. П. Распопов*. Пос. раб., с. 100.
¹⁷ Вж. *П. Адамец*. Пос. раб., с. 31.
¹⁸ Вж. *К. Попов*. Съвременен български език. Синтаксис. С., 1974, с. 230.
¹⁹ *Св. Иванчев*. Проблеми на актуалното членение на изречението. „Славянска филология“. С., 1968, т. X, с. 41.
²⁰ *Е. Георгиева*. Пос. раб., с. 38.
²¹ Вж. по този въпрос *К. Попов*. По някои основни въпроси на българския книжовен език. С., 1973, с. 170.
²² *Е. Георгиева*. Пос. раб., с. 76.
²³ *П. Адамец* в посочената работа използва термина *индивидуализованност* (вж. с. 61).
²⁴ *Е. Георгиева*. Пос. раб., с. 43.
²⁵ Вж. *П. Адамец*. Пос. раб., с. 26.
²⁶ Вж. *П. Адамец*. Пос. раб., с. 26—27.
²⁷ Вж. *П. Адамец*. Пос. раб., с. 28.
²⁸ Въпросът за мястото на качественото наречие на -о, -е в руското и българското просто изречение е разгледан в статията на *Е. Михайлова*. „О месте качественного наречия на -о, -е в простом предложении в современном русском и болгарском языках“. ВТУ, Аспирантски сборник, 1974, кн. 2.

Екскерпирани източници

- Б. Райн*. — Богомил Райнов. „Черните лебеди“. С., БП, 1977; Богомил Райнов. „Черные лебеди“. М., ХЛ, 1980. Перевод М. В. Тарасовой.
Г. Атан. — Герчо Атанасов. „Провинциална история“. С., Профиздат, 1978; Герчо Атанасов. „Провинциальная история“. М., „Прогресс“, 1981. Перевод А. Собковича.
Д. Дим. — Димитър Димов. „Тютюн“, 1 част. Съчинения в 5 тома, т. II. С., БП, 1981; Димитър Димов. „Табак“, 1 часть. Собрание сочинений в 4-х томах, т. II. М., „Прогресс“, 1978. Перевод Д. А. Горбова, В. И. Злыднева, Н. И. Попова, Т. А. Рузской, И. М. Шептунова.
Ем. Стан. — Емилиян Станев. „Крадецът на праскови“. Сб. разкази и повести. С., БП, 1968; Эмилиян Станев. „Похититель персиков“ (сборник). М., „Прогресс“, 1981. Перевод М. Михелевич.
П. Веж. — Павел Вежинов. „Барьерата“. С., БП, 1977; Павел Вежинов. „Барьер“. М., „Прогресс“, 1980. Перевод М. В. Тарасовой.
А. Толст. — Алексей Толстой. „Хождение по мукам“. М., „Современник“, 1972, кн. I; Алексей Толстой. „Ходене по мъките“. С., НК, 1979, кн. I. Превод Спас Капелков.
В. Кетл. — Вера Кетлинская. „Мужество“. Л., Лениздат, 1973; Вера Кетлинска. „Мъжество“. С., НМ, 1967. Превод Дора Грънчарова.
В. Пан. — Вера Панова. „Кружилиха“. М., ХЛ, 1956; Вера Панова. „Кружилиха“. С., Профиздат, 1949. Превод Ан. Беливанова.
К. Пауст. — Константин Паустовский. „Черно море“. Сб. Избранная проза. М., 1965; К. Паустовски. „Черно море“. Варна, 1980. Превод Ат. Далчев.
К. Фед. — Константин Федин. „Санаторий Арктур“. М., СП, 1975; Константин Федин. „Санаториум Арктур“. С., НК, 1978. Превод Лилия Илиева-

О ПЕРЕВОДЧЕСКИХ ТРАНСФОРМАЦИЯХ В ПОРЯДКЕ СЛОВ,
СВЯЗАННЫХ С МЕСТОМ ПРЯМОГО ДОПОЛНЕНИЯ В ПРОСТОМ
ПОВЕСТВОВАТЕЛЬНОМ ПРЕДЛОЖЕНИИ БОЛГАРСКОГО И РУССКО-
ГО ЯЗЫКОВ

Диана Дамянова

Резюме

В работе рассматривается вопрос о месте прямого дополнения в простом повествовательном предложении болгарского и русского языков как частный аспект проблемы порядка слов, которая исследуется в современном языкознании в непосредственной связи с теорией актуального членения. Эта теория открыла новый подход в исследовании смысловой структуры предложения в качестве основной единицы любого связного текста. Указанная проблема рассматривается прежде всего с позиции синтаксико-грамматической и коммуникативной функций порядка слов.

Работа написана в сопоставительном плане, дающем возможность проследить сходства и расхождения в сути языкового явления в обоих языках. Исследование построено на наблюдениях оригинального и переводного материала художественной прозы. Оно имеет отношение как к сопоставительному языкознанию, так и к теории и практике перевода.

Проанализированы четыре основные позиции прямого дополнения в обоих языках: контактная и дистантная постпозиции и контактная и дистантная препозиции. Особое внимание уделяется позициям, типичным для русского языка, но очень редко встречающимся в болгарской нейтральной речи. Позиционные расхождения, вызванные разнообразными синтаксическими, синтаксико-семантическими и коммуникативными факторами, лежат в основе всех переводческих трансформаций в порядке слов, которые были обнаружены в процессе анализа оригинального и переводного материала. Почти все трансформации имеют закономерный характер и осуществляются при переводе с русского на болгарский и с болгарского на русский язык.

ON TRANSLATION WORD ORDER TRANSFORMATIONS
IN CONNECTION WITH THE DIRECT OBJECT POSITION
IN THE BULGARIAN AND THE RUSSIAN
DECLARATIVE SENTENCE

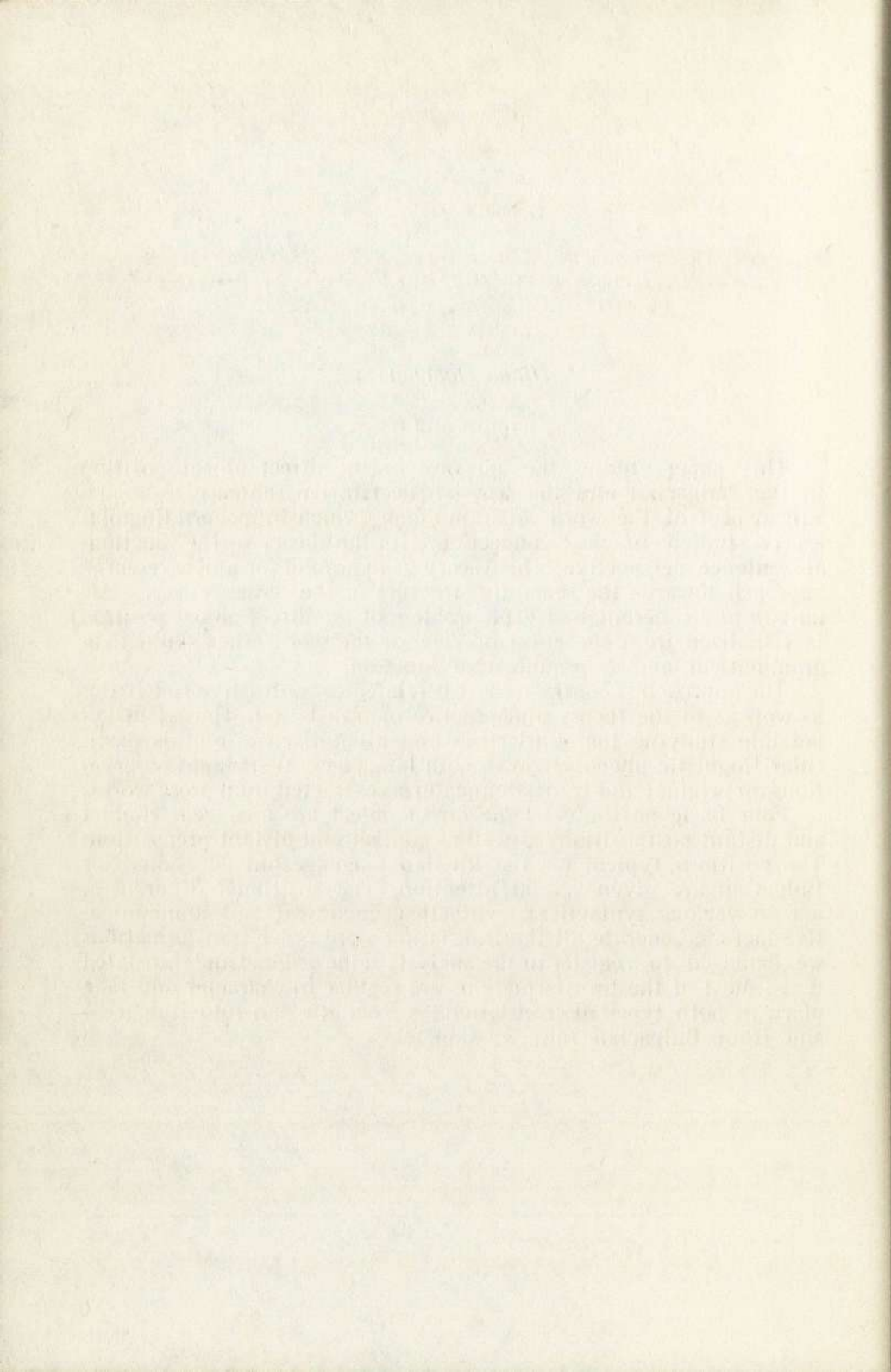
Diana Damyanova

S u m m a r y

This paper studies the question of the direct object position in the Bulgarian and the Russian declarative sentence as a private aspect of the word order problem, which in modern linguistics is studied in close connection with the theory of the functional sentence perspective. This theory gave ground for a new research approach towards the semantic structure of the sentence as a basic unit in any coherent text. The problem of the direct object position is visualized from the point of view of the word order syntactico-grammatical and communicative function.

The approach is contrastive; it is related to contrastive linguistics as well as to the theory and practice of translation. Thus it makes possible studying the similarities and dissimilarities of this particular linguistic phenomenon in both languages. It includes observations on original and translated material extracted from prose works.

Four basic positions of the direct object are analyzed: contact and distant postposition, as well as contact and distant preposition. The positions, typical for the Russian language but occasional for Bulgarian, are given special attention. The positional differences, due to various syntactical, syntactico-semantic and communicative factors, generate all the translation word order transformations we managed to register in the analysis of the original and translated texts. Most of the transformations are regular in character and take place in both types of translation — from Russian into Bulgarian and from Bulgarian into Russian.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

Том XXI, кн. 2

Филологически факултет

1985/1986

TRAVAUX DE L'UNIVERSITÉ "CYRILL ET MÉTHODE"
DE V. TIRNOVO

Tome XXI, livre 2

Faculté philologique

1985/1986

Русин Русинов

СЪСТОЯНИЕ НА ИЗСЛЕДВАНИЯТА, НЕРЕШЕНИ
И СПОРНИ ВЪПРОСИ ПО ИСТОРИЯ
НА БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК
ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

Roussin Roussinov

THE STATE OF RESEARCH WORKS, UNSETTLED
AND CONTROVERSIAL QUESTIONS ON THE HISTORY
OF THE BULGARIAN
LITERARY LANGUAGE DURING
THE NATIONAL REVIVAL PERIOD

София, 1986

THE STATE OF NEW YORK
IN SENATE
January 15, 1890.

REPORT
OF THE
COMMISSIONERS OF THE LAND OFFICE
IN RESPONSE TO A RESOLUTION
PASSED BY THE SENATE
MAY 15, 1889.
ALBANY: J. B. LIPPINCOTT & COMPANY, PRINTERS.
1890.

Историята на новобългарския книжовен език е клон от българистиката, който се формира и разработва целенасочено от позициите на марксистическата методология едва от 50-те години на нашия век. Наистина нуждата от написване на история на новобългарския книжовен език се е осъзнавала от езиковеди и литературоведи много преди това, но дълго време не се е пристъпвало към изпълнение на тази задача. Между причините за това заслужава да бъдат посочени поне следните: а) липса на системни наблюдения върху езика на книжнината както през Възраждането, така и през следосвобожденския период; б) методологична ограниченост на езиковата наука и главно на науката, занимаваща се с историята на езика; в) неразработеност на теорията на книжовните езици; г) подценяване на значението на историята на новобългарския книжовен език като част от националната ни културна история, а също и като част от общата история на книжовния ни език.

Опит да се поставят и решат основни въпроси из историята на българския книжовен език и правопис представлява недовършената студия на А. Теодоров-Балан „Към историята на българския език. Българският книжовен език и правопис“¹. Студията, писана в края на миналия век, когато още не е била напълно издирена и прибрана в обществените библиотеки възрожденската ни книжнина и когато лингвистичните изследвания у нас са били още в началото си, страда от непълноти по отношение както на автори и произведения, така и на конкретен езиков материал. Но все пак заслугата на автора е неоспорима — очертават се правилно някои основни процеси и явления, характеризиращи началното изграждане на новобългарския книжовен език². В студията не намират място процесите и явленията, които характеризират разгърнатото и ускорено изграждане на новобългарския книжовен език през втората половина на XIX в.

Популярен очерк за изграждането на книжовния ни език и за правописните борби у нас се съдържа в книгата на Г. Керемидчиев „Борба за книжовен език и правопис“ (1943), в която са поместени и образци от съчиненията на възрожденски автори. От методологическо гледище този очерк е остарял.

В „История на българският език“ (т. II, 1934) Б. Цонев включва главата „Произход и развитие на българския книжовен език“ (с. 257—310). Тук обаче се разглеждат само най-ранните писмени прояви на новобългарска основа и се характеризира езикът на дамаскинската книжнина, като се посочва и връзката му с езика на Паисий Хилендарски³.

В капиталния труд на Ст. Младенов „История на българския език“ (1929 г. — на немски, в превод на български — 1979 г.)

също така е посветен един кратък параграф на историята на новия книжовен език — „Новобългарският книжовен език и днешните български народни говори“ (с. 367—370). Тук съвременният изследвач може да намери някои отправни точки за изучаване на историята на книжовния ни език⁴. Ст. Младенов е автор на множество изследвания върху езика на някои възрожденски и следосвобожденски автори, в които се съдържат и ценни наблюдения върху явления и процеси, свързани с изграждането на новобългарския книжовен език⁵. Тук ще бъде посочена само статията му „Към оценката на Вазовата дейност от езиковно-историческо гледище“⁶, тъй като в уводната ѝ част се говори за необходимостта от написване на история на новобългарския книжовен език и се обоснова виждането на автора за нейната постройка. От една страна, Ст. Младенов правилно очертава характера на историята на книжовния език — от какъв диалектен материал се е изградил, но, от друга страна, твърде много стеснява понятието „книжовен език“, отъждествявайки го с езика на художествената литература, поради което и като единствени негови творци признава писателите.

Приноси към историята на новобългарския книжовен език има в много от трудовете на Б. Пенев и М. Арнаудов, историци на българската възрожденска литература. В четиритомната си „История на новата българска литература“ (1930—1934) Б. Пенев не пропуска да отбележи и характерните особености на езика на възрожденските писатели, а също и да разгледа филологическите им разбирания за езиковото строителство. В книгите и студиите на М. Арнаудов за Н. Бозвели, Н. Рилски, В. Априлов, Г. С. Стойков и др. също има цели глави, посветени на дейността им като строители и ревнители на българския книжовен език.

Трябва да се отбележи, че изучаването на историята на новобългарския книжовен език може да се гради само върху основата на един пълен репертоар на възрожденската ни книжнина. „Книгопис на новобългарската книжнина“ (Виена, 1872) от К. Иречек е твърде непълен; първият сравнително пълен и точен книгопис е изготвен от А. Т.-Балан — „Български книгопис за сто години“ (1909). По-късно се появява „Опис на старите печатани български книги (1802—1877)“ от В. Погорелов (1923), който е нова крачка напред в аотирането на българската възрожденска книжнина. Най-пълен е двутомният книгопис на М. Стоянов — „Българската възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания. 1800—1878“ (1957).

Важно значение за изучаването на историята на новобългарския книжовен език като клон от българистиката има статията на Л. Андрейчин „Някоко въпроси около възникването и изграждането на българския книжовен език във връзка с историческите условия на нашето Възраждане“⁷. Тя послужи като отправно положение за

разработване на определена концепция върху историята на новобългарския книжовен език. В посочената статия Л. Андрейчин застъпва следните основни положения:

1. Между старобългарската книжовна езикова традиция и възникването на новобългарския книжовен език не съществува пряка приемственост. Причините за това са както езикови (големите изменения, които са настъпили в структурата на говоримия български език), така и исторически (значителното обедняване на българската книжнина през време на многовековното робство, което е свързано и с липсата на условия за поддържане на устойчива писмена традиция).

2. Като книжовна проява на българския народностен език от времето на новобългарския период езикът на дамаскините представлява „предистория“ на българския национален книжовен език (такова съдържание Л. Андрейчин влага в термина „новобългарски книжовен език“).

3. Новобългарският книжовен език възниква направо като национален книжовен език и началото му не може да се търси по-рано от Паисиевата история.

4. Изграждането на новобългарския книжовен език се извършва в тясна връзка и в зависимост от конкретните исторически и културни условия през Възраждането; чуждото влияние върху отделни процеси и явления винаги се пречупва през домашните условия.

5. Формирането на новобългарския книжовен език не се предшества от съществуването на някакъв „неутрален“ говор-койне, както е в историята на други книжовни езици.

6. Книжовният език се изгражда чрез подбор на „готов“ материал — съществуващ в народните говори или употребяван в други книжовни езици, но някои явления се развиват и върху почвата на самия книжовен език.

Много от тези проблеми Л. Андрейчин разработи по-нататък в статии и студии, публикувани през следващите двадесетина години. В други изследвания постави и реши немалко нови проблеми. Част от публикациите му в тази област са събрани и подредени в книгата „Из историята на нашето езиково строителство“ (1977). От нея читателят узнава цялостната му концепция във връзка с изграждането на новобългарския книжовен език⁸.

Освен посочените вече положения концепцията на Л. Андрейчин за изграждането и развитието на новобългарския (съвременния български) книжовен език включва и ред други, не по-малко важни положения:

1. През втората четвърт на XIX в. по силата на конкретните исторически условия западната диалектна основа, проявила се в писмения език на първите поколения български възрожденци, постепенно се заменя с източна. Този процес дава отпечатък върху

някои характерни особености в националното ни езиково строителство: забавя се изграждането на някои основни книжовни езикови норми; в структурата на книжовния ни език остават някои черти от западните говори, намерили още от самото начало опора в историческата писмена традиция; през третата четвърт на XIX в. в езика на книжнината се забелязва въздействие от различни източни говори (главно търновски, шуменски, копривщенски и др.), поради което по-голямото езиково единство настъпва по-късно; взаимодействието на старата писмена традиция с различни диалектни особености налага своеобразен отпечатък върху някои явления и норми.

2. През третата четвърт на XIX в. се очертават няколко книжовноезикови школи (Пловдивска, Търновска, Каравелова, Дринова), всяка от които предлага система от норми за постигане на единство в книжовната езикова практика.

3. Към края на Възраждането и по-късно съществена роля в езиковото строителство имат някои градски говори, сред които особено ярко се откроява значението на търновския говор.

4. Едва след Освобождението се създават необходимите условия за по-пълно протичане на унификационните процеси, които довеждат към края на миналия век до относително единство в книжовната езикова практика.

5. Изграждането на писмената форма на книжовния език преварва устната форма. Най-рано започва да се формира научно-популярният стил. Художественият и публицистичният стил се развиват през време на националноосвободителните борби. Условия за формиране на административния и на научния стил се създават едва след Освобождението.

Част от тази концепция съставя предложената от Л. Андрейчин периодизация на историята на новобългарския книжовен език, която е възприета и от много други изследвачи. В концепцията на учения за националното ни езиково строителство се съдържат и немалко други, неспоменати тук идеи, както и конкретни наблюдения и обобщения върху отделни процеси и явления⁹.

Постепенно около Л. Андрейчин се формира група от специалисти, занимаващи се с историята на новобългарския книжовен език. В основни линии тези езиковеди споделят концепцията му върху историята на съвременния български книжовен език, което дава основание да се говори за школа в този клон от българистиката. Но в същото време тази концепция творчески се усъвършенствува от учениците му, като отделни нейни слабо защитени страни се подлагат на преоценка и на преосмисляне.

Поставената от Института за български език през 1950 г. задача да бъде написана история на новобългарския книжовен език беше преждевременна. Практиката показва, че написването на синтетичен труд по история на новобългарския книжовен език

може да бъде осъществено едва след подробно проучване на процесите и явленията, характеризиращи езиковото ни строителство, след проучване на филологическите разбирания и езиковата практика на всички по-значими книжовници през възрожденския период и след Освобождението.

Напълно правилно през изминалите три десетилетия научните приноси в тази област бяха насочени главно към възрожденския период. Тук е необходима известна методичност — хронологичният принцип при проучванията върху историята на книжовния език позволява да се постигне по-пълна обективност и точност при изучаване на книжовните процеси и явления. (Това обаче не само не изключва, а предполага възможността да се правят изследвания и върху историята на книжовния ни език от по-ново време; такива изследвания сега са повече от необходими, за да може да се проследи по-цялостно езиковото развитие, та върху основата на характеристиката на по-новите периоди да се даде по-пълна възможност на изследвачите да проучат някои процеси и явления, за които има данни и в по-стари периоди, но по една или друга причина са останали настрана от погледа им.)

За историята на новобългарския книжовен език имат значение всякакъв вид изследвания — монографични, на които естествено е да се дава предимство, статии, та дори и кратки бележки¹⁰. Методиката на тези изследвания бе разработена от Л. Андрейчин в монографията му „Език и стил на Любен Каравелов“¹¹. Същата методика е застъпена и в студиите му „Език и стил на Христо Ботев“¹², „Иван Вазов и българският език“¹³, като в по-сетнешните му трудове нейните принципи, методи и похвати постоянно се обогатяват.

В предговора на „Език и стил на Любен Каравелов“ Л. Андрейчин пише, че при проучване на езика на един писател може да се прояви лингвистичен или литературоведски подход. „Езикът на писателя може да бъде изследван откъм своя граматически строеж и лексикален състав с цел да се обясни произходът на неговите елементи или да се разкрие тяхната роля в езиковата система на дадена обществена среда, или пък да се прецени тяхната граматична правилност и семантична целесъобразност. В този случай изследването си служи с методите на езикознанието и следователно има езиковедски характер“¹⁴.

Лингвистичният подход към езика на писателя или по-широко — на книжовника, е основен и задължителен, за да може изследването да обслужва историците на книжовния език. Ала двата подхода нерядко се използват едновременно, още повече, че лингвистичният подход е основа и на стилистичния. Такива изследвания също са полезни за историка на книжовния език, защото неговата задача е да проследи и стилистичното изграждане на книжовния език, а това ще се окаже невъзможно без наличието на

множество изследвания, изпълнени с разнообразна методика. При това за стилистичното изграждане на книжовния език са полезни изследвания не само върху езика на художествената литература, но и върху езика на публицистиката, на учебниците, на делово-административните документи и др.

Основата на националния български книжовен език съставя говоримата народна реч, като освен общобългарските езикови елементи в изграждането му участвуват и елементи с диалектна (териториално ограничена) употреба, които след внедряването им в системата на книжовния език получават наддиалектен (и национален) характер и употреба. Но има процеси и явления, които са наследени от предходната книжовна традиция или пък са се развили върху почвата на самия национален книжовен език. При това положение специфичното в изследванията по история на новобългарския книжовен език е да се уточнят източниците, от които произхождат установените в книжовния език изразни средства и категории. Тези научни изследвания имат и друга специфика — при тях съществено място заема проследяването на процесите на нормализация на изразните средства. През Възраждането посочените процеси са твърде сложни и противоречиви.

Разработената от Л. Андрейчин методика за изследователска работа по история на новобългарския книжовен език е успешно приложена и доразвита по-нататък в такива изследвания като: „Езикът на Софрониевия „Неделник“ в историята на новобългарския книжовен език“ (1964) от К. Ничева, „Езикът на Йоаким Кърчовски“ (1979) от Р. Цойнска, „Езикът на Райко Жинзифов“ (1979) от Ст. Жерев, „Добри Войников и формирането на новобългарския книжовен език през третата четвърт на XIX в.“ (1980) от К. Вачкова, „Езикът на Петко Р. Славейков“ (1983) от К. Попов, както и в множество други изследвания от Хр. Първев, В. Попова, Е. Георгиева, В. Станков, Ст. Жерев, Р. Цойнска, Р. Русинов, В. Вътов, К. Босилков, К. Вачкова и др.

Следователно може да се твърди, че вече е разработена и потвърдена в практиката научно обоснована методика за изследване на процесите и явленията, които характеризират цялостното изграждане на новобългарския книжовен език през Възраждането, както и методика за цялостното изучаване на езика на възрожденските книжовници от гледище на езиковото ни строителство. Разбира се, на тази методика не бива да се гледа догматично — поставянето на нови научни проблеми предполага тя да бъде по-нататък усъвършенствувана, да бъдат внасяни в нея нови моменти. За развиване и обновяване методиката на изследванията по история на новобългарския книжовен език допринасят и някои чужди българисти — Г. К. Венедиктов, К. Гутшмид, Ж. Фьойе и др. Специално трябва да се отбележи използваният от Ж. Фьойе лингвистичен метод от структуралистичен тип¹⁵.

Преценявайки критично съществуващата литература по история на българския книжовен език през Възраждането, трябва да се признае, че все още недостатъчни на брой са монографичните изследвания. Повечето от тях са посветени върху езика на възрожденски автори: Софроний Врачански, Й. Кърчовски, Р. Жинзифов, Д. Войников, П. Р. Славейков, Л. Каравелов, Хр. Ботев и др. Малко са монографичните изследвания, в които се разработват отделни езикови категории, процеси и явления — такива са например монографиите на Хр. Първев за сегашното деятелно причастие и за деепричастието¹⁶, на В. Попова за обществено-политическата лексика и фразеология през Възраждането и формирането на публицистичния стил¹⁷, на Хана Ожеховска върху удвоеното допълнение¹⁸ и др.

През последните години бяха отпечатани някои тематични сборници. Не може да не бъде посочен сборникът „Изследвания из историята на българския книжовен език от миналия век“ (1979), в който се съдържат изследвания главно върху възрожденския период от историята на книжовния ни език. Съставената от Л. Андрейчин и В. Попова книга-пантеон „Строители и ревнители на родния език“ (1982) съдържа системно подредени очерци за дейци със заслуги към българския книжовен език, като се почне от Кирил и Методий и се стигне до най-ново време. Ел. Георгиева и Н. Тодорова съставиха сборника „Съвременният български книжовен език (Основни развойни моменти и видни езикови строители)“ (1983). Сборникът „Български възрожденски книжовници от Македония. Избрани страници“ (1983), дело на К. Босилков, В. Вълчев, Ел. Георгиева, Ст. Жерев, П. Костадинова, В. Попова, Хр. Първев и Р. Цойнска, съдържа кратки биографични бележки за възрожденските ни книжовници от Македония и фототипно възпроизведени откъси от техни книги и статии. В книгата по убедителен начин е представено участието на възрожденците от областта Македония във формирането на националния български книжовен език.

Важен принос към историята на българския книжовен език през Възраждането представя книгата „Из истории современного болгарского литературного языка“ (С., 1981) от съветския българист Г. К. Венедиктов, в която са събрани основните му изследвания по посочената проблематика. Част от публикациите на К. Гутшмид по история на българския национален книжовен език са намерили място в сборника „Езиковедска българистика в ГДР“ (1982).

След този общ преглед на състоянието на проучванията по история на българския книжовен език през Възраждането ще преминем към някои по-конкретни въпроси.

Първо, въпреки засиления интерес към езика на дамаскините през последните десетилетия и публикуваните вече много ценни

изследвания все още не е всестранно осветлена нито езиковата ситуация през XVII и XVIII в., нито пък са проучени всички процеси и явления, които имат значение за началното изграждане на националния ни книжовен език. Тази изследователска задача има и по-широко значение — да се разкрие приемствеността между книжовния език от донационалната епоха и книжовния български език от националната епоха¹⁹. Освен изследвания върху езика на дамаскините (от гледище и на влиянието върху него от среднобългарския и черковнославянския език) нужни са и изследвания, които да разкрият ролята на домашната среднобългарска езикова традиция върху нашите възрожденци, като се направи опит за нейното отграничаване от ролята на черковнославянския език. В това отношение съществен принос представят изследванията на Е. Дьомина върху езика на Тихонравовия дамаскин²⁰, както и други нейни статии, на Т. Шимански за образуването на съществителните имена²¹, на В. П. Василев върху Троянския дамаскин²², на Л. Селимски за образуването на прилагателните имена²³. В тези монографични изследвания добре е мотивирана приемствеността в развитието на книжовния български език, като са проучени онези елементи (главно лексикални и отчасти правописни и граматични), които в езика на дамаскините са преминали от предходната книжинна — домашна (среднобългарска) и черковнославянска.

Впрочем нужно е специално изследване върху ролята и значението на черковнославянския език в езиковото ни строителство, особено през по-ранните периоди от историята на новобългарския книжовен език. Отправни моменти за такова изследване се съдържат в някои публикации на Д. Мирчева, посветени на същността на черковнославянския език²⁴. Ролята на книжовната традиция в изграждането на новобългарския книжовен език се осветлява още и в изследвания на Л. Андрейчин²⁵, Д. Мирчева²⁶, Б. Велчева²⁷, К. Бабов²⁸, Ем. Кочева²⁹ и др.

Няма обстойно проучване за ролята на руския език в изграждането и развитието на българския книжовен език, въпреки че отделни ценни публикации са направени както в миналото (Б. Цонев, Ив. Шишманов), така и в по-ново време (Л. Андрейчин³⁰, Хр. Първев³¹ и др.).

Второ, нужно е цялостно изследване върху езика на „История славяноболгарская“, включително и на езика на преписите и правките, за да може да се потвърди или да се коригира схващането, че Пансий е родоначалник на новобългарския (националния български) книжовен език. Езиковата ситуация през втората половина на XVIII в. вече стана предмет на задълбочени проучвания и може да се каже, че основните проблеми са изяснени³². Публикувани са и немалко по-обща и по-конкретни статии и студии върху езика на Пансиевата история³³, но задачата сега

е да се обобщат резултатите от тях, да се разработят и останалите в сянка въпроси, та в крайна сметка писменият език на Паисий да бъде пълно проучен в светлината на езиковата ситуация по това време.

Цялостното проучване на поставените тук проблеми е крайно наложително, защото ще може по-точно и сигурно да се определи „началото“ на националния български книжовен език, а ще се създаде сигурна основа и за периодизация на историята му.

От периода на първите прояви на новобългарския книжовен език (до края на първата четвърт от XIX в.) най-пълно е проучен езикът на Й. Кърчовски. Твърде пълно е проучен и езикът на Софроний в „Неделника“. Наложително е обаче да се извършат обстойни наблюдения и върху езика на Софрониевите произведения, включени и в двата видински сборника. Макар и да са останали в ръкопис, тези сборници съдържат важни сведения за състоянието на книжовноезиковите прояви в началото на XIX в.³⁴. Това е още по-наложително, защото у Софроний вече е прокаран и възгледът за обусловеността на изразните средства на книжовния език от стила и жанра на произведението. Монографично изследване ще трябва да се посвети на езика на К. Пейчинович.

Периодът на началното езиково строителство (втората четвърт на XIX в.) сега е познат по изследвания, посветени на езика на П. Берон, А. Стоянович (Кипиловски), П. Сапунов, В. Априлов, Ив. Богоров, Н. Рилски, Н. Бозвели, Хр. Павлович, К. Огнянович, Р. Попович и др., но нито едно от тях няма монографичен характер и не обхваща цялостно характерните за този период проблеми, а те са изключително важни, защото тогава се решава въпросът за съотношението между народен език и книжовна традиция в структурата на изграждащия се книжовен български език. По-обобщаващ характер имат някои изследвания на Г. К. Венедиктов³⁵ и на К. Гутшмид³⁶.

Периодът на разгърнатото изграждане на българския книжовен език (от средата на XIX в. до края на Възраждането) е представен сравнително по-пълно — главно в монографичните изследвания върху езика на Л. Каравелов, Р. Жинзифов, Д. Войников и Хр. Ботев, а също и в множество студии и статии, посветени на езика на Г. С. Раковски, П. Р. Славейков, Ел. Мутева, Ив. Момчилов, Н. Геров, Й. Груев, Хр. Г. Данов, Гр. Пърличев, Димитър и Константин Миладинови, К. Шапкарев, В. Друмев, Ил. Блъсков и др. Все пак публикуваните досега изследвания не могат да дадат пълна картина на състоянието на книжовния ни език през последните две-три десетилетия от Възраждането. В монографията на Л. Андрейчин за езика и стила на Каравелов слабо е разработен въпросът за лексиката и фразеологията; в още по-голяма степен това се отнася за езика на Хр. Ботев. К. Попов написа изследване върху лексиката и фразеологията на езика на П. Р. Славейков.

Цялостно проучване върху останалите страни на книжовния му език обаче няма (с изключение на няколко неголеми статии), а знае се, че този даровит възрожденец има изключително голямо значение за изграждане на книжовния ни език. От по-нататъшни проучвания се нуждае и писменият език на почти всички останали възрожденски писатели, журналисти и други културни дейци от този период. Крайно наложително е да се разширят изследванията върху езика на Г. С. Раковски³⁷. Няма също така цялостни изследвания върху стилистичното изграждане на книжовния ни език през посочения период, въпреки че отделни въпроси са поставени в статии на някои изследвачи (Л. Андрейчин, Хр. Първев, В. Попова, К. Босилков и др.)³⁸.

Поставен е, но все пак недостатъчно проучен остава въпросът за факторите, които обуславят ускореното изграждане на българския книжовен език през Възраждането³⁹. Нужна е по-нататъшна разработка на проблемите за нормализация на книжовно-езиковата практика през третата четвърт на XIX в., като за целта бъдат разширени и задълбочени изследванията върху книжовно-езиковите школи (Пловдивска, Търновска, Каравелова, Дринова). Това ще даде възможност да се определи по-пълно и по-точно мястото им в унификационните процеси както през Възраждането, така и през първите десетилетия след Освобождението⁴⁰.

Публикуваната у нас и в чужбина научна литература по история на новобългарския книжовен език (по-голямата ѝ част е посветена на възрожденския период⁴¹) обхваща основните процеси и явления на езиковото ни строителство и служи като основа за написване на първите цялостни и синтетични трудове в тази област: „История на новобългарския книжовен език. Второ издание“ (1984) от Р. Русинов, „Възраждането на българския книжовен език“ (1983) от Хр. Първев. От същия автор е и очеркът „Хилядолетен книжовен език“. Тук може да се посочи и „История на българския правопис. Второ издание“ (1985) от Р. Русинов. Все още обаче ние нямаме цялостен обобщаващ труд по история на българския книжовен език през Възраждането, в който да бъдат обхванати и равностойно изяснени или проследени всички процеси и явления от националното ни езиково строителство и в който да бъдат отмерени заслугите на всички по-видни писатели, журналисти, научни и други дейци като строители и ревнители на книжовния ни език.

В литературата по история на българския книжовен език през Възраждането се очертават някои дискуссионни въпроси.

1. Между тях на първо място е въпросът за „началния“ момент или за „началото“ на новобългарския книжовен език. Известно е, че различните изследвачи търсят това „начало“ в един изключително голям отрязък от време, надхвърлящ две столетия. Освен широко разпространеното у нас схващане, че „на-

чалото“ на новобългарския книжовен език трябва да се свърже с написване на Паисиевата история (1762), становище, обосновано от Л. Андрейчин, но подкрепено от много наши и чужди изследвачи, съществуват мнения, че за такова начало може да се приеме езикът на дамаскинската книжнина (Б. Цонев и др.), езикът на Софроний Врачански (Л. Тодоров) или на П. Берон в „Рибния буквар“ (А. Т.-Балан, Г. К. Венедиктов и др.), дори и езикът на книжовниците от третата четвърт на XIX в. (Е. Дьомина)⁴². Причините за липсата на единство по този въпрос са главно две: а) нееднаквото разбиране на съдържанието на понятието „начало“ на новобългарския книжовен език; б) използването на термина „новобългарски книжовен език“ с различно съдържание.

Тук ще засегнем последния въпрос, тъй като той постоянно поражда недоразумения между изследвачите. Становището, че началото на новобългарския книжовен език трябва да се отнесе към дамаскинската литература, създавана на говорим народен език от средата на XVII в. насетне, е развито и обосновано най-напред от Б. Цонев. В научните му трудове терминът „новобългарски книжовен език“ се използва със значение съотносително със значението на термина „новобългарски период“ в историята на езика ни. Б. Цонев посочва, че с дамаскините „се туря основа на новобългарската писменост, а заедно с това се отваря път на българския народен език да стане способен орган литературен. С други думи, българският народ заедно с начеването на новата си писменост дава пълни права на своя бащин език да владее всецяло в литературата, и то без борби и без вуковци“⁴³.

Подхождайки така към проблема за началото на новобългарския книжовен език, той несъмнено е прав. Щом като съдържанието на новобългарския книжовен език се съотнася към съдържанието на новобългарския период от общото развитие на нашия език, поставеният въпрос не може да има друго решение.

Но Л. Андрейчин не използва термина „новобългарски книжовен език“ със значението, което влага в него Б. Цонев, а го употребява с по-тясно значение, отъждествявайки го със съдържанието на термините „национален книжовен език“ и „съвременен книжовен език“. При това положение „началото“ на националния ни книжовен език очевидно не може да се търси по-рано от времето, когато започва Възраждането, и има достатъчно основания да се свърже, колкото и това да е условно, с най-бележитото произведение от началото на тази епоха — Паисиевата история. Увеличаването на архаичните и книжни елементи в езика на Паисий не е връщане назад в сравнение с езика на дамаскинарите, а е своеобразен опит да бъде осмислена по нов начин предходната книжовна традиция, да бъде запазена приемствеността в книжовноезиковото ни развитие през вековете, защото това е всъщност въпрос за самосъхранението на българския народ, на неговата култура и език.

Очевидно е, че принципната разлика между становищата на Б. Цонев и на Л. Андрейчин относно „началото“ на новобългарския книжовен език се определя от подхода на изследвачите към съдържанието на една конкретна общественокултурна и книжовноезикова формация. Че това е така, се вижда от изказването на Л. Андрейчин за езика на дамаскините като „важна книжовна проява на българския народностен език от времето на новобългарския период от неговата история“⁴⁴. В историята на българския книжовен език през новобългарския период той разграничава народностен и национален книжовен език. У Б. Цонев такава разлика не се прави — говори се за една обща книжовноезикова формация, именувана новобългарски книжовен език.

Терминът „начало“ на новобългарския книжовен език сам по себе си поражда някои недоразумения. Л. Андрейчин разглежда „началото“ на новобългарския книжовен език като „начален момент“, като „някакъв по-ярък и показателен момент“, от който започва постепенното изграждане на съвременния български книжовен език⁴⁵. Но като се съотнесе това гледище с другата му теза, че в началото на Възраждането нашето общество „очевидно не е наследило от миналото една що-годе оформена и установена книжовна езикова система, способна да се развива и да обслужва като средство за културно общуване и творчество българското общество в процеса на изграждане и развитие на българската нация“⁴⁶, има опасност по въпроса за „началото“ на националния ни книжовен език да се стигне до нежелано абсолютизиране на нещата.

Конкретните изследвания върху езика на дамаскините и върху езика от началния етап на изграждане на българския национален книжовен език показват, че макар и да започва своето изграждане от твърде елементарни форми, той в много отношения се опира на дотогавашната книжовна традиция, най-вече дамаскинска, но и черковнославянска, все още неразграничавана от домашната среднобългарска книжовна традиция, която не е била заглъхнала. Но не по-малко важно е и нещо друго — първите възрожденци, като се почне още от Паисий, изпитват пиетет и национална гордост от бурния разцвет на българската книжнина и език през старобългарската и среднобългарската епоха. Те поставят писмения език, на който се стремят да пишат, в непосредна връзка и приемственост с езика на предходната книжнина, като се съобразяват и с настъпилите големи изменения в говоримия народен език.

При това положение не може да става дума за някакво ново „начало“ на българския книжовен език. Неговото единствено и абсолютно начало се поставя с дейността на братята Кирил и Методий и техните ученици, създатели на славянската писменост и на старобългарския книжовен език. Употребата на термина „начало на новобългарския книжовен език“ има твърде условен характер и преследва повече дидактични цели, т. е. да се посочи

относителният момент, от който започва изграждането на националния ни книжовен език, но без да се откъсва този процес от предходното книжовноезиково развитие.

2. Няма общоприето схващане за периодизацията на историята на българския книжовен език. Преди всичко убедителен отговор трябва да се даде на въпроса, дали е възможна обща периодизация на историята на говоримия и на книжовния език, или историята на книжовния език трябва да предпочете самостоятелна периодизация, съобразена напълно със специфичните особености на книжовноезиковото развитие¹⁷. Без да отхвърляме напълно възможността да бъде направена единна периодизация на историята на българския език (говорим и книжовен), все пак по-целесъобразно е да бъде направена самостоятелна периодизация на историята на книжовния език, тъй като той има и свои закономерности и особености, несъвпадащи напълно със закономерностите и особеностите на говоримия език.

Някои различия между периодизациите, предложени от изследвачите, се дължат на различните критерии, от които те изхождат при определяне на отделните периоди или етапи в книжовноезиковото развитие. Това е характерно както за периодизации, обхващащи цялостната ни книжовноезикова история, така и за периодизации, посветени на историята на новобългарския книжовен език¹⁸.

Що се отнася до периодизацията на историята на новобългарския книжовен език, спорен е въпросът за мястото на езика на дамаскинската книжнина. Причините са главно две: а) не е напълно преодоляно разединението при изучаването на българския книжовен език от донационалната и от националната епоха, в резултат на което се създават самостоятелни периодизации на историята му през тези две епохи; б) както вече се каза, не се разбира по еднакъв начин въпросът за „началото“ на новобългарския книжовен език.

Една периодизация на историята на новобългарския книжовен език може да бъде научнообоснована само ако бъде поставена в контекста на общата периодизация на историята на книжовния ни език. При това положение става съвсем очевидно, че в историята на българския национален книжовен език трябва да бъде обособен „предвъзрожденски“ или „преднационален“ период¹⁹, който ще съдържа характеристика на езиковата ситуация у нас от XV до средата на XVIII в., като акцентът падне върху езика на дамаскините. Техният език е не само най-естествената и здрава връзка между националния ни книжовен език и езика на предходната епоха, но е и основа, от която отначало изхождат или от която тръгват първите възрожденци. В същото време добре ще трябва да се изяснят и въпросите около ролята на домашната, среднобългарска по произход, и черковнославянската книжовна

традиция в живота на българското общество по това време и отношението на възрожденците към езика на тази книжнина.

По мястото си в общата периодизация на историята на българския книжовен език „предвъзрожденският“ или „преднационалният“ период принадлежи към книжовния ни език от донационалната епоха. От това гледище Л. Андрейчин правилно разглеждаше езика на дамаскините като предистория на новобългарския (националният български) книжовен език. Но когато се пристъпва към периодизация на историята само на националния български книжовен език, приемствеността и единството в книжовноезиковото развитие ще бъдат най-добре мотивирани, ако се започва с характеристика на „предвъзрожденският“ период, т. е. ако той се приеме за свързващо звено между двете основни епохи в историята на книжовния ни език — донационалната и националната.

По вътрешното разчленение на етапите или периодите в историята на новобългарския книжовен език няма съществени разногласия — приема се периодизацията, разработена от Л. Андрейчин в лекционния му курс, а по-късно и в книгата „Из историята на нашето езиково строителство“⁵⁰.

3. Недостатъчно проучен е въпросът за прякото или непрякото въздействие на старата (среднобългарската) книжовна традиция върху изграждането на националния български книжовен език. Ролята на книжовната традиция, представена в книжнината, написана на среднобългарски език, на черковнославянски език или на говорим народен език, не е била напълно отричана. Смята се обаче, че поради дълбоките граматични изменения, настъпили в структурата на говоримия език във връзка с еволюцията му от синтетизъм към аналитизъм, а и поради обедняването на книжнината през вековете на робството, което е свързано и с намаляване на броя на грамотните хора, националният книжовен език е започнал да се изгражда от твърде елементарни форми, като е приел главно по косвен път (чрез черковнославянски и руски) богатата културна лексика на старобългарския език. Л. Андрейчин пише: „Долавяйки историческата ни общност и близост с черковнославянския език, не случайно нашите възрожденци са черпали изобилно от неговото книжовно словно богатство и са използвали широко книжовните му словообразователни средства. Така по същество нашият нов книжовен език се е обогатявал с плодовете на по-старото ни многовековно езиково творчество, с богатството на древната ни книжовна традиция, запазена и в редките оцелели и оцветели домашни стари ръкописи, а не само в получаваните от Русия печатни черковнославянски книги за богослужението“⁵¹.

Публикуваните през последните години изследвания от различни автори свидетелствуват, че ролята на домашната книжовна традиция е била много по-значителна, отколкото доскоро се

приемаше⁵². Този резултат е изключително важен, защото свидетелствува за единство, за неделимост, за приемственост в историята на българския книжовен език от втората половина на IX в. до наши дни⁵³.

Но в стремежа на някои автори да подчертаят приемствеността в развитието на българския книжовен език през вековете не винаги достатъчно ясно се посочва новото, заложено в Паисиевата история — повече като концепция за изграждане на националния ни книжовен език и отчасти като книжовноезикова практика. Възприета и от други възрожденци, тази концепция постепенно се избистря и доразвива, намирайки реализация в националното ни езиково строителство — съвременният български книжовен език има за основа говоримия народен език, но в обработката на изразните му средства и във формирането на някои от нормите му участва активно и предходната книжовна традиция.

Началото на Българското възраждане поставя нови задачи пред книжовния език като средство за културно обслужване на обществото, като инструмент за създаване на качествено нова по дух и по съдържание култура, а това неминуемо се отразява върху функциите на възраждащата се книжовноезикова формация. Те не могат да бъдат поети от черковнославянския език, въпреки че книжнината, създадена на него, се приема за официална въпреки че се изучава в килийните училища. От значение тук е и развитото се през вековете противоречие между характера на средновековния книжовен език, в който се пази синтетизмът, и характерът на говоримия народен език, в който твърде рано е победил аналитизмът.

При това положение националният книжовен език у нас не може да се развие по естествен еволюционен път от предходната книжовна традиция (среднобългарска и черковнославянска), защото за мнозинството от населението е станала трудноразбираема. Но езиковото богатство, опазено в нея, се възприема от книжовниците (дамаскинари, първи възрожденци), които се стремят да приложат говоримия език в книжнината.

Опит и традиция да се пише на говоримия език създават отново след старобългарската епоха дамаскинарите. Наистина тяхната книжнина е жанрово и тематично ограничена, историческите и културните условия още не позволяват да бъдат качествено обновени и развити обществените функции на тази езикова формация. Откъм език дамаскинската книжнина е ориентирана към най-широки среди, към тези, които не разбират черковнославянския език. Езикът на дамаскините е нова книжовноезикова формация за своята епоха, но в него се запазват и някои характерни писмени норми от предходната традиция. Освен това говоримият език се използва все по-широко в приписки, в надписи, в летописни и други бележки, навлиза в кореспонденцията и в деловите книжа на българските търговци.

Първите възрожденски книжовници са били твърде много улеснени от практиката на дамаскинарите, а за някои от тях се знае, че са преписвали дамаскини. От друга страна, те добре се познавали опазилите се по черкви и манастири някои стари ръкописи, както и печатните черковнославянски книги, донесени от Русия. При това положение напълно естествено е било първите ни възрожденци да пишат на език, в който елементите на говоримия език да съжителствуват с елементи от книжовната традиция. След неизбежните в подобни случаи колебания и борби говоримата реч се утвърждава като основа на националния ни книжовен език, но в изграждането му активно участва и предходната книжовна традиция. Тя допринася не само за ускореното обработване на изразните му средства, но слага отпечатък и върху някои от нормите му.

4. Съществува ли „неутрален“ говор-койне, върху чиято основа започва изграждането на новобългарския книжовен език, или не съществува? Известно е, че съветският славист и българист С. Б. Бернщейн⁵⁴ поддържа тезата за съществуването на такъв говор-койне, но не привежда доказателствен материал. Л. Андрейчин⁵⁵ пък се ръководи от положението, че не съществува „неутрален“ говор-койне и формирането на новобългарския книжовен език започва от твърде елементарни форми, като книжовниците изхождат направо от народните говори.

В по-късни свои изследвания Л. Андрейчин⁵⁶ посочи и накратко очерта ролята на някои градски говори (търновски, шуменски, врачански и др.) в езиковото ни строителство през третата четвърт на XIX в. и по-късно. Въпреки че по този въпрос се появиха и други публикации⁵⁷, той все още остава недостатъчно изяснен — в понятието „градски говор“ през Възраждането не се влага напълно еднакво съдържание.

Книжовният език се твори от образовани личности — отначало те са духовници, а по-късно и учебникари, преводачи, журналисти, писатели и др. Те са сред най-образованата и творчески надарена част от българската интелигенция. В семейна среда бъдещите интелигенти са усвоявали родния си говор и той съставял основата, върху която са се наслагвали новите елементи в речта им, усвоявани от книжнината и в процеса на общуване помежду им. Освен това една немалка част от интелигенцията е имала добра представа за същността, характера и функциите на книжовния език. При това положени е трудно да се допусне, че в основата на националния български книжовен език е залегнал народният език чрез териториалните говори в този техен вид, в който ги е говорело безпросветното и слабограмотното население. Преди да се залови за перото, всеки книжовник е минавал съответна школовка, като е усвоявал езика на съвременната му книжнина (а през по-ранния етап и езика на опазилите се среднобългарски ръкописи).

Връзката между народните говори и книжовния език, както се спомена, може да бъде пряка или опосредствувана, усложнена от някаква междинна форма — културен диалект или койне. Такава усложнена връзка обикновено се вижда при формирането на чешкия, полския и други книжовни езици. Що се отнася до българския книжовен език, връзката му с говоримата реч, върху чиято основа той се изгражда, обикновено се определя като пряка. Ако това положение се приеме механически, всъщност се разкъсва връзката между новобългарския книжовен език и книжовната традиция от предходната епоха. Приемственост в развитието на книжовния български език може да се търси само тогава, когато писмената традиция не прекъсва, когато тя присъства в облика му вече на национален книжовен език.

Очевидно е, че не бива понятието „културен диалект“ да се разбира по еднакъв начин за различните езици; не е била и еднаква степента на формирането и развитието на тази езикова формация. Съществуващите на различни места у нас книжовни средища са съхранявали книжовната традиция или са създавали нова традиция върху основата на говоримия език, но без да прекъсват връзката с предходното книжовно предание. У нас, особено в началото на Възраждането, не съществуват развити културни диалекти, както е в историята на други книжовни езици, но в писмената реч на книжовниците неминуемо съществуват елементи на такава неразвита още езикова формация. Речта като израз на образованост е била един от основните признаци, по които духовната и светската интелигенция у нас се е издигала над останалото население.

По-късно, особено през третата четвърт на XIX в., в изграждането на българския национален книжовен език вземат участие говорите на такива средища, предимно градски, в които е имало стари просветни и културни традиции или в които бързо е процъфтял просветният и културен живот.

И така в процеса на своето формиране новобългарският книжовен език се намира в изключително тясна зависимост от говоримата реч, утвърдила се като негова основа, но обработката на изразните му средства и процесите на нормализация се извършват на всеки етап и с участието на по-старата книжовна традиция. Това не би могло да се осъществи, ако строителите на книжовния ни език не я бяха преди това усвоили, съхранили и приложили в езиковата си практика.

5. Извършва ли се смяна в диалектната основа на книжовния език? Известно е, че в някои свои изследвания Л. Андрейчин⁵⁸ говори за смяна в диалектната основа на книжовния ни език — югозападнобългарска в периода на началните книжовноезикови прояви през Възраждането тя постепенно през втората четвърт

на XIX в. се заменя с източнобългарска. В някои по-нови публикации тази постановка се оспорва⁵⁹.

Основателно се оспорва постановката за „смяна“ в диалектната основа на книжовния език, защото и след като източните български говори започват да играят по-съществена роля в нормативното му устройство, продължава въздействието и от страна на някои западни (предимно югозападни) български говори. През едни периоди от изграждането на българския книжовен език през Възраждането по-силно е въздействието на югозападни и отчасти на северозападни български говори, а през други периоди, главно през времето на националноосвободителните борби — на североизточните, сред които пък по-ярко се откроява ролята на централните балкански говори.

През последното десетилетие от Възраждането централните балкански говори заемат по-основно място в системата на книжовния ни език, поради което с техните особености започват да се съобразяват и книжовници от други говорни области. Но това не може да служи като доказателство за извършване на смяна в диалектната основа на книжовния език. Освен особеностите на централните балкански говори в езика на книжнината почти до Освобождението, а отчасти и след него се наблюдават елементи и от говорите на други културни средища — Пловдив, Шумен, София, Копривщица, Охрид, Битоля, Струга, Прилеп и др.⁶⁰.

По-конкретен отговор очаква въпросът, кога източнобългарските говори заемат по-широко място в строителството на книжовния ни език (дали това става още през първата половина на XIX в. или по-късно, през 70-те години)⁶¹.

Съдържанието на понятието „диалектна основа“ на книжовния език не е съвсем точно, затова употребата му трябва предварително да се уговаря. Много важно е да се изучава говорната основа на отделните норми и други езикови положения, които се установяват в системата на книжовния ни език, но никога не бива да се забравя, че в основата на българския книжовен език залягат такива положения, които характеризират единството на нашия език. По този въпрос нашите възрожденци са единодушни — те винаги имат съзнанието, че говорят и пишат на български език, че трябва да се стремят към единен книжовен език (на това е подчинено и желанието им да съдействуват за обогатяване на книжовния език и чрез включване в системата му на елементи от родните им говори)⁶².

Когато се говори за „диалектна основа“, се има предвид говорната основа, върху която започват да се формират някои норми (самото им изграждане и утвърждаване е сложен, а в немалко случаи и противоречив процес, включващ въздействие и от други говори или едновременно от други говори и от книжовната традиция). Ако от определена диалектна (говорна) област се утвърдят в книжовния език повече на брой езикови положения, обикновено

се казва, четя е послужила за диалектна основа на книжовния език. Струва ми се, че от такова разбиране се изхожда, когато диалектната основа на националния ни книжовен език се определя предимно като източнобългарска или североизточнобългарска, а също и когато по отношение на отделни норми нейните граници се стесняват още повече (напр. до ролята на търновския градски говор). Ако терминът „диалектна основа“ се употребява с друго съдържание, това очевидно няма да бъде правилно. Освен това не е уместно да се отъждествяват по съдържание понятията „общо-българска“ и „диалектна“ основа на книжовния език.

6. Напоследък бе изказано мнение, „че книжовният новобългарски език е изграден на основата на традиционния книжовен език (по-точно, той е негово продължение) чрез натрупване на ново качество“⁶³. Правилно е новобългарският книжовен език да се разглежда като продължение на старобългарския, по това все пак не бива да ни пречи да виждаме и да отчитаме специфичните особености, които характеризират книжовноезиковото ни развитие. Отдалечаването на средновековния български книжовен език от говоримия език, в който се е извършил преход от синтетизъм към аналитизъм, става причина съобразно с конкретните условия да бъдат потърсени пътища и форми за сближаването им отново. Това е могло да стане върху основата на говоримата народна реч, но без да се пренебрегва и дотогавашната книжовна традиция (при условие, че не отрича или не ограничава структурните особености на говоримата реч, а, напротив — подпомага процесите на нейното обогатяване и стилистично извисяване). При това положение не може да се смята за доказана тезата, че традиционният книжовен език чрез натрупване на ново качество се превръща в новобългарски книжовен език. Никак не е случайно, че книжовната традиция от среднобългарски тип (независимо от това, дали въздействува пряко или опосредствувано чрез черковно-славянския) играе много по-съществена роля при лексикалното и лексикално-стилистичното изграждане на националния ни книжовен език, както и в областта на правописа, особено през Възраждането, но по отношение на граматичния строеж нейното значение е твърде ограничено. За да може успешно да изпълнява новите си обществени функции, книжовният език „обновява“ преди всичко граматичната си структура, за да я приведе в съответствие с дълбоките изменения, настъпили в говоримия език.

Традиционният български книжовен език може да бъде определен като основа на новобългарския книжовен език само от историческо гледище, т. е. от гледище на приемствеността в книжовноезиковото ни развитие. В исторически смисъл новобългарският книжовен език е наистина продължение и по-нататъшно развитие на предходната книжовна традиция съобразно с новите обществени и културни условия и новите задачи, поставени пред него. Но като

се изходи от характера и генезиса на структурните му елементи, за негова основа трябва да бъде посочена говоримата народна реч, нормализирана и обработена, доколкото това е било възможно, чрез богатата дамаскинска книжнина под непосредното въздействие и по примера на езика на традиционната книжнина (среднобългарска ръкописна и черковнославянска печатна).

Без да бъде основа на новобългарския книжовен език, книжовната традиция участва активно и неизменно в неговото цялостно изграждане и развитие⁶⁴.

Въпросът за отношението между говорим народен език и книжовна традиция има по-широко значение в историята на новобългарския книжовен език и се нуждае от допълнително осветление. Например Паисий не би писал на народен в основата си език, но удавен в черковнославянизми, ако не бе се съобразявал с предходната книжовна традиция. Когато се стреми да пробуди и разпали националното съзнание, гордост и достойнство на българския народ, той има възможност да се опре единствено на миналото му — историческо и културно. Щом като историческото и културното наследство се превръщат във фактор за национално пробуждане, естествено е и в езика, на който е написана историята му, да има повече книжни елементи. Очевиден е стремежът на Паисий да намери езиков модел, в който говоримата народна реч на дамаскините да бъде по-широко съчетана с елементи от книжовната традиция.

Взаимодействието на говоримата народна реч с книжовната традиция започва още в новобългарските преводи на Дамаскиновите слова. Постепенно се формира книжовноезикова практика, в която трябва да се търси началото на някои основни норми, които ще бъдат възприети и утвърдени в системата на националния ни книжовен език. Нов етап на това взаимодействие отбелязва писменият език на Паисий и неговите първи следовници.

Трябва обаче да минат още няколко десетилетия, през които се разгорят и филологически борби, докато бъде намерено най-правилното, най-разумното и най-естественото съотношение и съчетание на народната езикова основа с книжовната традиция (в която вече се осъзнават и различията между класическия старобългарски език и руската му редакция в печатните черковнославянски книги) в националното езиково строителство. Всички книжовници, дори и тези, които преувеличават ролята на книжовната традиция или не я използват достатъчно реалистично и целесъобразно, приемат, че при новите условия книжовният български език трябва да се гради върху основата на говоримия език.

Старата българска книжовна традиция присъствува в една или друга степен в „канона“ на всички книжовноезикови школи от третата четвърт на XIX в. Тя се взема под внимание и при

Кодифициране на някои от основните норми на книжовния ни език към края на миналото столетие.

В научната литература е направено немалко да бъде проучена ролята на книжовната традиция в националното ни езиково строителство, но очевидно е и това, че изследователската работа в тази насока трябва да продължи.

В заключение могат да бъдат направени следните изводи:

1. Въпреки някои спорни и недостатъчно изяснени въпроси (по всички такива въпроси не можахме да вземем отношение) изработена е, главно чрез четвъртвековните научни издирвания на Л. Андрейчин, общоприемлива концепция за написване на историята на новобългарския книжовен език. Появиха се вече и първите опити за създаване на синтетични трудове, в които се представят етапите и процесите на изграждане на националния ни книжовен език.

2. Все още обаче някои въпроси се решават априорно или въз основа на ограничено количество езиков материал, поради което изводите не са достатъчно сигурни. За написване на достатъчно обхватна и напълно обективна история на новобългарския книжовен език очевидно са нужни още много изследвания — както върху езика на всички по-видни възрожденски и следосвобожденски дейци (учебникари, преводачи, писатели, публицисти, учени и др.), така и върху всички по-основни, а и неосновни езикови категории, явления и процеси, имащи отношение към националното ни езиково строителство. При всички случаи изследванията трябва да се извършват върху основата на колкото се може по-богат и изчерпателен езиков материал, като се намери най-подходящата за случая методика и като се отчитат конкретните условия и фактори, които са сложили отпечатък върху съвременния облик на книжовния ни език.

3. Успоредно с изследванията по история на българския книжовен език през Възраждането е необходимо да продължат и проучванията по въпросите от теорията на националния книжовен език, за да стъпят конкретните изследвания на още по-здрава научна основа.

4. В изследователската си работа по история на новобългарския книжовен език езиковедите биха могли по-широко да се опират на трудове на литературоведи, историци, социолози, икономисти и др. Някои резултати от техните изследвания могат да се окажат твърде полезни за по-пълното и по-точното осветляване на сложните проблеми във връзка с възраждането на книжовния ни език през XIX в.

От гледище на националното ни езиково строителство възрожденската епоха се очертава като най-важна и най-интересна. Неслучайно усилията на историците на новобългарския книжовен език са съсредоточени главно в нея. Тогава се оформя в основни

линии съвременният вид на книжовния ни език. Първите две десетилетия след Освобождението, т. е. десетилетията до края на XIX в., са много тясно свързани с Възраждането, защото тогава всъщност продължават и приключват процесите, довели до относително единство в книжовния ни език. Ако не се знае как протичат тези процеси през възрожденския период, не би могло да се достигне до правилни и точни изводи относно последния етап на действието им.

БЕЛЕЖКИ

¹ Периодическо списание, VII, 1890, кн. XXXII—XXXIII, с. 242—286, кн. XXXIV, с. 511—541.

² Вж. *Р. Русинов*. А. Т.-Балан като историк на съвременния български книжовен език. Списание на Българската академия на науките, 1973, кн. 4—5, с. 82—89; Приносът на А. Т.-Балан в теорията на националния книжовен език (под печат).

³ Вж. *Р. Русинов*. Приносът на Беньо Цонев в историята на новобългарския книжовен език и правопис. Език и литература, 1984, кн. 3, с. 50—56.

⁴ Вж. *Р. Русинов*. Стефан Младенов като историк на новобългарския книжовен език. Език и литература, 1980, кн. 6, с. 24—28; Историята на новобългарския книжовен език в трудовете на акад. Стефан Младенов. Български език, 1981, кн. 4, с. 342—346.

⁵ Вж. *Р. Русинов*. Към въпроса за оценката на научното дело на акад. Стефан Младенов. Списание на Българската академия на науките, 1971, кн. 1, с. 46—58.

⁶ Сб. *Иван Вазов*. Живот и творчество. Под редакцията на Ст. Романски, С., 1920, с. 135—150.

⁷ Български език, 1955, кн. 4, с. 308—315.

⁸ Вж. рецензиите за книгата: *К. Димчев*. Труд, нужен за всеки учител-българист. Български език и литература, 1977, кн. 6, с. 58—61; *Хр. Първев*. Основен труд по история на новобългарския книжовен език. Език и литература, 1978, кн. 1, с. 108—110; *К. Босилков*. Л. Андрейчин. Из историята на нашето езиково строителство. Съпоставително езиковедие, 1978, кн. 5, с. 62—63; *Р. Цойнска*. Л. Андрейчин. Из историята на нашето езиково строителство. Български език, 1978, кн. 4, с. 366—372.

⁹ За приноса на Л. Андрейчин в историята на новобългарския книжовен език вж.: *В. Попова*, *Ст. Жерев*, *Хр. Първев*, *Р. Цойнска*. Делото на Любомир Андрейчин в областта на историята на българския книжовен език. Български език, 1976, кн. 1—2, с. 13—19; *К. Попов*. Научното дело на видни български езиковеди, С., 1982, с. 136—148; *Хр. Първев*. Професор доктор Любомир Андрейчин (22. III. 1910—3. IX. 1975). Съпоставително езиковедие, 1980, кн. 4, с. 95—99; *Е. Георгиева*. Историк на нашия съвременен книжовен език. Отечествен фронт, бр. 10 805 от 3. IV. 1980.

¹⁰ Преглед на литературата по история на новобългарския книжовен език вж. у: *Л. Андрейчин*, *В. Попова*. История на българския книжовен език. Български език, 1969, кн. 4—5, с. 402—412; *Хр. Първев*. Българското езиковедие — постижения и перспективи. Списание на Българската академия на науките, 1982, кн. 4, с. 23—36. По-пълна и по-нова библиография у *Р. Русинов*. История на новобългарския книжовен език. С., 1984, с. 370—390; История на българския правопис, С., 1985, с. 134—146.

¹¹ Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, т. XLVI, кн. 4, 1950, 140 с.

¹² Сб. Христо Ботев, С., 1949, с. 542—582.

¹³ Иван Вазов (Сборник по случай сто години от рождението му), С., 1950, с. 158—181.

¹⁴ Л. Андрейчин. Език и стил на Любен Каравелов, с. 4. Срв. и следната мисъл на С. Б. Бернщейн: „Необходимо е обаче да се има предвид, че в езика на писателя лингвистите изтъкват преди всичко общонародните елементи, изследват ролята на писателя във формирането на общия литературен език, докато литературоведите се интересуват не от общата, а от своеобразната, типичната именно за дадения художник дума, от неговото индивидуално словотворчество“. (С. Б. Бернщейн. Мисли за началния период от историята на българския литературен език. Изследвания из историята на българския книжовен език от миналия век, С., 1979, с. 30.)

¹⁵ J. Feuillet. La langue Bulgare au début du XIXe siècle (автореферат на докторска дисертация, защитена в Париж III — Сорбоната, на 16 декември 1982 г.). Съпоставително езикознание, 1983, кн. 5, с. 91—95.

¹⁶ Хр. Първев. Възникване и развой на сегашното деятелно причастие в съвременния книжовен български език. Ч. I. Годишник на Софийския университет, Факултет по славянски филологии, т. 61, 1, С., 1967, с. 321—410; Ч. II. Годишник на Софийския университет, Факултет по славянски филологии, т. 61, 2, С., 1967, с. 159—256; Деепричастието в историята на съвременния книжовен български език. Годишник на Софийския университет, Факултет по славянски филологии, т. 62, С., 1969, с. 161—238.

¹⁷ В. Попова. Обществено-политическата лексика и фразеология в публицистиката на Любен Каравелов. Годишник на Софийския университет, Факултет по славянски филологии, т. 61, 2, С., 1967, с. 259—335.

¹⁸ H. Orzechowska. Podwajanie dopełniń w historii bułgarskiego języka literackiego, Warszawa, 1973.

¹⁹ Вж.: Б. Велчева. Старите български ръкописи и техният език, С., 1983, с. 61—76; Старобългарската традиция в развой на българския книжовен език преди Възраждането. В: Вековни български езикови традиции, Съставители Ел. Георгиева и Н. Тодорова, С., 1980, с. 104—106; В. Василев. Дамаскините и българската книжовна традиция. Пак там, с. 107—109; Р. Цойнска. Към проблема за традиция и новаторство в историята на българския книжовен език. В: Исторически развой на българския език, т. 1. Доклади от Първия международен конгрес по българистика, С., 1983, с. 372—379; А. Минчева. Традиция и приемственост на новобългарския книжовен език. (Доклад на конференцията „Описание на славянското ръкописно наследство. Ролята на манастирите в културната история на балканските народи“. Рилски манастир, 18—22. IX. 1984.)

²⁰ Е. И. Демина. Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII в. Исследование и текст. Часть I, С., 1968; Часть II, С., 1971.

²¹ T. Czymanski. Słowotwórstwo rzeźowika w bułgarskich tekstach XVII—XVIII wieku. Wrocław, 1968; T. Шимански. Ролята на дамаскините в историята на българския книжовен език. В: Първа национална младежка школа по езикознание, С., 1981, с. 49—52.

²² В. П. Василев. Троянски дамаскин — български паметник от XVII век (Към характеристиката на писмеността на ранния новобългарски период). Автореферат на дисертация за присъждане на научната степен „Кандидат на филологическите науки“, С., 1979; Дамаскините и българската книжовна традиция. В: Вековни български езикови връзки, С., 1980, с. 107—110.

²³ Л. Селимски. Образоване на прилагателните с наставки в български текстове от XVII—XVIII век. Автореферат на дисертация за присъждане на научната степен „Кандидат на филологическите науки“, В. Търново, 1980.

²⁴ Д. Мирчева. Задачи на изучаването на църковнославянския език. Български език, 1977, кн. 6, с. 447—455; Проблеми на книжовния български език до Възраждането. Български език, 1972, кн. 6, с. 506—516; Към периодизацията на историята на българския литературен език от донационалната

епоха (IX—X до XVIII в.). Славянска филология, т. XV. Езикознание, С., 1978, с. 287—300; Задачи на изучаването на руската редакция на старобългарския език. Славянска филология, т. XVII. Езикознание, С., 1983, с. 77—84.

²⁵ Л. Андрейчин. Ролята на черковнославянския език в изграждането на съвременния български книжовен език. Български език, 1958, кн. 4—5, с. 309—320; Старобългарско гравдо в съвременния български книжовен език. Български език, 1963, кн. 3, с. 198—203.

²⁶ Д. Мирчева. Кирило-Методиевите традиции в литературния български език през вековете. Литературна мисъл, 1978, кн. 6, с. 80—90; Кирило-Методиевите традиции в българския книжовен език през вековете. Български език и литература, 1979, кн. 1, с. 3—9.

²⁷ Б. Велчева. Норма и традиция в българския книжовен език от XVI—XVIII в. Български език, 1966, кн. 2, с. 110—121.

²⁸ К. Бабов. Езикът на дамаскините и въпросът за черковнославянското и руското влияние върху българския книжовен език. В: Славистични изследвания, С., 1968, с. 167—186.

²⁹ Ем. Кочева. Стари и нови фонетични и правописни черти в книжовното дело на Йосиф Брадати. В: Изследвания върху историята и диалектите на българския език, С., 1979, с. 255—258; За някои особености на житейските и народностните имена в дамаскините. Славистичен сборник, С., 1968, с. 131—138.

³⁰ Л. Андрейчин. Ролята на руския език в развитието на съвременния български книжовен език. Български език, 1952, кн. 3—4, с. 173—182.

³¹ Хр. Първев. Руското езиково и културно влияние като фактор в изграждането и развитието на новобългарския книжовен език. Български език и литература, 1978, кн. 1, с. 31—39.

³² Вж.: А. Минчева. Езиковата ситуация в българските земи през XVIII в. и Паисиевата „История славяноболгарская“. Старобългаристика, 1982, кн. 4, с. 37—43; Ст. Жерев. Проблемы болгарской языковой ситуации и литературной нормы во время Возрождения. Балканско езикознание, 1983, кн. 2, с. 19—35.

³³ Вж. по-нова литература: К. Босилков. Историята на Паисий Хилендарски и българската книжовноезикова традиция. Старобългаристика, 1982, кн. 2, с. 3—27; Р. Цойнска. Езиковата практика на първите български възрожденци — етап в изграждането на новобългарския книжовен език. В: Българската нация през Възраждането, С., 1980, с. 467—48; Ел. Георгиева. Паисий Хилендарски — строител от нов тип на новобългарския книжовен език. Български език и литература, 1983, кн. 5, с. 2—10; Fr. Columbus. A Modern Bulgarian Grammatical System in Sofronij's Second Copy of the Istorija Slavenobolgarskaja. Балканско езикознание, XVI, 2, С., 1973, с. 35—61; XVII, 2, С., 1974, с. 9—26.

³⁴ В. Вългов. Образуване и изразяване на бъдеще време в преводната повест „Митология Синтипа философа“ от „Втори видински сборник“ на Софроний Врачански. В: Исторически развой на българския език, т. 1. Доклади от Първия международен конгрес по българистика, С., 1983, с. 423—433.

³⁵ Г. К. Венедиктов. Из истории современного болгарского литературного языка, С., 1981, с. 28—82; За основните направления в нормализацията на съвременния български книжовен език в началния стадий на формирането му. Исторически развой на българския език, т. 1. Доклади от Първия международен конгрес по българистика, С., 1983, с. 328—344.

³⁶ К. Гутшид. Езикът на Паисиевата история и езикът на Царственика от Христати Павлович Дупничанин. В: Изследвания из историята на българския книжовен език от миналия век, С., 1979, с. 96—105.

³⁷ Вж.: Ст. Жерев. Г. С. Раковски и българският книжовен език от средата на XIX век. Български език и литература, 1983, кн. 6, с. 2—11;

М. Вългенов. Език и графическа практика у Г. С. Раковски. В: Изследвания из историята на българския книжовен език от миналия век, С., 1979, с. 123—138; *Ст. Георгиев*. Езикът на Г. С. Раковски като обект на лингвистичната наука. Български език, 1971, кн. 6, с. 515—522.

³⁸ Вж.: *Л. Андрейчин*. Любен Каравелов и развитието на нашия национален език и разказвателен стил. Български език, 1954, кн. 2, с. 113—128; *В. Попова*. Езикът на смешното в българската възрожденска публицистика. В: Исторически развой на българския език, т. 1. Доклади от Първия международен конгрес по българистика, С., 1983, с. 492—502; *К. Босилков*. Народноразговорни и книжовни варианти в езика на възрожденската литература. В: Изследвания из историята на българския книжовен език от миналия век, С., 1979, с. 41—47; *Хр. Първев*. Лексиката в „Устав на Българският революционни централни комитет“. Пак там, с. 48—60; Към лексикалната характеристика на първия възрожденски превод на наказателен закон. В: Славистични изследвания, кн. III, С., 1973, с. 156—161; Черковнославянски особености в първия възрожденски превод на наказателния закон. В: Известия на Института за български език, кн. XI, С., 1964, с. 357—367.

³⁹ Вж.: *Хр. Първев*. Ускореното изграждане на новобългарския книжовен език през XIX в. В: Езиковедски проучвания в чест на акад. В. И. Георгиев, С., 1980, с. 477—484; *Р. Русинов*. Националноосвободителните борби на българския народ през 70-те години на XIX в. и книжовният ни език. В: Исторически развой на българския език, т. 1. Доклади от Първия международен конгрес по българистика, С., 1983, с. 396—406.

⁴⁰ Вж. *Р. Русинов*. Търновската езиково-правописна школа през Възраждането. В: Търновска книжовна школа, т. 2, С., 1980, с. 422—431.

⁴¹ Ограниченият обем на студията не позволява да бъде изчерпателно посочена литературата, посветена на историята на българския книжовен език през Възраждането. Надяваме се, че читателят ще ни прости направените пропуски.

⁴² Преглед на становищата и библиография вж. у: *Л. Андрейчин*. Специфични моменти и особености при формирането на съвременния български книжовен език. Български език, 1969, кн. 1, с. 12—13; *С. Б. Бернищайн*. Мисли за началния период от историята на българския литературен език. В: Изследвания из историята на българския книжовен език от миналия век, С., 1979, с. 29—34.

⁴³ *Б. Цонев*. Новобългарската писменост преди Паисий. Български език, I, 1894, кн. 8, с. 92.

⁴⁴ *Л. Андрейчин*. Ролята на черковнославянския език за изграждането на съвременния български книжовен език. Български език, 1958, кн. 4—5, с. 312.

⁴⁵ *Л. Андрейчин*. Из историята на нашето езиково строителство, С., 1977, с. 18—19.

⁴⁶ *Л. Андрейчин*. Пак там, с. 19.

⁴⁷ Вж. *Р. Цойнска*. Към периодизацията на историята на езика (върху материал от български и други славянски езици). Славянска филология, т. XVII. Езикознание, С., 1983, с. 135—144.

⁴⁸ Вж. *Р. Русинов*. История на новобългарския книжовен език. Второ издание, С., 1984, с. 32—38.

⁴⁹ *Хр. Първев*. Проблеми във връзка с периодизацията на историята на българския книжовен език. В: Славистични изследвания, кн. 5, С., 1984, с. 35—47; Възраждането на българския книжовен език, С., 1983, с. 56.

⁵⁰ *Л. Андрейчин*. Из историята на нашето езиково строителство, с. 49—50.

⁵¹ *Л. Андрейчин*. Из историята на нашето езиково строителство, с. 17.

⁵² Вж.: *В. П. Василев*. Правописната реформа на Евтимий и отражението ѝ в произведения на негови следовници и на български дамаскинари. В: Търновска книжовна школа, кн. 2, С., 1980, с. 405—421; Дамаскините и българската книжовна традиция. В: Вековни български езикови традиции,

С., 1980, с. 107—110; *Ем. Кочева*. Народната основа на езика на западнобългарски дамаскини от XVIII в. Български език, 1980, кн. 1, с. 54—57; Стари и нови фонетични и правописни черти в книжовното дело на Йосиф Брадати. В: Изследвания върху историята и диалектите на българския език, С., 1979, с. 255—258.

⁵³ *Хр. Първев*. Единство, неделимост и приемственост в историята на българския книжовен език. Български език и литература, 1980, кн. 1, с. 25—32.

⁵⁴ *С. Б. Бернцейн*. К изучению истории болгарского литературного языка. В: Вопросы теории и истории языка. Сборник в честь профессора Б. А. Ларина, Ленинград, 1963, с. 34—41.

⁵⁵ *Л. Андрейчин*. Някои въпроси около възникването и изграждането на българския книжовен език във връзка с историческите условия на нашето Възраждане. Български език, 1955, кн. 4, с. 310—311.

⁵⁶ *Л. Андрейчин*. Унификационни процеси в българския книжовен език през първите две десетилетия след Освобождението. Български език, 1973, кн. 5, с. 373.

⁵⁷ *Вж.: Р. Русинов*. Градските говори през Възраждането (Предварителни бележки). В: Трудове на Великотърновския университет „Кирил и Методий“, т. XII, кн. 2, Филологически факултет, С., 1978, с. 81—100; *М. Виденов*. Из актуалната проблематика на съвременния български книжовен език (във връзка с чешката теория на книжовните езици). В: Годишник на Софийския университет, Факултет по славянски филологии, т. 70, кн. 1, С., 1977, с. 42; *К. Вачкова*. Към въпроса за градските говори през Възраждането (Черти на шуменския градски говор). В: Исторически развой на българския език, т. 1. Доклади от Първия международен конгрес по българистика, С., 1983, с. 460—472.

⁵⁸ *Л. Андрейчин*. Специфични моменти и особености при формирането на съвременния български книжовен език. Български език, 1969, кн. 1, с. 16—17.

⁵⁹ *Вж.: Ив. Кочев*. За фолклорната основа на книжовния български език. Български език, 1983, кн. 5, с. 383; Българската диалектология през Възраждането и въпросът за книжовно и диалектно при изграждането на книжовния език. Български език, 1980, кн. 1, с. 25—31; *В. Станков*. Българското възраждане и формирането на новобългарския книжовен език. Български език, 1980, кн. 1, с. 11; *Хр. Първев*. Хилядолетен книжовен език. В: Българският език — език на 13-вековна държава, С., 1981, с. 143—145.

⁶⁰ *Вж.* Единството на българския език в миналото и днес. Български език, 1978, кн. 1, с. 37.

⁶¹ *Вж.: В. П. Василев*. Езикът на буквара на Петър Берон от XIX в. в сравнение с ръкописи от XVII и XVIII в. Старобългаристика, 1984, кн. 2, с. 111—118; *Л. Андрейчин*. Из историята на нашето езиково строителство, с. 24—25; *Г. К. Венедиктов*. Из истории современного болгарского литературного языка, с. 107—149.

⁶² *Вж.: Единството на българския език в миналото и днес*, с. 21—43; *Ст. Жерев*. Българските възрожденски книжовници от Македония и движението за изграждане на книжовен език през XIX в. В: Български възрожденски книжовници от Македония. Избрани страници, С., 1983, с. 6—13.

⁶³ *К. Босилков*. За „основата“ на новобългарския книжовен език. Език и литература, 1984, кн. 6, с. 78.

⁶⁴ *Л. Андрейчин*. Взаимодействие между народен език и книжовни влияния при формирането на новобългарския книжовен език. Български език, 1963, кн. 4—5, с. 345—353.

СОСТОЯНИЕ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ, НЕРЕШЕННЫЕ
И СПОРНЫЕ ВОПРОСЫ В ОБЛАСТИ
ИСТОРИИ БОЛГАРСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО
ЯЗЫКА ПЕРИОДА ВОЗРОЖДЕНИЯ

Русин Русинов

Резюме

В работе поставлены два основных вопроса: 1. Состояние исследований в области истории современного болгарского литературного языка периода Возрождения и 2. Нерешенные и спорные вопросы истории современного болгарского литературного языка периода Возрождения.

Исходя из критического обзора имеющейся литературы, автор приходит к выводу, что уже выработана научно обоснованная концепция на формирование болгарского национального литературного языка. Он намечает основные задачи дальнейшей научно-исследовательской работы в этом направлении. В работе высказываются соображения и приводятся аргументы в пользу поисков правильного решения некоторых из этих спорных вопросов: о начале становления современного болгарского литературного языка, о периодизации истории этого языка, о роли предшествующей традиции в его развитии, о его диалектной основе, о соотношении между традицией литературного языка и современными диалектами, о роли говора г. Тырново.

THE STATE OF RESEARCH WORKS,
UNSETTLED AND CONTROVERSIAL QUESTIONS ON THE
HISTORY OF THE BULGARIAN LITERARY LANGUAGE DURING
THE NATIONAL REVIVAL PERIOD

Roussin Roussinov

S u m m a r y

This study examines two basic questions: 1. The state of research works on the history of the Modern Bulgarian literary language in the period of the National Revival; 2. Unsettled and controversial questions from the history of the Modern Bulgarian literary language in the Revival period.

The critical survey of existing research works leads the author to the conclusion that there already exists a conception of the formation of the Bulgarian literary language, based on scientific methods, and the basic tasks of the research activities in this field have already been outlined.

The author expresses his own reasons and considerations in connection with some controversial questions, which need clarification, on: the beginning of the Modern Bulgarian literary language, the periodization of the history of the Modern Bulgarian literary language, the role of the transition period literary tradition, the oral speech background, the relation between the literary tradition and the modern speech background, the role of the Turnovo town dialect.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

Том XXI, кн. 2

Филологически факултет

1985/1986

TRAVAUX DE L'UNIVERSITÉ „CYRILLE ET MÉTHODE“
DE V. TIRNOVO

Tome XXI, livre 2

Faculté philologique

1985/1986

Ангел Давидов

КЪМ ХАРАКТЕРИСТИКАТА НА ЕВТИМИЕВАТА
РЕФОРМА

Angel Davidov

TOWARDS THE CHARACTERISTICS OF EUPHTIMY'S
REFORM

София, 1986

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DEPARTMENT OF CHEMISTRY
1927

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DEPARTMENT OF CHEMISTRY
1927

В науката с основание се смята, че Търновската книжовна школа е едно от най-забележителните завоевания на средновековната българска култура. Върху нейната същност и върху проявите на нейните представители е натрупана огромна литература, като се започне още от края на миналия век. В наше време ВТУ „Кирил и Методий“, който продължава традициите на Търновската книжовна школа, стана център за издирване, проучване и издаване на нейното богато литературно наследство. През 1971 г. се постави началото на периодични международни симпозиуми за Търновската книжовна школа, на които се изнасят и обсъждат доклади и научни съобщения върху нейната проблематика. Един от въпросите, който стои пред изследвачите, е въпросът за същността и характера на Евтимиевата реформа. Този въпрос е дискутиран многократно, натрупан е изобилен материал, направени са много конкретни приноси, но все още не можем да кажем, че той е решен окончателно. В известен смисъл дори е рано да се очаква и цялостна монография върху Евтимиевата реформа — нужни са още много допълнителни конкретни проучвания както на нейните дейци и тяхното творчество, така и върху нейните основни насоки и проявления. Затова и настоящата статия само прави опит да хвърли един по-обобщаващ поглед върху характера на тази реформа.

Наистина някакъв „кодекс“ или теоретичен трактат на Евтимий по този въпрос до нас не е достигнал. Навярно той не е и написал нарочно ръководство по подобие на гръцките „еротимата“¹. Логично е обаче да се предположи, че той е разработил предварително теоретическата обосновка и практическите принципи, които са прокарани в книжовната дейност на неговата школа. Податки за това има в съчиненията на неговите ученици и последователи (Константин Костенечки, Григорий Цамблак, Киприан, Йоасаф Бдински, Андрей Бачковски, монах Гавриил и др.), а също в съчиненията на самия Евтимий, където той на практика внедрява възприетите основни положения. Неговата реформа съвсем не е била само „езиково-правописна“, „граматична“, както някои твърде ограничено са я представяли. Евтимиевата реформа е широко замислена многопланова дейност, която засяга отношението към литературата и изкуството изобщо като отражение на действителността и тяхната роля като надстроен фактор — при осъществяване на възпитателните задачи за реализиране на основната цел — постигане на културно единство, единство в идеология, която трябва да бъде подчинена на общодържавните цели, да съдейства за изграждане на цялостна мирогледна система с надличностен характер. В крайна сметка цялата литературно-идеологи-

ческа работа, разгърната в Евтимиевата школа, била поставена в служба на големите и отговорни задачи на епохата. А тези задачи не са могли да бъдат решени без прокарване на единство в основното средство и оръдие на културното общуване — езика, по-точно литературния език. В този смисъл Евтимиевата реформа по-вярно може да се определи като идеологическа, литературна и езиково-правописна. При това езиковата страна на реформата е много тясно, органически преплетена с литературно-идеологическата — и при новите преводи, и при сверяването на старите преводи с гръцките оригинали, и при новото, оригинално литературно творчество. Схематично отделните моменти на реформата могат да се сведат до следното:

1. П р е в о д а ч е с к а д е й н о с т — ревизия на старите и извършване на нови преводи. С течение на годините Кирило-Методиевите преводи на богослужебните книги под ръката на поколения преписвачи са претърпели доста съществени промени — както в резултат от недоброто познаване на гръцкия език (а в повечето случаи преписвачите изобщо не са сверявали преводите с оригинала), така и поради естествения развой на българския език. Това е време на разпадане синтетичния строй на българския език и на пълния му преход към аналитизъм². В този период говоримият език се е отдалечил твърде много от официалния литературен език, който на места дори е ставал трудно разбираем за обикновените преписвачи, твърде често хора без специална езикова подготовка. И при преписването на старите преводи в писмените паметници прониквали почти безпрепятствено елементи от живата реч, нови езикови черти. Заедно с това са били възможни съзнателни или несъзнателни отклонения в съдържанието на редица места от първоначалния текст. Такива отклонения — езикови и смислови — водели до „изкривяване“, „изопачаване“ на съдържанието, до ново (съзнателно или несъзнателно) тълкуване на догматичния текст и така създавали теоретически предпоставки за възникване на ересите. Задача на ревизията била да се извърши основна проверка на дотогавашните преводи или да се направят нови преводи на всички необходими за източноправославната църква книги (богослужебни и небогослужебни) — Евангелието, Апостола, Псалтира (изобщо целия Стар и Нов Завет), Служебника, Треника, Патерика, Лествицата, Пандектите на Антиох, Никоновите пандекти; във връзка с Евтимиевите позиции за реформа на църковната система и въвеждането на Ерусалимския устав се работило усилено по превода и редактирането на големите химнографски сборници — Миней, Триод, Октоих и др.³, на тържественици и сборници с устойчив състав. Заедно с това се превеждали творби на съвременни византийски химнографи и агиографи, особено исихасти, например житията на Григорий Синаит и Теодосий Търновски от цариградския патриарх Калист, каноните на Григорий Синаит

и патриарх Филотей, влезли в състава на следовни псалтири, молебници и др.⁴ Прежеждани били вероятно също така и някои полемични съчинения, написани от византийски исихасти и насочени срещу Западната църква и варлаамитите⁵: от солунския митрополит Нил Кавасила (Латински главизни, Спор с латинците, За силогизмите и др.), от Григорий Палама (Отговори на латинците, из Посланието му до Ана Савойска, 1346 г., Изложение на Варлаамовите и Акиндиновите злочестия, Изповедание на вярата и др.), Давид Дисипат (Сказание за създаването на Варлаамовата ерес). Преведени били за пръв път жития и похвали на подвижници от иконоборческия период. Заглавията на съчиненията, които се прежеждали в Търновската школа, свидетелствуват за повишени художествени критерии и естетически вкус⁶. Предпочитани автори са били майсторите на ораторската проза Йоан Златоуст, Епифаний Кипърски, Григорий Богослов, Григорий Ниски, Атанасий Александрийски, Исихия Ерусалимски, Василий Велики, Анастасий Сивайски, Ефрем Сирий, Йоан Дамаскин, цариградските патриарси Герман, Нектарий и Прокъл, Леонтий Презвитер и др.⁷ Някои творби на Симеон Метафраст, Никита Пафлагон, Йоан Родоски, Теодор Дафнопат и др. не са познати в славянски превод преди XIV в.⁸

Търновската преводаческа школа е тясно свързана с дейността на българските преводачи в Света гора⁹, които са нейни предходници. В лаврата „Св. Атанасий“, чийто възпитаник бил и Евтимий през първата половина на XIV в., е работил българският книжовник старецът Йоан¹⁰. Както свидетелствува неговият ученик Методий в една приписка, той е превел „тетраевангелието, праксапостола, литургията, типика, псалтира, теотокара (богородичника), миненте, Богословието (на Дамаскин), Лествицата, Исак (Сирий), Варлаам, Доротей (Пандектите на Антиох) и много други¹¹. От друга приписка на монах Гавриил в Постен триод № 23 научаваме, че в Зографския манастир са работили и други българи: старецът Йосиф, който превел триода, и Закхей Философ, който допълнил неговия превод със синакарите за триодния цикъл¹². Така че преводаческата (и редакторската) работа върху агиографско-хомилитичните сборници е била започната от български книжовници, работили в Цариград и особено в светогорските манастири. Още там определено участие в това дело има Евтимий. Като цялостна концепция за превода обаче, осъществена на практика (по отношение на подбора на съчиненията и установяването на „високя стил“), тя се реализира от Евтимиевия книжовен кръг в Търново.

2. Редакционна и съставителска работа. Евтимий и неговите съратници и ученици не само „изправяли“ старите книги, като ревизирали първите преводи и прежеждали наново, но съставяли или редактирали редица сборници. Най-

напред те се заели с цялостното редактиране на някои устойчиви сборници от типа на чети-минеите, панегириците, словата за поста, за Великден, Петдесетница и др., в които се включват жития, похвали и проповеди¹³. В десетилетията след 40-те години на XIV в. се появили „нови сборници с устойчив състав както за целия кръг на неподвижните празници, така и за триодните цикли“¹⁴. Тези сборници следват идейната насоченост на исихастите в духа на Евтимиевата реформа, имат фактически вече нов състав и нова подредба¹⁵, съобразени с по-нов етап на византийската ораторска проза. В състава на чети-минеите и тържествениците за първи път се поместват жития „на Йоан Златоуст и на Стефан Нови Изповедник от Симеон Метафраст, на Григорий Акрагански от Леонтий презвитер, на Григорий Омиритски от Григорий епископ Негрански, на Макарий Египетски от Серапион, втората (разширена) редакция на житието на Василий Нови от дякон Григорий, на мъченик Артемий от Йоан Родоски“¹⁶. Покрай съчиненията на „църковните отци“ по-често се включват и автори от по-късна епоха — до XII в. — главно Симеон Метафраст, Леонтий презвитер, Никита Пафлагон и др., а също Йоан Дамаскин, Андрей Критски, Юлиан Тавийски, Исихия презвитер, Севериан Гавалски, Теодор Студит, Теодор Дафнопат, патриарх Герман и патриарх Тарасий¹⁷. При това решително е ограничено присъствието на апокрифния елемент¹⁸. Изобщо по-широко се застъпват слова „с ярко изразена монашеска и аскетическа тенденция, актуални и за духовния живот през епохата, а също така и полемични слова, насочени към утвърждаване на християнската догматика; при подбора се проявява отлично познаване на патриотичното наследство“¹⁹ и се прокарва идеята за съставителите чрез тези допълнения да се въздействува за патриотичното възпитание на народа — редица сборници включват новосъздадените жития и похвални слова от Евтимий Търновски, а в по-късните преписи — и на Григорий Цамблак²⁰. Същото съдържание, но допълнено с повече творби от български автори, имат и по-късните сборници на Евтимиевите ученици и последователи — дяк. Андрей, Владислав Граматик, Мардарий Рилски, монах Гавриил Урик от Нямц и други влашки и молдавски книжовници в манастирите Молдовица, Путна, Драгомирна, а по-късно и сборниците, преписани в Русия.

Излезлите от Търновската книжовна школа сборници бързо се възприемат от църковната и литературната практика. Най-напред влиза в обръщение „корпус от ораторска проза (слова, хомилии, няколко панегирици и жития), обхващат всички подвижни празници на годишния кръг от Неделята на Митаря и фарисея до Неделята на всички светци“²¹, в който са включени над 170 творби на най-известните византийски майстори-оратори — всички в нови преводи. След него (а може би едновременно) бил съставен от нови преводи и друг корпус панегирици за неподвижните празници²².

Този тип сборници съдържали и някои наново преведени или пре-редактирани жития, подбрани главно от дотърновските четиминеи, а също и жития от търновски сборници, съставени преди Евтимий (особено сборниците, писани за Иван Александър)²³.

Така под ръководството на Евтимий била осъществена една грандиозна задача — обновяването на целия панегиричен и агнографски репертоар, наследен от Златния век на Симеон, попълването му с нови произведения.

Новите преводи и новите състави, излезли от Търновската книжовна школа, се радвали на изключителна популярност. Ярък пример за авторитета на тези преводи и новосъздадените сборници е тяхното разпространение в Румъния²⁴, където влиянието на Евтимий се чувствава особено осезателно в следващите векове; активната съставителска и преписваческа дейност в Русия, а също и в Сърбия.

3. Реформиране на книжовния език. Най-важната страна на Евтимиевата реформа е било установяването на единен български книжовен език на основата на архаичните старобългарски образци от IX—X в. В това отношение са действували главно извънезикови, обществено-политически и по-малко чисто езикови, вътрешноструктурни фактори. Особено трябва да се подчертае, че в онази епоха българската литература се развива в условията на интензивни връзки и преки контакти с богатата византийска литература, което е било в сила и за литературата от IX—XI в. Тези условия в далеч по-малка степен важат за Русия и Сърбия. Влиянието и авторитетът на византийската литература обуславят и преклонението пред гръцките образци, тяхното влияние върху езика на търновските писатели. На второ място, трябва да посочим връзката на езика на Търновската книжовна школа с идейно-философската атмосфера на епохата, с господстващите исихастки концепции за ролята на словото, за познавателната същност на думата, за необходимостта от ясна диференциация, дори противопоставяне между високо организирания, низисан език на литературата, отразяваща възвишени идеи, чувства и образи, и простонародната говорима реч. От друга страна, за пръв път (след Кирил и Методий) пред творците на българското слово се поставя така остро и отговорно задачата за установяване на единство в езика и стила на преводните и оригинални произведения²⁵. Това единство е било необходимо за укрепването на цялостния духовен живот с неговите книжовни и религиозни прояви по време, когато над България е надвиснала осmano-мохамеданската опасност. Заедно с това стремежът към езиково единство, макар и постигнато на една архаична основа, е свързан с тенденциите на ренесансовото развитие²⁶.

Що се отнася до вътрешноструктурните фактори, определяща е старобългарската традиция, езиковата приемственост по отно-

шение на лексиката, морфологията и синтаксиса. При това и тук се проявява стремежът към езиково единство — възприемат се еднакво елементи и норми както от Преславския, така и от Охридския книжовен център, отчита се и делото на книжовниците от Атон. В известна степен може да се говори и за „съобразяване с етапа, до който е достигнало развитието на старобългарския книжовен език в среднобългарската епоха (XII—XIV в.), с новоразвити черти, добили широко разпространение в среднобългарските писмени паметници“²⁷. В някои случаи се възприемат и нови елементи от народната реч, предимно от лексиката, навлезли вече в предходната книжнина²⁸.

Езиковата характеристика на Търновската книжовна продукция обхваща както преводно-редакторската дейност, така и оригиналното творчество. Възприетите позиции за вярност към архаичната старобългарска основа и близост към гръцкия език важат за всички литературни прояви, но заедно с това за отделните видове литературна дейност е имало и някои специфични особености. Във всеки случай ние трябва да подчертаем изключителното богатство на изразни средства и образно-емоционалната сила на един език, доведен до съвършенство²⁹.

Езикът на преводите, извършени в Търновската книжовна школа, както и езикът на оригиналните съчинения на Евтимий и учениците му следват определени норми, за чието създаване и внедряване в практическата книжовна дейност се е подходило най-отговорно, като изпълнение на една високопатриотична цел. Нещо повече — със силата на своя авторитет и своята власт Евтимий е наложил задължителното спазване на тези норми и изисквания в преписваческата, преводаческата и оригиналната книжовна дейност, като забранил на неподготвените да се занимават с такава работа. Въведена била определена цензура, като книжовната продукция била контролирана от най-подготвени представители на висшето духовенство. Задължителните указания в това отношение се отнасяли не само до писателите в Търново и България изобщо, но и до всички български книжовници във Византия, по-специално в Света гора³⁰. Преводите се ревизирали по линията на „формалното съвпадане с оригинала“³¹, за максимално точно (дори до буквалност) предаване на съдържанието, на неговия смисъл при придържане към формално-стилните особености, особеностите на морфологията, синтаксиса, лексиката, словообразуването и словоредата на гръцкия текст.

По отношение лексиката на преводите виждаме чувствително увеличаване на калките, отстраняване на някои архаизми (напр. *вм. етеръ — нѣкън*, *вм. область — власть*, *вм. ѿдръ — скоръ* и др.³²); превеждат се редица думи — термини, срещу които в Кирило-Методиевите преводи са използвани направо гръцките думи, напр. *оуснѣ* в търновските преводи се предава със *сжцство*,

Хризма — с *мнро*, евангелне — с *благовѣстѣннкъ*, игемонъ — с *владѣнка*, демонъ — с *бѣсъ* и др.³³. В словообразователно отношение се търси близост до гръцкия език: преведената дума да е със същата граматична характеристика, т. е. глаголът да се превежда пак с глагол, съществителното — със съществително и т. н., например срещу гръцкото *ταχύνειν* новият превод е *оускорити*, докато старият приема наречието *скоро* или, обратно — срещу съществително в гръцки в новите преводи стои пак съществително, например *оплѣченне* вм. *оплѣчнтн са* в старите преводи. Освен това точно се следва гръцкото словообразуване — ако в гръцки е имало производна дума, в търновския превод също е била възприета производна дума. Явно е предпочитанието към глаголи (образувани с представки), напр. *повелѣти* срещу *велѣти*, *поучити* срещу *оучити*, *въспѣвати* срещу *пѣти* и др.³⁴ Сложните думи в гръцките оригинали намират в търновските преводи пълно структурно и смислово съответствие, напр. *богозрачѣнъ*, *звѣровндѣнъ*, *велнокдоушѣнъ*, *лоученосѣнъ* за гр. *αἰγληφόρος*, което в Супрасълския сборник е преведено със *свѣтълъ*, и др. Стремжът към смислова прецизност, постигана със средствата на българския език, личи от примери като следния: гръцките *δυσευδαίμων* и *θεομάχος* в старите преводи са предадени общо с *богохульннкъ*, докато търновският превод е абсолютно точен с използваните еквиваленти *демоночѣтець* и *боговорнѣъ*³⁵. В областта на морфологията търновските преводачи проявяват някои определени склонности — използват глаголи от несвършен вид вместо глаголи от свършен вид, употребяват минали деятелни причастия от двата типа — *моль* и *молнѣъ*, *запръщиъ* и *запрътнѣъ*; чувствително разширяват употребата на показателните местоимения — и като заместници на членната форма, и под влияние на гръцкия език. Най-силно гръцкото въздействие върху търновските преводи се чувствува в областта на синтаксиса и словоредата. Така вместо широко настанилия се в среднобългарския период дателен притежателен падеж Търновската книжовна школа пази добре родителен притежателен падеж. (Освен гръцко влияние тук виждаме и склонност към възкресяване на най-архаичните старобългарски образци). Много примери има и когато изречението в търновските преводи следва дума по дума словоредата в гръцкия оригинал.

Що се отнася до оригиналните съчинения на Евтимий и неговите ученици, характерните черти на техния език намираме отразени в правописа и фонетиката (доколкото за това можем да съдим по запазените по-късни преписи), в морфологията, синтаксиса и лексиката.

Реформирването на правописа върви по няколко главни линии: а) „Установяване на твърд азбучен състав“³⁶, който се съобра-

зявал с известните използвани дотогава букви в нашата азбука и се въвеждали нови знаци; б) Доближаване до правописа на най-старинните старобългарски текстове; в) Сближаване с гръцката графика и правопис³⁷. Обобщено представена, орфографската концепция на Търновската книжовна школа може да се изрази в седем правила³⁸: 1) Задължително спазване на система от надредни и препинателни знаци, включително ударенията и съкращенията — последователно поставяне на ударения акут (´), гравис (˘), дуплекс (¨) и (˝) и циркумфлекс (ˆ); поставяне на придихания — спиритус ленис (˙) (най-често) и спиритус аспер (˚) (по-ограничено); употреба на титла като знак за съкращение при свещени имена и термини или често срещани думи. Както и в старобългарски, тя се поставяла над думата, в която се изпускали гласните (в̄гъ, д̄хъ, ц̄ръ). Значително се увеличават препинателните знаци: точката може да бъде долна, средна и надредна, малка, голяма и пресечена, черна и червена; редовно се употребявала запетаята; широко се използва знакът за удивление (w̄) чюдѡ, знак за пропускане, за означаване на началото и края на текста или за разделяне (+), (;), (:), двоеточие, цитатни запетаи, точка със запетая. 2) Установяване на правила за употреба на еровите гласни — при спазване на етимологичния и фонетичния принципи: голям ер (ъ) се поставя там, където гласната се е произнасяла, и в предлозите, а малък ер (ь) — където гласната нямала звукова стойност. Редовно се употребява паерчикът (‘ ’) като знак, означаващ липсата на ерова — както в края, така и в средата на думата (остаєтѣ, вѣвєдѣцѣа, конѣцѣа). В началото на думата не може да стои ерова гласна. 3) Буквата ѝ се използва като числен знак (=6) и за означаване на африката dz на своето етимологично място (сѣло, сѣвѣзда); разширява се употребата на ѝ в м. з (сѣвѣрь, подвѣсѣтн). 4) Употребяват се букви за двете носови гласни ж и љ, макар че те вече са загубили своя носов призвук; изоставят се буквите за йотувани носовки љж и ља. В началото на думите се възприема писане само на ж — и на етимологичното му място, и вместо љ, напр. жзыкъ³⁹. Когато има редуване на две носови гласни, на първо място се пише ж, а след това љ⁴⁰, и групата добива вида жљ (сѣвѣнтѣльскѣжљ в м. свѣнтѣльскѣжљ). 5) Задължителна употреба на епентетично л (прѣмлет, кораблѣн, правѣдѣашѣ). 6) В заемки (главно от гръцки) се употребяват буквите от гръцката азбука ѱ, Ѱ, ѱ (финнѣѣ финлоѣѣа); срещат се те понякога и в изконно български думи — ѱумь. 7) Строго се разграничават в употребата си буквите ы

и н, макар че в този период те са се изравнили фонетично. В това отношение търновските ръкописи следват етимологичния принцип — **владыкѣ, сынѣ**.

Освен посочените правописни закономерности в практиката на Търновската книжовна школа се установяват и правила за писане в определени случаи на буквите, означаващи и (и, i, i, ĭ), означаващи о (o, w, o, o), означаващи у (ou, u, ū), за употреба на є, ъ, е; при писането на ъ се спазва строго нейната етимология; групите **рѣ, рѣ, — лѣ, лѣ** се пишат винаги с ерова гласна след **o** и **л** независимо от техния произход — **дръжава, слъзамъ**.

В областта на морфологията езикът на търновските писатели не се отклонява съществено от старобългарските норми. Допускат се някои обобщени окончания за отделни падежи при съществителните⁴¹ — тъй както ги виждаме и в други среднобългарски паметници, — но това не е свързано с разлагането на склонителната система в българския език и не нарушава „строго синтетичния характер на Евтимиевия език“⁴². Тези отклонения от Кирило-Методиевите норми са по посока на обобщаване на окончанията на съществителните за твор. падеж ед. ч. -ом, за род. падеж мн. ч. -ен, за местен падеж мн. ч. -оу и др. Под влияние на й-основи се настаняват окончания -овн, -евн за дат. падеж ед. ч., -ове за имен. падеж мн. ч., -овомъ за дат. падеж мн. ч. и т. н. При прилагателните се пази сложното склонение, а техните степени за сравнение се изразяват по синтетичен начин. В глаголната система също няма съществени отлики от старобългарски. Предпочитани са неконтрахираните форми на имперфекта; при аориста се следват нормите на старобългарската граматика. Бъдеще време се образува по двата начина — с прости (от свършен и несвършен вид на глаголите) и със сложни форми. Чувствително е засилена в сравнение със старобългарски употребата на страдателния залог. В това отношение е възможно влиянието на гръцкия език⁴³. Евтимий и неговите ученици показват явно предпочитание и склонност към широко използване на причастията и причастните конструкции. В много случаи те играят ролята на обособени части и са средство за оформяне на стегната, синтетична фраза: **въ многы оубо дни тамо овъшедше и ннчъсоже обрѣтше, прѣнемагдахъ гладемъ, и недоумѣюще бѣхъ, ннже понн къ царю смѣюще, ннже алчнн по поустынн скытатн сѧ можще** (Житие на И. Рилски от Евтимий)⁴⁴.

Характерен е чисто книжният начин за изразяване на бъдеще време посредством сегашно деятелно причастие на глагола **хотѣти** (хотещѧ сълоучитн сѧ)⁴⁵.

Интересно е отношението на Евтимий и неговия книжовен кръг към членната форма. Макар че тя се е наложила в говорната практика, те старателно я избягват, придържайки се към класическите старобългарски норми. В замяна на това обаче в сравнение със старобългарския е значително разширена употребата на задпоставените показателни местоимения, при които значително е избледняло деиктичното значение и те „служат за изразяване на определеност“⁴⁶, напр. *Нъ н самн ты кошеве седмь, въ ннхъ же хлъвы лежаше; н праведнаго Ноа, съ неуже страшнын онъ корабль оудѣла сецыра; нже въсн тн лежеть въ самом томь стлѣпѣ*⁴⁷.

Относителното местоимение *нже*, *кже* най-често не се съгласува с именната група, с която се свързва, а е станало неизменяема форма, нещо, което наблюдаваме още в старобългарски. Показателното местоимение *тъ*, *та*, то пази своята показателна функция, когато е прикрепено към съществително. Ако не е свързано със съществително, служи за третолично местоимение⁴⁸. Аналогично е положението с местоименията *онъ*, *она*, *оно*, *съ*, *се*, *си*.

Евтимий отрежда важна роля на наречията, които при него изразяват „най-тънки отсенки на мисълта“⁴⁹.

Синтаксисът на съчиненията на търновските писатели има своя специфика, която може да се разбере на фона на старобългарския синтаксис и на влиянието, което му оказват гръцките синтактични модели⁵⁰. Синтактичните нововъведения могат да се търсят в няколко посоки: „отношение към старобългарския пласт от книжни средства, възникнали под гръцко влияние, място в синтактичната система на литературния език от XIV в., стилистична специфика и стилнообразуваща роля на новите норми“⁵¹.

Книжовниците от Евтимиевия кръг са използвали същите синтактични средства, с които е разполагал и старобългарският език, но личи предпочитание и разширена употреба на някои от тях.

Особено обикната е конструкцията самостоятелен дателен падеж. Ето и два примера от Евтимий: *Славѣ же оттолѣ по въсен странѣ тон прошедши о немь, хвалѣхъ бога въсн н многъ любовь н ревность къ нему стажавахъ* (Житие на И. Рилски). Наред с обикновената за старобългарския език постройка на изречението (подлогът да е различен от подлога на дателната синтагма) има случаи (пак в Евтимиеви творби), когато и двата подлога са еднакви, напр: *Благочестному бо тогда царю Петру Българскаго царства хоржвен дръжжшоу н въ Сръдець тогда прншедшоу н яже о прѣподобенѣмь слышавшоу, поспладет' мѣжа сѣло хытры ловца, числомь яко девать на възнскане свѣтаго*⁵².

Сравнително рядката за старобългарския език конструкция дателен с инфинитив, която също носи белега на книжната реч⁶³, е добре засвидетелствувана у Евтимий и Цамблак, напр. *Невъзможно многажди чловѣкоу оумръѣти* (Похв. слово за Евтимий).

При редица глаголи, които още в старобългарски имат варианти с предложна и безпредложна рекция, се предпочитат безпредложни конструкции, напр. при глаголите *отъбѣгатн*, *насла-днѣти са*, *прикоснѣти са*, *напѣлнѣти* и др.⁶⁴.

При синтактичните модели с нже най-характерна черта е тяхната „пълна изкуственост по отношение на живия език и пълна хармония в синтактичната схема с гръцкия оригинал“⁶⁵.

В оригиналното творчество на търновските писатели наблюдаваме и характерен за техния стил словоред⁶⁶: поставяне на подлога в края на изречението, напр.: *Н абѣ от црѣкве отгонѣти са Іерен* (Похв. слово за Евтимий), *Печалн того обѣат облакъ* (Ж. И. Рилски); *изтегляне на сказуемото в края на изречението*, напр.: *Ѣлма при морн сѣще мѣсто н жителѣ града коупѣствомъ плаванѣа жителствоваахъ* (Мъчение на Й. Нови); *дистанция между определяемото и определенето*, напр.: *Саа дкаго н любезнѣншаго въсьемъ чловѣкомъ без мала лнштн са жнвота* (Мъчение на Й. Нови).

Лексикалната система на Евтимиевия кръг, подборът на думите от наследеното от старобългарското лексикално богатство и оригиналното словотворчество са в зависимост и съответствуват на естетическите принципи на Търновската школа, на изискания витиеват стил.

Основен дял в речника на Евтимий и неговите последователи съставя старобългарската лексика. Водени от идеята за единство на българския език, търновските книжовници приемат еднакво лексикалния инвентар и на Преславския, и на Охридския книжовен център. Толкова характерната, изключително богата синонимия на оригиналните търновски творби е резултат на първо място от използването на вече известните от старобългарски синонимни двойки, напр. *жнвотъ* и *жнтнѣ* (и *жнзнь*, *жнтельство*), *велнн* и *велнкъ*, *жрѣтва* и *трѣва*, *пастырѣ* и *пасточухъ*, *радн* и *дѣла*, *съньмъ* и *съборъ*, *съвѣдѣтель* и *послоухъ*, *ратѣ* и *бранѣ*, *ратѣннкъ* и *бранѣннкъ*, *воа* и *воннство*, *простнѣти* и *раздрѣшатн* и мн. др. При това ние не виждаме никъде някакво догматично предпочитание само на единия вариант с категорично пренебрегване на другия. Още в съчиненията на старобългарските писатели не е рядкост успоредната употреба на двата варианта. Тази тенденция продължава и в среднобългарския период⁶⁷ и е доказателство за общобългарската основа на Търновската книжовна

школа⁵⁸. Умелата употреба на синоними позволява на търновските писатели да изразят най-точно и пълно смисъла, като намират думи за всички значения и всички нюанси на значенията. Чрез синонимията се постига и търсеното абстрахиране на изложението и усиляване на неговата експресивност⁵⁹. Синонимите могат да се отнасят към едно понятие или образ, но това не е просто натрупване на еднозначни думи — така понятието се пояснява от всички страни, показват се различни смислови оттенъци, напр.: Ты еси българомъ красота, застоупница же н хранителница; о тебе царіе нашн хвалет се: твоимъ застоупленіемъ въсѣмъ ратующимъ насъ въспрѣщаемъ; о тебе градъ нашъ оутвърждает се н свѣтлоу поставляють побѣдоу (Житие на Петка от Евтимий); Прѣзвращахъ са нменнѣн въ добродѣтелн града въсего, оставлаахъ са обычнѣн н пришлецъ онъ оубогын, нищѣн, немовнѣн, страннын нскааше са (Похв. слово за Евтимий); оумом же прѣмнрнн она достига н прѣжде нсхода еже от zde сѣа разоумно наслаждаа са (Похв. Евт.); іаже бо нже прѣжде нас о немъ не хытрѣ нѣкако н грѣбѣ съпнсашѣ, сѣа мы по лѣпотѣ іакоже ключнмо естѣ оусрѣдно съповѣдатн потѣщахом са (Житие И. Рилски). Много често чрез синонимите се създава „цяла верига от близки понятия и образи“⁶⁰ или пък двойки от понятия и образи (абстрактно и конкретно, родово и видово): (Евтимий) множаншнм подвнгомъ вѣдаеть себѣ, неже прѣвѣе, съматрѣа како съхраннл вн людѣ варварскаго гвентелства непрѣатнн, наказва, втѣшаа, ннспадающаа въздвнжа, потокинвешнм са роукв простнраа, лежащннхъ вѣставлѣа, хоташннхъ са пасти поддрѣжа, ворашннхъ са похвалѣа н къ мжж'ствоу помазва, нѣкыа же н втѣщаа іако оудѣ гннл, да не н все тѣло съгннеть, нлн прокажено вѣча втгона, да не н всемоу стадоу прѣподас(ть) недоугъ. (Похв. Евт.); оставлѣеть земнна земнымъ н пепелнымъ прѣеть (Житие Ив. Рилски); твоа цр[ъ]ковѣ недоугвмъ втгнаніе, слѣпынмъ прозрѣніе, прокаженымъ очнненіе (Житие на Петка).

Ако сравним лексиката на Евтимиевия кръг с лексиката на най-старите (от X—XI в.) писмени старобългарски паметници, ще видим, че голямо количество Евтимиеви думи са употребени само в един от тях (В речника на Садник-Айцетмюлер⁶¹ са посочени само за един паметник), напр.: въздѣждне, бесловеснѣ, благодартн, благороднѣ, благочѣствѣ, благочѣстнѣ, благовнѣщѣ, вельмжжа, вѣзна, врачеватн, въсесѣжеженнѣ, градскѣ, дебелство, знон, нзвѣлчнтн, мждрованнѣ, наостртн, паства, пепелѣ,

прѣвъсходити, съпрнчастьникъ, тнхъ, тѣканне, хапатн, чадолубнеъ, шна, юница и мн. др.⁶² — употребени в Супрасълския сборник. Тук виждаме думи не само от „високия стил“, но и от ежедневната битова лексика. Чрез своите съчинения писателите от Търновската школа активизират употребата на тази лексика, утвърждават я в езика, за да се възприеме тя по-късно почти изцяло в съвременния български език.

Значителна част от търновската лексика (на Евтимий, Цамблак и др.) не е зафиксирана в нито един от известните речници на старобългарския език, напр.: баснословьникъ, басносказатель, бездръзновленно, благоуправленне, възпроповѣданне, грѣбьнъ, достонолѣпно, заатолубьнъ, иконоворьскъ, лъженнокъ, любовмдрьнъ, любовсловьнъ, миролюбьнъ, многохѣждожьнъ, невоореванно, прѣдълагати са, прѣдъзыкствѣвати, склабаенне, тѣчьнѣти и др. Това са думи, въведени в литературно обръщение от търновските писатели, и за голяма част от тях трябва да приемем, че са създадени от тях, съобразявайки се със старобългарската традиция „в духа и по словообразователните закони на българския език“⁶³ Широко са застъпени сложните думи, особено с първи компонент благо-, любо-, добро-, злѣ-, много- и др., префиксалните образувания (с без-, въз-, прѣ-, съ- и др.). В някои случаи те са калкирани от гръцки, в други — създадени с домашни средства по определени, възприети по-рано от гръцки модели⁶⁴. (За тях в оригиналните съчинения не можем да търсим гръцки съответствия.)

Засилената употреба на сложни и префиксални думи, изобщо подборът на лексиката е в унисон с общите тенденции на Търновската книжовна школа към преднамерено отдалечаване на литературния език от „простонародната реч“ като достойнство на изискания стил „по лѣпотѣ“. Тази лексика съответствува по тематиката на произведенията и допринася за по-дълбоко въздействие върху съзнанието и чувствата на читателя⁶⁵.

Стилно-езикови похвати на съчиненията от Търновската книжовна школа. Като прилагали естетическите принципи и изисквания на византийските писатели-исихасти и възприели редица стилистични похвати от ораторската проза на Симеон Метафраст, търновските книжовници в своето оригинално творчество достигнали такива висоти на художествената реч в писането „по лѣпотѣ“, които станали образци за следващите поколения писатели не само в България, но, и в Русия, Сърбия, Румъния и др. Те издигнали в култ словото като израз на „божественото“, защото словото според тях било същността на явленията⁶⁶ и на него му се отрждала първостепенна роля в познавателния процес. Познанието на фактите и явленията означавало те да се назоват, да се изразят с думи. Това предполагало особени

грижи за езика и борба за недопускане на грешки, отклонения и разноезичие в отделните преписи. Търновските писатели се стремели към изключителна точност в употребата на думите, към кристална чистота и яснота на израза. В преводите е налице строго придържане към гръцкия текст, достигащо понякога до буквалност, а в оригиналното творчество — строго спазване на определени правила — еротимата, на определени книжовни норми. Такова отношение към словото обяснява „стремежа да се създаде от писменото произведение своеобразна икона, произведение за поколение, да се превърне литературното произведение в молитвен текст“⁶⁷. Стилът на търновските писатели е витиеват, приповдигнато-емоционален, тържествено-пищен и заедно с това много изискан. Те се домогнали до „словесната везба“, т. нар. „плетение словесъ“⁶⁸. Това се постигало чрез възприемане на цяла система от добре обмислени езиково-стилни средства: а) Особени грижи към звуковата страна на думата (алитерации и асонанси), напр. повторението на л, мл, бл, сл, вл: *ѿкоже маѿнїе въсоу освѣтнше земаю. . . любезнѣ же облобызоуютъ н рѣкы съзвамъ о оставленн грѣховнѣм прогнають* (Житие на Петка Търновска); повторение на р, тр, твр, зр, χρ, бр, звр: *онн разстрѣгошъ тѣ от ржкоу его н ѿко отврѣзати начашъ зрѣномъ хранна, ннчъсоже обрѣтошъ н абїе расказааше са възвратншъ са.* (Житие на Иван Рилски от Патр. Евтимий); б) Повторение на еднакви и еднокоренни думи, чрез които „се постига особена ритмичност, напевност на фразата“⁶⁹, напр.: *агна пастыремъ пасомо* (Житие на Иван Рилски); *напнтати пищѣж* (същото житие); *Прнведѣт са — рекъ — царю дѣвы въ слѣд еж н искрѣнна еж прнведѣт са, възведѣт са въ црѣковѣ царевѣж* (Похв. слово на Михаил от Потука); *Н нже Фннеесовы ревностн того далече обрацешн; ревнѣа бо, възревнѣа по господн възседрѣжителн* (същото слово); *Нж котурѣа похвалы слшвом прѣдстави нже паче слова исправленїн вѣтїж любославенѣа мазчанїемъ вмѣсто слова добродѣтель похвалнтн наказавшому* (Похв. слово за Евтимий от Гр. Цамблак); *трудоу къ трудомъ н болѣзнн къ болѣзнемъ прнлагѣж* (Житие на Ив. Рилски). Тази употреба не е самоцелна — тя е подчинена на смисъла на текста: затова се повтарят и съчетават „ключовите“⁷⁰ думи. Всъщност се повтарят ритмично-интонационни цялости, които се въвеждат с еднакви думи (местоимения, числителни, прилагателни, глаголи, съюзи и предлози). Принципът на „звуково-интонационния строеж на текста“ е „еднаквостта на повтарящи се логически цялости с еднакъв брой акценти“ (т. е. логически ударения)⁷¹; в) Умела употреба на синоними и сино-

нимни изрази и антитези: „Иже прѣжде прѣтан, грѣдын, високаа дыхажн, раба хюда шеразом м(н)л(о)сть прнзывааше, а нже обнднын, стражджн, смѣреннын, раздрѣшааше свазавшаго, працааше обндѣвшаго, м(н)лоуаше навѣтввавшаго, бл(аго)с(ло)вааше злославнвшаго (Похв. слово за Евтимий от Гр. Цамблак); „Что бв н доухъ твоємв послемъ, которые пѣснн, котораа хваленїа, которые похвалы? Вьсѣх бв снхъ прѣвзыде, вьсѣхъ снхъ прѣлетѣ, тѣнїа оубеже, каа нзбавн се, тѣло намъ на земан оставн, телесныхъ нзрѣшн се оубъ. . . пондн, матн, пондн, пондн вь прѣмнрнаа селенїа, вь небесныє сѣнн, вь свѣтлостъ светыхъ, вь радость неизглаголанноую, вь нетѣнїе, вь покон праведныхъ. Насытн се, насладн се своего рачнтеля, насладн се пророчьскыє анкы, апостольскыє, прѣподобныхъ сзловїа. Взнндн сь мюдырн дѣвамн вь небесныхъ чрѣтогъ, вь небеснаа прѣвыванїа, вь вѣчноє селенїе. Насладн се славы, красоты, сьпрѣвыванїа, сїанїа, свѣтлостн, радостн своего женнха н ѡнжднтеля, саадыаго, краснаго, свѣтааго, необыменнаго, невнднмааго, неизглаголаннааго, вѣчнааго, щедратаа, мноасрѣдааго, неизчѣтеннааго, чловѣквалюбнвааго, незлобнвааго, благооутробнааго“ (Житие на Петка от Патр. Евтимий); г) Употреба на сравнения⁷² (сѣслѣнце, звезди, светлина, мълннн, огън, небе, река, животни, птици и насекоми, дървета, цветя, скъпоценни камъни и др.): „ѡко лоуча слзньчньнаа“, „взсннавъ ѡко слзньце“, „ѡкоже мльнїе вьсоу освѣтнше землю“, „ѡкоже любаѣлаа пчела“, „ѡкоже агнаа незлобнво“, „ѡкоже влзцн овчѣж швзкъше са кожеж“, „крннь шврѣтеннын вь трънн“ и т. н. Много от тези сравнения не са оригинални (те се срещат и у предходниците на Евтимий и другите търновски писатели), но употребени на място, постигат емоционален и художествен ефект; д) Възкликанията и обръщенията са обикнат стилин похват при Евтимий и неговите ученици: ѡ, опльченїе св(а)тоє! ѡ вшннн, нже вѣрж сзлюдше! ѡ, неправедне! (Похв. Евт.) и др. Чрез възкликанията и обръщенията се постига близост до читателя и слушателя, които така възприемат като спонтанни и естествени чувствата на автора; е) Употреба на сполучливи епитети, с които се постига по-голяма образност и емоционалност и стилът става „по-яркъ, по-обагрен, добива тържествен облик“⁷³. Често се срещат и постоянни епитети: Тръновъ, славнын, прѣславнын градъ, велнкын, царскнн (царствоуцшъ) градъ; Цар Константин — блаженнын, прѣмюдырын,

БЕАНКЪНЪН, БОЖЪСТВЪНЪНШЪН, БОГОПОСТАВЪЛЪНЪН, БОГОЛЮБЪЗНЪНШЪН,
ДОБАНЪН, ПРНСПОМНЪНЪН, ПОВЪДНТЕЛЪ, СВЕТЪНШЪН, ТРЪБЛАЖЕНЪН,
БЛАГОВЪРНЪН, БЛАГОЧЪСТЪНЪН, РАВНОПОСТОЛЪСЪНЪН И ДР. ПОД.; ДЯВОЛЪТ
— ГРЪДЪН И ВЕЛЕРЪЧЪНЪН ВРАГЪ, ДОУХЪ НЕЧЪСТЪН, НЕАВНДАН
ЖЕ ДОБРА ДЪВЪОЛЪ, ЗЛОБЪНЪН, ЗЛОНАЧЪЛЪНЪН ВРАГЪ И ДР. ПОД.⁷⁴;
ж) Реторичните въпроси оживяват изложението и спомагат за
осъществяване на по-непосредствена връзка със слушателите и
читателите, напр.: Н что въ рѣководѣлѣ егово? Кто во толкно
смерень? Въ который достоинъ принесу тебе, о чьстнаа Пара-
скеви, даръ? з) Използуване на цитати и реминисценции от
Св. Писание. В духа на средновековната литературна традиция
търновските писатели широко включват в оригиналното си твор-
чество многобройни цитати от Библията, четиво, добре познато
на образованите българи; припомнят се или преразказват библей-
ски случки, сентенции, библейски личности; с тези личности се
сравняват героите. Особено силно е влиянието на Апостолските
деяния и послания и Давидовите псалми, и то не само с тяхното
съдържание, но и с художествено-образната им система. Така
например в „Похвално слово за Евтимий“ Григорий Цамблак
използува изобилно сравненията с апостолите, главно ап. Павел,
със старозаветните патриарси Аарон, Мойсей, Авраам и др. Ев-
тимий е показан като „истиногласен Давид“, обикнал е монашес-
кия живот както „Илия и Йоан пустинята“, той е „нов Исак“,
„втори Илия“, „друг Еремия“ и т. н.⁷⁵. Използуването на библей-
ски цитати, сравнения и припомняния не е само прилагане на
общоприети норми на литературното творчество — като се опират
на силата на непоколебими авторитети, при това добре известни,
писателите постигат по-силно въздействие върху читателя.

Реформата на книжовния език, осъществена най-пълно от
Евтимий, „не е изолирано явление“⁷⁶. Тя е свързващо звено между
традициите на предходните епохи и следовниците на Търновската
школа, развили и обогатили нейните основни положения в своето
литературно творчество. Като установяват определени норми за
езика на преводите (принципи и преводаческа техника) и за езика
на оригиналното творчество, търновските книжовници провеждат
такава кодификация на литературния език през XIV в., която
„представя нов етап в развитието на един и същ литературен
език — старобългарския“⁷⁷.

4. Реформа на църковната система. Евти-
мий заедно със своите съидейници и преки сътрудници предприел
и осъществил реформиране на българската църква⁷⁸ като система
от „средства за религиозно и народно общуване“ и „идеологи-
ческо религиозно въздействие“⁷⁹. Тази реформа е била свързана,

от една страна, с проникването на исихазма във всички области на духовния живот (в който книжовните прояви са тясно преплетени с църковно-религиозните). Във връзка с исихазма е станало възприемането и въвеждането в българската църква на Ерусалимския манастирски устав, който изместил Студийския. То наложило в българското богослужение т. нар. Филотеев устав на литургията⁸⁰. Това се отразило и на книжовната продукция (по отношение на отделните слова за нововъведени празници според новия църковен календар), на състава на църковните служби, в които са били включени нови слова, жития, мъчения, похвали, проповеди, молитви и пр. с исихастка насоченост и на църковния ритуал. Църковният календар се попълва с нови празници за светци — предимно тези, чиито мощи са се пазили в Търново. За тях се написват съответни жития и служби. Извършено било „очистване и правилно установяване“⁸¹ на църковните обреди или чинопоследования на православната църква. Усъвършенствувала се театралната страна на ритуала с оглед засилването на неговото въздействие върху вярващите⁸². Промени и поправки били внесени и в църковното пеене, в молитвеното четене или разпяване и фиксиране на звучащата страна на словото⁸³ чрез система от графични знаци. Реформира се църковният интериор — обзавеждане и украса (стенописи, икони), наложила се със собствен стил църковната архитектура. От друга страна, реформирането на църковната система имало пряко отношение към общонародната (пък и към общобалканската) задача за отпор срещу ислямската експанзия. Борбата за вяроност към християнството била всъщност борба за вяроност към българската народност. Тъкмо затова и в този дух всички прояви на църковния живот придобиват патриотична насоченост.

* * *

По такъв начин реформата на Евтимий успешно решава най-важните идеологически задачи на българското общество, поставени от историческия момент, и обуславя нейното благотворно въздействие върху културата на Европейския югоизток.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Вж. в „Сказание о писменех“ на Константин Костенечки: „лъ ни тъ потща се съписати оутвържденіе симъ, ѿкоже въ гръчьскых писаних вбрѣтает се“. Във: *И. В. Ягич*, Рассуждения южнославянской и русской старины о церковно-славянском языке (Исследования по русскому языку, ОРЯС, т. I, СПб, 1885—1895), гл. 2, с. 3916. Вж. и *Г. Петков*. Евтимий Търновски и школата му според „Сказание о писменех“ от Константин Костенечки. Търновска книжовна школа, I, с. 540.

² *И. Дуриданов*. Пътят на българския език от синтетизъм към аналитизъм. Бълг. език, VII, 1957, кн. 1, с. 5—18; *К. Мирчев*. Историческа граматика на българския език, С., 1963, с. 144—145, 246—248 и др.

³ *Ст. Кожухаров*. Търновската книжовна школа и развитието на химичната поезия в старата българска литература. Търновска книжовна школа, I, с. 290.

⁴ Пак там.

⁵ *Кл. Иванова*. Някои моменти на българо-византийските литературни връзки през XIV в. (Исихазъмът и неговото проникване в България). Старобългарска литература, Книга първа, С., 1971, с. 214—222; *М. Г. Попруженко*. Из истории религиозного движения в Болгарии в XIV в., *Slavia*, VII, 1928, с. 548.

⁶ *Кл. Иванова*. Цит. съч., с. 238.

⁷ *Кл. Иванова*. Някои моменти на българо-византийските литературни връзки през XIV в., с. 238; *Кл. Иванова*. Житийно-панегиричното наследство на Търновската книжовна школа в Балканската ръкописна традиция. Търновска книжовна школа, II, С., 1980, с. 197—198.

⁸ *Кл. Иванова*. Житийно-панегиричното наследство. . . , с. 206.

⁹ *Кл. Иванова*. Преводаческите школи в средновековна България. В сб.: Преводът и българската култура (Към историята на превода в България), С., 1981, с. 32, където тя говори за „светогорска преводаческа школа“.

¹⁰ *Вж. П. А. Сырку*. К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке, т. I, вып. I, с. 456—457.

¹¹ Според приписка в октоих № 19, лист 217, който се пази днес в библиотеката на манастира „Св. Екатерина“ в Синай. *Вж. и Вл. Розов*. Болгарские рукописи Иерусалима и Синая. Минало, 1914, кн. 9, с. 17—19. Приписката е публикувана от *Й. Иванов*. Български старини из Македония, с. 275.

¹² Приписката е публикувана от *Г. Попов*. Новооткрито сведение за преводаческа дейност на български книжовници от Света гора през първата половина на XIV в. Български език, 1978, кн. 5, с. 404—405; *И. Карабинов*, който говори за три момента в славянския превод на триода, изтъква, че „целостно исправление текста всей триоди. . . было сделано в XIV в. в Болгарии. . . кружком образованных лиц, во главе которого стоял патриарх Евтимий“ — Постная триодъ. Исторический обзор ее плана, состава, редакций и славянских переводов, СПб, 1910, с. 229. Като изхожда от данните за тези трима преводачи, *Г. Попов* (цит. съч., с. 407) счита, че „новите светогорски преводи от първата половина на XIV в. са се появили в резултат на една предварително обмислена реформа, осъществявана последователно от цяла група високообразовани за своето време български книжовници“.

¹³ *Кл. Иванова*. Някои моменти на българо-византийските литературни връзки през XIV в. Старобългарска литература, I, 1971, с. 234.

¹⁴ *Кл. Иванова*. Агиографско-хомилитичните сборници с устойчив състав в южнославянските литератури, *Cyrrillomethodianum V, Thessaloniki*, 1981, с. 17.

¹⁵ *Кл. Иванова*, Някои моменти. . . , с. 235.

¹⁶ *Кл. Иванова*. Пак там, с. 238.

¹⁷ *Кл. Иванова*. Пак там.

¹⁸ *Кл. Иванова*. Пак там.

¹⁹ *Кл. Иванова*. Житийно-панегиричното наследство на Търновската книжовна школа в Балканската ръкописна традиция. В сб.: Търновска книжовна школа, т. II, с. 206.

²⁰ *Кл. Иванова*. Пак там.

²¹ *Кл. Иванова*. Роль болгарской переводной литературы XIV века для формирования стиля „плетение словес“ Ввв: Сборник в честь 70-летия акад. Д. С. Лихачева, Москва (под печат).

²² *Кл. Иванова*. Пак там.

²³ *Кл. Иванова*. Житийно-панегиричното наследство. . . , с. 211.

²⁴ През 1960 г. румънският славист Йон Юфу (*I. Iufu. Despre prototipurile literaturii slavo-române din secolul al XV-lea — Mitropolia Olteniei, XV, 1963, n. 7—8, p. 511—535; Mănăstirea Moldovita — centru cultural important din perioada culturii române în limba slavonă (sec. XV—XVIII). — Mitropolia Moldovii și Sucevei XXXIX, 1965, n. 7—8, p. 428—455*) откри група ръкописи от XV и XVI в., които по-рано са били притежание на манастира в Молдовица, а сега се пазят в Драгомирна. След смъртта му неговите проучвания бяха публикувани от съпругата му Зл. Юфу през 1970 г. (*З. Юфу, За десеттомната колекция Студион. — Studia balcanica, 2, Проучвания по случай II конгрес по балканистика, С., 1970, с. 299—343*). Според Йон Юфу Евтимий е създал десеттомна колекция, т. нар. Студион по подобие на аналогични гръцки сборници от началото на XIV в., които са залегнали в нейната основа. Колекцията съдържа 6 тома творби за неизменяемите празници през годината и 4 тома — циклите за изменяемите празници от Неделята на митаря и фарисея до Неделята на всички светии в общ обем над 8000 страници. В тях са били включени около 400 жития, слова, проповеди, разкази, поучения, легенди. Редица основни положения и изводи на Йон Юфу се приемат и от някои български учени. (*П. Русев. Школата на Евтимий Търновски в манастира „Св. Троица“.* В сб.: Търновска книжовна школа, I, с. 36; *П. Русев. Десет сборника, съставени от Евтимий Търновски, в Велико Търново, юли 1968.*) Независимо от резервите по отношение на тази колекция (вж. *Кл. Иванова. Житийно-панегиричното наследство. . .*, с. 213—214) тя е важно свидетелство за непрекъснатото влияние и континуитет на търновските, евтимиевските традиции на север от Дунав.

²⁵ *П. Динеков.* Търновската книжовна школа в развитието на българската литература. Търновска книжовна школа, I, с. 20.

²⁶ *Е. Георгиев.* Търновската книжовна школа и нейното значение за развитието на руската, сръбската и румънската литератури. Търновска книжовна школа, I, с. 69.

²⁷ *Ив. Харалампиев.* За основните принципи на езиково-правописната реформа на патриарх Евтимий Търновски. Български език, 1979, кн. 1, с. 22—30.

²⁸ *Й. Русек.* Промени в лексиката на българския език и отношението на патриарх Евтимий към тях. Във: Търновска книжовна школа, С., 1974, с. 179—196.

²⁹ Тази оценка съществено се разминава с оценките на авторитетни изследвачи от края на миналия век, като К. Радченко, П. А. Сырку. Те изтъкват на преден план изкуствения характер на езика, силното влияние на гръцката лексика, синтаксис и словоред, което нарушавало неговия славянски облик. Така *К. Радченко* (Религиозно и литературно движение в Болгарии в епоху перед турецким завоеванием, Киев, 1898) пише: „Язык оригинальных и переводных произведений этого времени отличается с одной стороны архаичностью, отсутствием народных выражений, а с другой — обилием неологизмов, представляющих буквальные соответствия греческим терминам и потому нередко неуклюжих, не отвечающих духу славянского языка. . .“ (с. 333). И авторът обобщава: „Таковы отличительные черты языка в оригинальных и переводных произведениях времени Евфимия. Если прибавим к этому рабское следование греческому словопостроению, то можем представить ясно образ этого искусственного, тяжелого, неправильного и неудобно понимаемого языка, который является более или менее точным снимком с греческого, как бы символом отношений тогдашней болгарской письменности к современной византийской“ (с. 335). Вж. по този въпрос *Д. Иванова-Мирчева.* Отражението на езика и стила на Търновската книжовна школа в хомилетичната литература от XIV в. Търновска книжовна школа, т. II, с. 270.

³⁰ Във връзка с това К. Костенечки пише: „Того бо радн н възбраненне есть невѣждам еже написати божественна писанія въ грѣцѣх же н Търновѣ, н

даже и въ Свѣтѣн горѣ съ снми повелѣнїи естъ было. ꙗко нже съвѣрно и възвѣстнть свое писанїе пишен, нан патриархъ нан митрополантѣ нан архимандритѣ нан епископѣ нан ѿвменѣ нан кнхъ такового чина, да въздамы рассвѣднеше, не красотѣ оурезанїа, нь павдъ сванїа, аще оубо достоннѣ сы, благословенїе ѿт сего принети, аще ан нн, то да не расштет се писанїа дръзнове-ленїемъ его възбранѣет се“ (цит. по И. В. Ягич. Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке, гл. 12, с. 420). Вж. и Г. Петков. Евтимий Търновски и школата му според „Сказание о писменех“ от Константин Костенечки. Търновска книжовна школа, т. I, с. 540.

³¹ Д. Иванова-Мирчева. К вопросу о характеристике болгарских переводческих школ от IX—X до XIV века. Старобългаристика, I, 1977, кн. I, с. 40.

³² Э. Благова. Гомилия Елифияна о шествии во ад в переводе XIV—XV в. Търновска книжовна школа, II, 1980, с. 392.

³³ Д. Иванова-Мирчева. К вопросу о характеристике болгарских переводческих школ. . . , с. 44; Д. Иванова-Мирчева. Гръцко-български лексикални успоредници. Във: Славистичен сборник, С., 1974, с. 85—92.

³⁴ Д. Иванова-Мирчева. К вопросу о характеристике. . . , с. 45.

³⁵ Д. Иванова-Мирчева. Отражението на езика и стила на Търновската книжовна школа в хомилетичната литература от XIV в. Търновска книжовна школа, II, 1980, с. 275.

³⁶ Е. Георгиев. Търновската книжовна школа и нейното значение за развитието на руската, сръбската и румънската литература. Търновска книжовна школа, I, с. 70.

³⁷ Е. Георгиев. Пак там. Вж. и П. Русев, А. Давидов. Григорий Цамблук в Румъния и в старата румънска литература, С., 1966, с. 123—139.

³⁸ В. Василев. Православната реформа на Евтимий и отражението ѝ в произведения на негови следовници и на българските дамаскинари. Търновска книжовна школа, II, с. 409—414.

³⁹ К. Мирчев. Историческа граматика на бълг. език, 1963, с. 55.

⁴⁰ К. Мирчев. Пак там.

⁴¹ Вж. по този въпрос пълното и задълбочено изследване на *Horst Kammerer Untersuchungen zur Flexion der Substantive in der bulgarischen Schriftsprache des XIV/XV. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur historischem Morphologie*, München, 1977.

⁴² Д. Иванова-Мирчева. Евтимий Търновски, писател-творец на литературния български език от късното средновековие. Търновска книжовна школа, т. I, с. 199.

⁴³ Д. Иванова-Мирчева. Цит. съч., с. 200.

⁴⁴ Й. Иванов. Български старици из Македония, С., 1931, с. 377.

⁴⁵ Д. Иванова-Мирчева. Цит. съч., с. 201.

⁴⁶ Ив. Харалампиев. Евтимий Търновски и членните форми в среднобългарските писмени паметници. Търновска книжовна школа, т. I, с. 401.

⁴⁷ Цитирам по посочената статия на Ив. Харалампиев, с. 401.

⁴⁸ Д. Иванова-Мирчева. Цит. съч., с. 203.

⁴⁹ Д. Иванова-Мирчева. Цит. съч., с. 204. Вж. по този въпрос и Ив. Харалампиев. Наречнето в книжовния български език от втората половина на XIV в. (Евтимий Търновски). Автореферат на канд. дисертация, Велико Търново, 1977.

⁵⁰ По този въпрос съществува обширна литература — срв. библиографията в труда на Р. Вечерка *Vliv řečtiny na staroslověnštinu*. — *Listy filologické*, 94, 1971, p. 129—151.

⁵¹ А. Минчева. Традиционно-книжна норма и развойни тенденции в синтаксиса на среднобългарския литературен език през XIV в. Славянска филология, т. 15, Езикознание, С., 1978, с. 247.

⁵² А. Давидов. За някои стилистични особености на Цамблаковата реч Върху материал от „Нъчение на Йоан Нови“ и „Похвално слово за патриарх

Евтимий“). Във: Славистични проучвания. Сборник в чест на VII международен славистичен конгрес, С., 1973, с. 31.

⁵³ А. Давидов. Цит. съч., с. 31.

⁵⁴ А. Минчева. Цит. съч., с. 248.

⁵⁵ А. Минчева. Цит. съч., с. 250; Тенденцията нже да се използва в съюзна функция авторката счита за общобалканска (с. 253).

⁵⁶ А. Давидов. Цит. съч., с. 27—30; Вж. и К. Мирчев. Историческа граматика на българския език, С., 1963, с. 227—228.

⁵⁷ Angel Davidov. La tradition vieux-bulgare dans le lexique de L'école ittéraire de Târnovo. Paleobulgarica, VI, 1982, 3, p. 130.

⁵⁸ А. Davidov. Op. cit., p. 139.

⁵⁹ Д. С. Лихачев. Некоторые задачи изучения. . . , с. 32—33.

⁶⁰ Д. С. Лихачев. Пак там, с. 33.

⁶¹ L. Sadnik und R. Aitzetmüller. Handwörterbuch zu den altkirchenslavischn Texten. Heidelberg, 1955.

⁶² Примерите са от „Похвално слово за Евтимий“ от Гр. Цамблак. От целия словник на това съчинение 168 думи са посочени в речника на Садник—Айцетмюлер само за Супрасълския сборник, 24 — само за Синайския евхологий, 16 — само за Синайския псалтир и т. н. (вж. А. Davidov. La tradition vieux-bulgare dans le texique. . . , p. 132).

⁶³ Д. Иванова-Мирчева. Евтимий Търновски, писател-творец на литературния български език от късното средновековие. Търновска книжовна школа, I, с. 206.

⁶⁴ А. Давидов. Към лексикалната характеристика на „Похвално слово за Евтимий“ и „Мъчение на Йоан Нови“ от Григорий Цамблак. Търновска книжовна школа, I, с. 497.

⁶⁵ А. Давидов. Пак там, с. 499.

⁶⁶ Д. С. Лихачев. Некоторые задачи. . . , с. 23.

⁶⁷ Д. С. Лихачев. Пак там.

⁶⁸ Вж. по този въпрос Malik Mulić. Srpski izvori „pletenija sloves“. — Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Djela, knjiga L, 2, Sarajevo, 1975. Авторът неоснователно възражава срещу първостепенната роля, която се отрежда на Евтимий и неговите ученици в установяването и разпространението на стила „плетенне словесъ“ в славянските литератури.

⁶⁹ Д. Иванова-Мирчева. Евтимий Търновски, писател-творец. . . , с. 207.

⁷⁰ Д. С. Лихачев. „Преодоление слова“ в стиле „плетенне словесъ“ и историко-литературно значение этого явления. Търновска книжовна школа, 2, с. 16.

⁷¹ П. Русев. Естетика и майсторство на писателите от Евтимиевата книжовна школа, С., 1983, с. 45; вж. и Р. Пикио. Върху изоколните структури в средновековната славянска проза. Литературна мисъл, 1980, кн. 3, с. 75—107.

⁷² Цв. Вранска. Стилни похвати на патриарх Евтимий. Сб. БАН, кн. XXXVII—2, С., 1942, с. 55—70.

⁷³ Цв. Вранска. Цит. съч., с. 112.

⁷⁴ Цв. Вранска. Цит. съч., с. 114.

⁷⁵ П. Русев, И. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак, С., с. 23—26. За библейската символика и историческата действителност вж. още К. Мечев. Към тълкуването на два въпроса из историята на старобългарската литература. Старобългарска литература, кн. I, С., 1971, с. 201—206.

⁷⁶ Д. Иванова-Мирчева. Евтимий Търновски, писател-творец. . . , с. 199.

⁷⁷ А. Минчева. Цит. съч., с. 246.

⁷⁸ В тази реформа можем да видим момент от „идеологията на ортодоксално-византийската партия, ръководена от Теодосий Търновски, която държи за здравата връзка между българската и византийската черква“. Евтимий също бил „привърженик на дружеските отношения с Цариградската патриаршия“ (П. Динев. Стара българска литература, II, С., 1953, с. 57, 80).

⁷⁹ П. Русев. Реформата на Евтимий Търновски. ВЪв: Търновска книжовна школа, т. II, с. 53.

⁸⁰ Бл. Чифлянов. Богослужебната реформа на патриарх Евтимий. Балкански културни и литературни връзки. *Studia balcanica*, N 8, 1974, с. 36—38.

⁸¹ П. А. Сырку. К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке, I, с. 567.

⁸² П. Русев. Школата на Евтимий Търновски в манастира „Св. Троица“. Търновска книжовна школа, I, с. 36.

⁸³ П. Русев. Естетика и майсторство на писателите от Евтимиевата книжовна школа, С., 1983, с. 20.

К ХАРАКТЕРИСТИКЕ РЕФОРМЫ ЕВФИМИЯ

Ангел Давидов

Резюме

Работа представляет собой опыт определить в более обобщенном виде характер реформы Евфимия. Несмотря на то, что этот вопрос дискутировался многократно и существует значительная по количеству литература, посвященная ему, его все еще нельзя считать окончательно решенным прежде всего потому, что он рассматривается односторонне. Реформа Евфимия — это широко задуманная многоплановая деятельность, которая касается отношения к языку, к литературе и к искусству вообще как к отражению действительности и его роли в реализации основной цели — достижения культурного единства, единства идеологии, подчиненной общегосударственным целям. Отдельные стороны реформы схематически сводятся к следующему: 1) В области переводческой деятельности осуществляется основная проверка существующих в то время переводов с целью устранения языковых и смысловых отклонений от первоисточника и достижения максимальной точности и верности оригиналу. Наряду с этим осуществляются и новые переводы; 2) В области редакционно-составительской деятельности обновляется весь панегирический и агиографический репертуар, оставшийся в наследство от „Золотого века“ Симеона, и пополняется новыми произведениями; 3) В области языка самой важной стороной реформы является установление единого болгарского литературного языка, оформившегося на основе архаических древнеболгарских образцов IX—X вв. Принцип верности архаической основе и близости к греческому языку не обозначал задержки в развитии литературного языка. Наоборот, тырновские писатели обогащают, развивают и совершенствуют в значительной мере тот язык, который становится орудием общеславянского культурного общения; 4) В церковной системе в связи с проникновением исихазма и необходимостью дать отпор исламской экспансии приходится осуществить существенные изменения: в составе церковных богослужений (включаются новые слова, жития, проповеди, молитвы и др.); в церковном календаре, который пополняется новыми праздниками святых; в церковных обрядах и чиноположениях; в театральной стороне религиозного ритуала, церковного пения и молитвенного чтения.

Таким образом, реформа Евфимия успешно решает наиболее важные идеологические задачи болгарского общества, поставленные историческим моментом, и обуславливает ее благотворное воздействие на культуру Европейского Юго-Востока.

TOWARDS THE CHARACTERISTICS
OF EUPHTIMY'S REFORM

Angel Davidov

S u m m a r y

This study is an attempt at giving a more compendious survey of the character of Euphtimy's reform. The question has been discussed more than once in numerous research works, but no final conclusion has been arrived at due to one-sided treatment. Euphtimy's reform is a well-planned, large-scale undertaking, which affects language, literature and art as a reflection of reality as well as their role for achieving a cultural and ideological unity subjected to the aims and purposes of the state. The different areas affected by the reform can be sketched as follows: 1. Translation — a thorough checking of former translations against their originals has been carried out in order to avoid any linguistic and semantic deviations and to achieve maximum precision and fidelity to the originals. New translations have been done as well; 2. Editorship and compiling — the whole panegyric and agiographic repertoire from the Golden Age of Symeon has been revived and replenished with new works; 3. Language — the most important achievement of Euphtimy's reform has been the formation of a literary Bulgarian language based on old Bulgarian patterns from IX—Xc. The principle of fidelity to the archaic roots and closeness to the Greek language didn't check the development of the literary language. On the contrary, the writers of Turnovo improved and developed the language according to high standards until it became a weapon for the mutual cultural communication of the Slavic peoples; 4. The church system — in connection with the spreading of Hesychasm and the necessity to fight the Islamic expansion, fundamental changes have become necessary in: the church service (including new orations, lives, sermons, prayers, etc.), in the church calendar, where new holidays were introduced, the church rituals and ranks, in the staging of the rituals, in the singing and prayer reading, etc.

In this way Euphtimy's reform solved successfully the problems of the day, which were of ideological importance for the Bulgarian society. It also exercised a favourable influence over the whole South-East European culture.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

Том XXI, кн. 2

Филологически факултет

1985/1986

TRAVAUX DE L'UNIVERSITÉ „CYRILLE ET MÉTHODE“
DE V. TIRNOVO

Tome XXI, livre 2

Faculté philologique

1985/1986

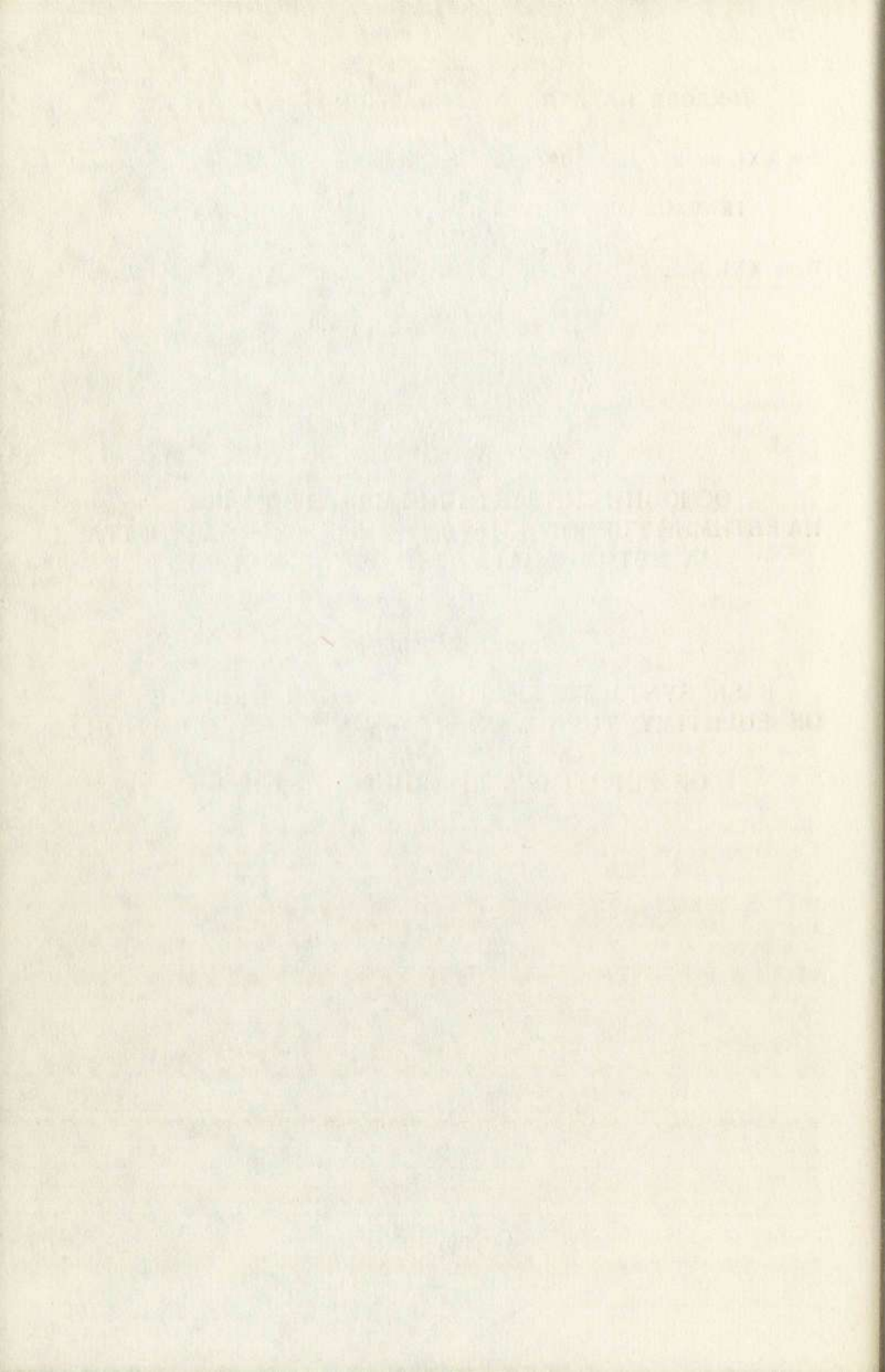
✓ *Иван Харалампиев*

ОСНОВНИ СИНТАКТИЧНИ ЧЕРТИ В ЕЗИКА
НА ЕВТИМИЙ ТЪРНОВСКИ (КЪМ ВЪПРОСА ЗА СЪЩНОСТТА
НА ЕВТИМИЕВАТА ЕЗИКОВА РЕФОРМА)

Ivan Haralampiev

BASIC SYNTACTIC FEATURES IN THE LANGUAGE
OF EUPHTIMY TURNOVSKI (TOWARDS THE QUESTION
OF THE ESSENCE
OF EUPHTIMY'S LINGUISTIC REFORM)

София, 1986

Реформата на последния средновековен български патриарх Евтимий е многоаспектна. С нея са се занимавали и продължават да се занимават специалисти от различни области — историци, литератори, езиковеди, изкуствоведи. Проведоха се и четири специализирани международни симпозиума. Проблемите, свързани с Евтимиевата търновска книжовна школа, предизвикват голям интерес не само у нас, но и в чужбина. Проучват се от различни страни произведенията на писателите от тази школа, проследяват се пътищата, по които реформираната книжнина е прониквала в Румъния, Сърбия и Русия. Въпросите са много и сложни.

Едва ли трябва специално да се доказва нуждата от едно подробно изследване на езиковия аспект на Евтимиевата реформа. Годици наред този аспект беше подценяван — внимание се обръщаше преди всичко на реформата в правописа. До началото на седемдесетте години на нашия век знаехме твърде малко неща за езика на Евтимий Търновски, а той, както и езикът на Евтимиевите ученици и следовници, заема важно място в историята на българския книжовен език до Възраждането.

Езиковата реформа е имала сериозен замисъл. Най-напред тя е била свързана с избор на преводаческа техника, с определено отношение към преводаческата, езиковотворческата и преписваческата дейност на предходните книжовници, като се започне от времето на Константин-Кирил и Методий и се стигне до средата на XIV век.

Реформирането на книжовния български език освен това е било предприето в последната четвъртина на XIV век, когато говоримият български език вече е бил извървял в по-голямата част на своите диалекти сложния път на развитие от синтетизъм към аналитизъм. Реформата, както е известно, прекъсва за дълго време процеса на нахлуване на новоразвити черти от говоримия език в езика на средновековната българска книжнина. Това обстоятелство даваше и дава възможност на учените да изказват противоречиви мнения за характера на Евтимиевата езикова реформа. Общеизвестно е, че връхната точка в развитието и усъвършенстването на българския книжовен език през средновековието бележи и най-дълбока точка в пропастта между него и говоримия език от това време. Въпреки че рязко отрицателните оценки вече са изживени, все още трябва да се доказват и изясняват немалко неща.

Сведенията на Евтимиевите съвременници и на възрожденските книжовници за реформата са оскъдни. Рядко може да се добие по-пълна и точна представа за нейния характер и от съвременните изследвания, особено когато постановките не се опират на кон-

кретен езиков материал. През 1971 г. Ив. Гълъбов писа, че единствената възможност да се възстанови езиково-стилният кодекс, свързан с името на Евтимий, е да се изследват неговите съчинения от тази гледна точка¹. „За преценка пък на стабилността на създадените норми, за изучаването на пътя на тяхното проникване в страните на север до океана, за тяхното въздействие върху румънската, сръбската и руската литература един от основните източници са тъкмо съчиненията на Цамблак, който работи дейно като писател в тези страни и играе важна роля в обществената и църковната им живот“² — обрвна внимание авторът. В същата година, по време на първия симпозиум „Търновска книжовна школа“ Д. Иванова-Мирчева на практика показа колко резултатен е един такъв подход, когато се проучва езиковият аспект на Евтимиевата реформа³. Днес ние не разполагаме с граматично ръководство, излязло изпод ръката на търновския патриарх, но в замяна на това до нас са достигнали немалко негови произведения. Внимателният анализ на техния език, извличането на закономерности, на системно прокарани черти може да възстанови до голяма степен онова, което не се е постарал да ни остави написано Евтимий Търновски и за което Константин Костенечки изкрено съжالياва, може „нже н оулношеннаа понсплъзннтн“.

Предлаганата тук работа е част от едно по-голямо монографично изследване върху езика и езиковата реформа на Евтимий Търновски.

„На Евтимиевия синтаксис е необходимо да се посвети специално изследване, поставено на широка сравнителна основа. Проблемите, които този синтаксис предлага, могат да се проследят и много по-късно, не само в българския книжовен език до Възраждането, но и навсякъде, където е достигнало мощното влияние на творчеството на търновския патриарх“⁴. Тези думи на Д. Иванова-Мирчева не се нуждаят от специален коментар. Засега обаче синтактичните особености в езика на Евтимий са все още слабо проучени, като повече неща са известни за синтаксиса на Цамблаковия език⁵, макар че и тук наблюденията засягат частни синтактични проблеми.

1.1. В своето похвално слово за патриарх Евтимий Търновски Григорий Цамблак обвинява първите преводачи, че техните преводи „несложни въ рѣчехъ явнша сѧ н разоумѣннѣ грѣцьскыи писаннѣ несъгласны, дѣбелствемъ же свързаны н не гладкы къ теченнѣ гл/аголь/номоу“⁶. Отнесени към синтаксиса, думите на Цамблак означават, че реформаторите са били против простата, неусложнена фраза, която поради честата отдалеченост от гръцките модели е водела до смислово разминаване между подложката и превода. Известно е обаче, че реформираната литература не е само превод-

на, но и оригинална, така че отношението към синтаксиса на гръцкия език от византийската епоха не бива да се разбира само като стремеж да се преведе буквално. Както пише Д. Иванова-Мирчева, „явно е, че гръцкото влияние е надхвърлило рамките на преводите и се е превърнало от преводаческо правило в стилно-езикова норма, защото и постройката на Евтимиевата фраза, и словоредът играят важна стилистична роля. Именно при съпоставката със старите преводи и оригинали се вижда как в синтактично отношение езикът на Търновската книжовна школа се е отдалечил от старобългарския синтаксис и се е сближил с гръцкия, като е възприел и гръцкия словоред“⁷. От приведения цитат се вижда, че синтаксисът на Евтимиевия език, а и въобще синтаксисът на реформирания книжовен език е тясно свързан със стилистични въпроси и специално с новия стил „плетеніе словесъ“.

1.2. Колкото и силно да е било сближаването на синтаксиса на реформираната литература с гръцкия синтаксис, това не би могло да стане за сметка на добрите и устойчиви традиции в книжовния език, които са наследили търновските реформатори. Не бива да се забравя, че имаме работа с реформатори-творци, както Д. Иванова-Мирчева сполучливо нарече Евтимий Търновски, а не просто с реформатори-подражатели. Това нещо се потвърждава от цялостното състояние на Евтимиевия език, а също и на езика на Григорий Цамблак.

2. Отдавна е отбелязано, че Евтимиевият език е напълно синтетичен, без каквито и да е следи от разпадане на именното склонение. Съществува известна свобода при приемането на нови окончания от Евтимий (това е характерно и за другите търновски книжовници), но това не е нещо необичайно, а се ограничава в строго определени рамки, вън от които вече може да се говори за явления, които отразяват настъплението на аналитичните процеси в говоримия български език от среднобългарската епоха⁸.

2.1. Казаното се отнася с пълна сила и за употребата на падежите в езика на Евтимий Търновски. И тук се забелязват някои интересни отклонения от състоянието в най-старите български писмени паметници, но и тези отклонения, от една страна, нямат връзка с действието на аналитичната тенденция, а, от друга — имат опора в неколковековни устойчиви книжовнонормативни тенденции.

В книгата си, посветена на историята на българското склонение, Е. Чешко пише следното: „Черковнославянският език от среднобългарския период е в известна степен изкуствен език, в който са смесени елементи от различни системи; могат да се появят изкуствени образувания — хиперизми, отговарящи на лъжливо разбрани норми (на погрешно разбиране на правилната употреба по старата система). Обаче нови в среднобългарските паметници са не само грешките на преписвачите, които показват, че живеят

език от това време вече съществено се е отличавал от писмения и може би в значителна степен е притежавал вече черти от аналитичен строеж. Нови са били и измененията в падежния синтаксис на самия черковнославянски език⁹.

2.2. В отстраняването на езикови черти, които са резултат от влиянието на аналитични процеси, съществуващи в говоримия език, Евтимий е напълно последователен. Това означава, че у него могат да се срещнат различни синонимни употреби на безпредложна и предложна падежна форма или пък на различни падежи, което е характерно още за старобългарския книжовен език. Такива случаи обаче, макар и да представляват вътрешноструктурни противоречия в падежната система на старобългарския книжовен език, все още не нарушават синтетичния му облик. При наличието на допълнителни вътрешни и външни фактори тези и други вътрешни противоречия (например омонимията между различни падежни форми) в говоримия български език са били разрешени чрез замяна на синтетичния му облик с аналитичен.

Тук значителна роля се отрежда на винителния падеж, който за разлика от състоянието в останалите славянски езици разширява твърде много своя функционален обхват и с помощта на различни предлози започва да се явява вместо другите косвени падежи в служба на обща форма¹⁰.

Винителен падеж като обща форма следователно не би могъл да бъде характерен за синтаксиса на реформирания книжовен език. Такова е състоянието и в езика на Евтимий Търновски, така е и у Григорий Цамблак. В целия огромен изследван материал се откриха само няколко любопитни случая с употреба на винителен падеж като обща форма, които са явен резултат от преписваческа намеса. Ще приведа тук тези примери само като материал, който допълва представата ни за разпространението на подобни употреби в писмените паметници от среднобългарската епоха¹¹: *нѣ странна нѣкаа възводниш оучителства, еже къ распатаго нмѣти върж оучаши* 161; *Что бо намъ боудеть добрейше, чтоже чьстнѣйше и быти възможе, от еже празникъ, в нѣже бесзмрътїа прѣхвом надеждоу* 126; *нѣ въ славлн въ слоужбѣ божїѣ въхѣ* 193.

Още по-интересни са два примера с именителен падеж като обща форма: *авѣ съ камене съврѣгше, отхвдате* 16; *неоутѣшнн творѣше плачь, слъзамн ѿмакаа земаѣ* (фонетичен вариант на *земля*) 82.

2.3. Нормално в езика на Евтимий именителният падеж е падежът на подлога и на първото сказуемно определение. Върху фона на закономерните употреби обаче се среща един пример, когато

подлогът стои не в именителен, а в родително-винителен падеж. Това е много интересен факт, който заслужава специално внимание, тъй като такива употреби не са ни известни от старобългарските паметници, а, от друга страна, те са изключително редки (поне рядко се съобщава за тях) в паметници от по-късно време.

Примерът с употреба на родително-винителна вместо именителна форма на подлога се открива в Евтимиевото Житие на Филотея: *Ѡко оубо къ трънѡвѡв на дѡша прѡвѡжати са, оубѡдѡ па т р Ѡ а р х а н вѡсѡ цр(ъ)ковный съзва прнчѡтъ, нзыдѡ въ срѡтенѡ съ възѡмь на рѡдѡм* 97.

Подобни примери изнесе преди две десетилетия Й. Русек с материал от Хлудовия триод (XIII в.)¹². За такива случаи в Орбелския триод (XIII в.) съобщи и Е. Чешко¹³.

Трудно може да се каже нещо по-категорично за природата на посочените употреби. Според Й. Русек (цит. съч., с. 82—83) употребата на родително-винителни вместо именителни форми във функция на подлог се дължи на смесване на формите за именителен и винителен падеж в съзнанието на преписвачите. Е. Чешко (цит. съч., с. 290—291) смята, че Хлудовият триод отразява междинен етап от процеса на формиране на обща падежна форма, когато още не се е определило окончателно кой от падежите — именителният или винителният — ще поеме върху себе си тази роля. Би могло обаче да се предположи, че в редките случаи, когато родително-винителната форма се употребява вместо форма за именителен падеж, замяната се дължи на стремеж да се придаде, да се изрази определеност, родително-винителната форма се използва като членна. Много показателен в това отношение е единият от примерите в Хлудовия триод, където *лазарѡ* (вм. *лазарѡ*) предава гръцко членувано съществително име *ὁ λάζαρος*¹⁴. Нещо повече, в някои български говори все още живата родително-винителна форма може да се употребява и като членна¹⁵.

В множествено число не се откриват употреби на винителни вместо именителни форми, каквито посочва в Хлудовия триод Й. Русек¹⁶. Възможно е рядката употреба на родително-винителна вместо именителна форма в единствено число да не е била характерна за Евтимиевия оригинал, въпреки че, както ще се види по-нататък, характерна черта на Евтимиевия език е твърде широката употреба на родително-винителни форми.

2.4. В езика на Евтимий се наблюдава едновременна употреба на родителен и дателен падеж за изразяване на притежание. Същото се отнася и за езика на Григорий Цамблак. „Това може да бъде обяснено, пише Д. Иванова-Мирчева, по два начина: или като точно предаване на гръцкия оригинал, надхвърлило далеч изискванията за точен смислов превод и достигнало до буквално предаване на гръцката форма и на нейната функция, или като проя-

ва на общия стремеж да се възкреси и възстанови до най-тънки подробности старобългарската норма¹⁷. Струва ми се, че втората от двете предполагаеми причини е по-вероятна.

Известно е, че конкуренцията между родителния и дателния падеж при изразяване на притежанието е много стара и е обикновено явление в старобългарските писмени паметници. Лаколично, но много точно е обяснението на В. Н. Топоров за наличие на определени сфери на употреба на родителния и дателния падеж за притежание в старите славянски текстове. Според него „не трудно заметить, что дат. притяжательный употребляется реже, чем соответствующий род. и — это главное — обычно в тех случаях, когда в конструкции наличествует некоторый оттенок цели, соподі, предназначенности, объективности (dativus objectivus) и т. д.; ср. храмъ молитвъ (= 'для'), поставленъ Къявоу (= 'киевлянам', 'для Киева', 'чтобы править Киевом'), *Зети веньчанаго* (= 'предназначенному этому городу'), *рѣвъ естъ грѣхоу* (= 'в отношении греха'), *дѣлателе неправдѣ* (ср. делающий неправду—dat. objectivus) и др.¹⁸.

От подобен тип е разпределението между употребите на родителен и дателен за притежание в езика на Евтимий. С помощта на родителния падеж се означава трайно притежание, често органическа принадлежност, която не зависи от никакви временни условия, например: *самѣа призвати оубо бждеть оно го благодѣть, аже ѿт бога нскръно тѣ приати обнаниѣ 6; сѣа оубо ѿт(ѣ)цѣ отрока іако вндѣвъ 12; Нже аще сътворнѣ вола ѿтца моего 34; съ маріеж, матеріж е го 35; нзати быша блаженнаго мѣшци 56* и др.

Когато е налице определена цел или предназначение, т. е. когато отношението между притежател и притежавано е опосредовано от някакво действие, тогава притежанието се изразява от дателния падеж. В такива случаи дадено лице или предмет става притежател или посредством активното си въздействие върху даден обект, или пък като търпи някакво въздействие и по този начин неволно става негов притежател. Ето няколко примера: *Въ той оубо весн прѣбывающе... быша двѣнмь отрочатѣмь ѿтци 7* ('станаха родители на две деца'); *възываетъ Павелъ, истиннѣ проповѣдникъ 37; нмже въразомъ Израилю върѣзаніе, лежжѣнмь въстаніе, стѣжѣнмь оутвержденіе, немѣшнѣнмь подпоръ, пасѣжѣнмь жезлъ, въращаѣшнмь сѣ ржководитель 39* и др.

Не се спирам на случаите, когато дателният падеж е еднакво свързан и с глагола, и с името, т. нар. двойно зависим дателен падеж. Детайлна класификация на условията, при които в старобългарските паметници може да се появи дателен вместо родителен

падеж за притежание, прави А. Минчева в книгата си за развоја на дателният притежателен в българският език¹⁹.

2. 4. 1. Още в старобългарските писмени паметници се срещат многобройни примери с употреба на притежателни прилагателни вместо родителен и дателен притежателен. Тази особеност е била възприета от реформаторите. За езика на Евтимий Търновски беше отбелязана от Д. Иванова-Мирчева²⁰. Ще приведа няколко примера: *родителъ прѣдътечевъ* 22; *спасово съ штицемъ овнѣланше* 25; *сѣтихѣво н Діоскорово злославіе* 44; *постъ Арцнвоуріевъ* 49; *о срътенін женнховъ* 64; *штицоу Квинстантїновоу* 108; *богослововъ дѣмъ* 132; *сѣтннково чюдо* 160; *адова царствїа* 160; *Мирсєовы глаголы* 175 и др.

Евтимий и неговите сътрудници не са можели да допуснат употреба на дателен притежателен вън от посочените по-горе условия, при които се е срещал в старобългарските писмени паметници, тъй като това би означавало несистемна отстъпка на говоримия език, в който дателният притежателен е бил на път напълно да измести родителния.

2. 5. Особено е било отношението на реформаторите към родително-винителния падеж. В езика на Евтимий при имената от мъжки род, които означават одушевени предмети, той напълно е изместил винителния. Нещо повече, това вече не е класическият родително-винителен падеж, чиято поява при имената от мъжки род се свързва с нуждата да се разграничат ясно субектно-обектните отношения²¹. Родителният падеж е изместил при посочените условия напълно винителния даже след предлози, например: *въвржн са на мыслѣнаго Гвалѣа* 8; *тѣ цнтѣ н вржїе н повѣдѣ* на *дѣавлаа ест(ь)* 39; на *скврѣннаго опльчн се Маѣнтїа* 110; *страхъ н трепеть нападае на мочнтїа* 110; *Абїе же посла за блаженнаго Сна'вєстра* 112; *нже совож повѣдѣ на врага поставѣлшаго* 147 и др.

2. 5. 1. „За винителния падеж мъжки род единствено число наред с архаичната форма н или най-често срещаната в среднобългарските паметници родително-винителна форма *его* у Евтимий често забелязваме и формата *того*“ — пише Д. Иванова-Мирчева²². Казаното може да се уточни. Всъщност редовно употребявана е родително-винителната форма *его*, а н може да се срещне само като много рядко изключение: *Ідоже нногда прѣвомжченнка повнша* н 42; на *немже повнша* н 43.

2. 5. 2. Във връзка с казаното по-горе стои и още една интересна черта, характерна не само за Евтимиевия, но и за синтаксиса на останалите търновски книжовници. Отнася се за употребата на родително-винителни форми в множествено число на местоименията. Това явление е почти непроучено с материал от други средновековни български писмени паметници. Началото му може да се от-

крие още в старобългарски, например: *любѣщѣмъ нхъ любѣтъ* Мар. ев., Сав. кн.; *въпроси нхъ* Сав. кн.; *чловѣкомъ нхъ же дастъ* мн Сав. кн.; *всѣхъ болащнхъ нцѣан* Сав. кн.; *въсѣхъ оуп'важщнхъ на нь въскрѣснѣтъ* Супр. сб.²³.

Този процес, както отбелязва А. Ваян, се задълбочава в покъсните писмени паметници. Проверката, която направих в различни среднобългарски паметници, показва, че картината е твърде пъстра. Така например докато Кюстендилският евангелски къс независимо от малкия си обем изобилствува от родително-винителни местоименни форми в множествено число, те са много редки в Добрейшовото и Врачанското евангелия от същото време (XIII век). Важно е да се отбележи, че посочените форми са по-чести при анафоричното местоимение, употребено като третолично. Такова е положението например в няколко псалтирни текста — Шоповия, Синайския, Погодиновия, Болонския, Софийския, Букурещкия, Норовския. У Евтимий, обратно, родително-винителните форми за множествено число на анафоричното местоимение са много редки, например: *прѣльсти нхъ* 43; *вставнѣ оубо нхъ* 43; *наказоующа нхъ* 127.

Обикнати са такива употреби на показателното местоимение *тъ*, употребено като третолично, например: *н по малочу подстрѣкатн тѣхъ къ подражаніѣ* 6; *наказав же тѣхъ прнлежнѣ* 15; *оставн тѣхъ тоу прѣбыти на седмѣ д(ь)нѣй* 25; *доволно тѣхъ оукраси* 85 и др.

Подобна е картината и в езика на Григорий Цамблак. Ето няколко примера: *тѣхъ свѣтломъ гласомъ походуи* (Мъчение на Йоан Нови 6. 3)²⁴; *подобааше н тѣхъ подаати гвнненіа* (Похвално слово за Евтимий 49.1) и др.

К. Мирчев пише, че много рано родовата диференциация на винителните форми в множествено число на употребяваното като третолично анафорично местоимение е изчезнала и като единствена се е настанила родителната форма *нхъ*, от която се извежда днешната кратка личноместоименна форма *ги*²⁵. С късен пример (от Физиолога — XVI век) К. Мирчев илюстрира и появата на дългата, самостоятелна в акцентно отношение форма за родително-винителен падеж множествено число на третоличното местоимение *тѣхъ*: *да блудѣтъ са ѿнастрѣба да тѣхъ не оуловнѣ*²⁶. Родително-винителна форма *тѣхъ* редом с *нхъ* се среща по-рано — в паметници от XIV век, например в Манасиевата хроника. Вижда се, че състоянието в езика на търновските реформатори не е необичайно, ново или строго индивидуално. Реформаторите са възприели една книжовна тенденция, несъмнено свързана с живи езикови процеси. По тази причина е било нужно новото явление да бъде узаконено само до степен, която не противоречи на изискването за отстра-

няване на ярко народни езикови черти. И все пак, както беше посочено по-горе, много рядко може да се срещне и родително-винителна форма нхъ. Би могло да се допусне, че такива употреби не са случайни, тъй като първите два примера се откриват в библейски цитат или в преразказ на библейски сюжет. Така е и у Григорий Цамблак, което може да се види в речниковите статии за н, ъ, ѣ на трите лексикографски обработени Цамблакови творби — Похвално слово за Евтимий, Мъчение на Йоан Нови и Житие на Стефан Дечански²⁷. Всички употреби на родително-винителна форма нхъ (засвидетелствувани само в Похвално слово за Евтимий и Житие на Стефан Дечански) са в цитати: „Рѣзоршии бѣ нхъ рече Д(а)в(ы)дъ, н не съзждеш нхъ“ (Похвално слово за Евтимий 31.3); „Ѥко злато въ гръныи нскоуи нхъ напастми н ѡко възеплодѣа жрътвоч прѣеть нхъ“ (Житие на Стефан Дечански 10.7., цит. Притчи 17.3); „Ненавидеще те Г(оспод)и, възненавидѣхъ, н „о врагѣхъ твоихъ нстаахъ съвършеною ненавнстію възненавидѣхъ нхъ, въ врагы быше мнѣ“ (Житие на Стефан Дечански 13.10, цит. Пр. 138. 21—22).

Описаната особеност не е изолирана — Евтимий Търновски употребява и определена лексика в цитати²⁸. Въпросът за една такава диференциация на езиковите средства (специализиране на част от тях за употреба само в цитати) е твърде интересен и се нуждае от специално проучване. Безспорно е обаче, че изтъкнатата особеност е напълно в духа на реформата.

2. 6. Употребата на падежите и падежните форми у Евтимий би могла да бъде обект на специално проучване. В нашия случай е по-важно да се покажат основни особености, които да характеризират отношението на книжовника — реформатор към синтаксиса на предходната книжнина, а и да дадат представа за някои индивидуални, характерни за школата промени.

Както вече посочих, Евтимий Търновски е възприел старата конкуренция между безпредложни форми и предложно-падежни съчетания за един и същ падеж, а в някои случаи и между различни падежи. Като пример може да се даде едновременната употреба на аблативен родителен с предлог и без предлог, употреби с предлог и без предлог на партитивния родителен падеж и др. Не привеждам примери, тъй като това би утежило ненужно изложението.

2. 6. 1. Ще се спра малко по-подробно на родителния падеж при глаголи с отрицание, тъй като с неговата употреба у Евтимий Търновски много точно са характеризирани основните принципи, към които са се придържали реформаторите²⁹.

Известно е, че още в старобългарски родителният падеж при отрицание е бил изместван, разбира се, все още ограничено, от винителния падеж. В старобългарските писмени паметници приме-

рите от този тип са многобройни³⁰. Състоянието в различните паметници не е еднакво, но във всеки случай замяната има характер на засилваща се тенденция. В Норовския псалтир от края на XIII век е налице вече редовна, съзнателно прокарана замяна, която според Е. Чешко е свързана с присъствието на специални семантични, синтактични или морфологични условия³¹.

Процесът естествено не е можел да остане незабелязан от търновските реформатори. Състоянието в езика на Евтимий Търновски още веднъж показва внимателното им отношение към промените в нормата на среднобългарския книжовен език. На пръв поглед у Евтимий като че ли се наблюдава непоследователност — като пряко допълнение при преходни глаголи с отрицание се срещат имена ту в правилен родителен, ту във винителен падеж. Непоследователността обаче е само привидна. Може определено да се каже, че реформата напълно е премахнала изискването за употреба на родителен падеж при глаголи с отрицание. В същото време обаче добре се пази старото глаголно управление. Редовен е родителният падеж при глаголи като *нсплзньти, ншнтн, тръбовати, желѣти, нскати, пзтити* и др., следователно пази се родителният падеж на техните допълнения, когато глаголите са и с положителна, и с отрицателна форма.

Ето няколко такива примера: *вннн ннкакоже възкоушн 55; не сребра нан злата възыскоуе, ннже внсры (така!), нн каменій чьстннх 70—71; ннкакоже пншж (вм. пнша) възкоушнв 92; Егоже во сватаа тройца почьте, възчьскых нных не тръвоуеть похвалл 173* и др.

По-горе беше отбелязано, че реформата е възприела редовна употреба на родително-винителни форми в единствено число при съществителните имена от мъжки род, които означават одушевени предмети. В случаите, когато преходният глагол, с който са свързани такива имена, е придружен от отрицание, не можем да говорим за родителен отрицателен, тъй като формата на съществителните имена не се променя и когато глаголят е с положителна форма.

Родителен падеж се среща редовно при глагола *нмѣти*, който в старобългарски може да се съчетава и с имена във винителен падеж.

Във всички останали случаи при глаголи с отрицание се употребява винителен падеж: *Нашж же Хоудость не възможешн вндѣти 18; Не прѣзри, влад(ы)чнцє, свож рѣвж, не остави мене єдннж безчаднж ѡвннн са въз рѡдѣ моемь 29; не вещь почнтажще... нж образъ 39; Христос оубо гннство... не прѣдаст(ь) 46; не хоцете нсповѣдати нстннж 51; не могу тръпѣти на мншѣ*

чистотѣ и добродѣтели божіихъ оубоудникъ 84; не остави црковь
своѣхъ растанти са въ конецъ 90; Божіи бѣ, нже небо и земля не
сътвориша да погубнѣтъ 90; никакоже никако полочни полсѣ 96;
Не прѣстѣпай прѣдѣлы, аже полжнша ѡтци твои 190; обаче
азъ истиннѣ не скрѣж 192; Не сътвориште въсѣкъ видъ 193 и др.

Срещат се немногобройни изключения, които обаче изискват
специално тълкуване. Ще дам само един пример. В изречението
нж никакоже азъ побѣднѣ истиннѣ, нже злоба оудѣлѣтъ мѣд-
рости съществителното име истина е във винителен, а мѣдрость
в родителен падеж. Ако беше спазено изискването и мѣдрость
да бъде поставено във винителен падеж, субектно-обектните от-
ношения биха станали неясни поради съвпадането на формите за
именителен и винителен падеж единствено число на съществител-
ното име. Явно тук изключението е семантично мотивирано. По-
добри случаи са известни още на старобългарските писмени па-
метници. Описаното дотук е характерно и за езика на Григорий
Цамблак.

3. Д. Иванова-Мирчева обърна специално внимание на Евтими-
евия словоред³². Тя посочи, че той е значително по-усложнен в
сравнение със старобългарския словоред. Авторката изтъкна след-
ните най-общии закономерности, като посочи, че разнообразните
случаи изискват специално изследване и класифициране; „Най-
често казуемото е в края на изречението; между определеното
и определяемото се вмъкват наречие, глаголна форма или друга
част на речта; понякога изречението започва с част от допълне-
нието, после идва подлогът, следван от наречия и други второ-
степенни части на изречението, после казуемото и накрая оста-
налата част от допълнението“³³. Примерите са многобройни, ня-
колко от тях привежда в работата си Д. Иванова-Мирчева.

3. 1. Наистина Евтимиевият словоред е твърде усложнен и то-
ва е характерно въобще за синтаксиса на реформирания книжовен
език. Безспорно тук трябва да виждаме силно влияние на гръц-
кия синтаксис, но заедно с това подредбата на думите в изрече-
нието не може да не бъде свързана с характера и целите на
предаваната информация, т. е. словоредът може да бъде разгле-
дан и в светлината на теорията за актуалното членение на изре-
чението. Ядрото (ремата), т. е. онази част от изречението, която
носи актуална информация, обикновено е в края и това се дължи
и на изискванията на реторичния стил, при който тържествената,
приповдигната фраза се раздипля бавно, основата (темата) много
често е твърде дълга, например; Нже твоѣж старости подпоръ и
твоего домоу наследника и твоего съмене плодъ, нже матернаж
атробы и твоихъ нѣдръ отрока аншнвий, Іwann' ест(ь), твой братъ

10; СѢдн снцѣваа свѣщеннѣйшій Нларѣиѣнъ къ свѣрзѣннѣмоу ономоу нзглаголааѣъ съвѣроу, въсѣхъ затъче оуста 39—40; Нѣв, ѣакоже въ тмѣ сѣдѣше нѣцѣн ѡт ѣднннѣе тоѣ раки, ѣакоже ѡт нѣкоторѣѣѣ ламбады, своѣ въжегоше свѣтланнкы, пачѣ же доуше, н въ Хра-мнѣмоу своѣу къждѣ въшьдѣ, тоѣ застѣплѣнѣе оцоушаѣтѣ н покровѣ 61 и мн. др.

3.2. Вътре въ състава на простото изречение може да се говори за сравнително устойчив словоред на второстепенните части, които се групират около подлога и сказуемото. Логически акцентуваната главна част на изречението е изнесена напред.

Биха могли да бъдат отделени следните две устойчиви схеми за подредба на второстепенните части в групата на подлога и на сказуемото:

1. Група на подлога: определения, приложения, *подлог* първо сказуемно определение.

2. Група на сказуемото: обстоятелствени пояснения (за време, място, начин, количество и степен), *сказуемо*, допълнения, второ сказуемно определение, обстоятелствено пояснение за цел.

Когато допълнението има свое съгласувано определение, то минава пред, а самото допълнение остава след сказуемото, например: спасава сподвѣнша са видѣнѣа 79.

Когато сказуемото е сложно, допълнението стои между двете глаголни форми или ги огражда, ако има свои определения, например: По снхъ н другоѣ богоугодно поучааше се сътворити дѣло 127; не въсхотѣ напрасно того обанчити 189.

Има въобще стремеж второстепенните части да разделят двете глаголни форми на сложното сказуемо, което може да се види във втория приведен по-горе пример.

Посочените словоредни схеми са преобладаващи, но не абсолютни. Тъй като словоредът в езика на търновските книжовници е важен стилски фактор, той е различен, особено при сложните изречения, в различни по емоционален заряд или по-големи синтактични цялости.

3.3. Във връзка със словоредните особености на Евтимиевия език, а и на езика на реформираната литература стои въпросът за топиката на местоименните енклитики. Доста отдавна Ив. Гълъбов изнесе съпоставителен материал от Евтимиевото житие на Иван Рилски и от Троянската повест от XIV век³⁴. Двадесет години по-късно той прибави и материал от две Цамблакови творби—Похвално слово за Евтимий и Мъчение на Йоан Нови³⁵. Наблюденията са твърде интересни и още веднъж показват, че в областта на синтаксиса търновските реформатори съзнателно са отбягвали народните модели.

Редовна е постпозицията на възвратното местоимение по отношение на личните глаголни форми и у Евтимий, и у Цамблак. Както отбелязва Ив. Гълъбов, това се отнася дори за случаите, когато съгласно правилото за енклитиката местоимението би трябвало да предхожда съответната лична глаголна форма³⁶. Примерите са твърде много, а изключенията са незначителни. Според Ив. Гълъбов правилото за енклитиката е наследено от старобългарски, а подобна тенденция (за нарушен словоред на енклитиката) се наблюдава в паметниците на Преславската книжовна школа³⁷.

Последователно спазена е енклитичната топика и при кратките личноместоименни форми в дателен падеж, което дава основание на Ив. Гълъбов да приеме, че „имаме работа с една строго следвана норма, която е била и една от най-типичните, най-биещите в очи на оня литературен кръг, към който принадлежат и Евтимий, и Цамблак“³⁸.

3. 4. Към словоредните особености трябва да се отнесе и тенденцията за енклинична позиция на анафоричното местоимение в личноместоименна служба и за препозиция на показателните местоимения със същата служба³⁹.

4. Много характерни за синтаксиса на реформирания книжовен език са множеството причастни и инфинитивни конструкции, отбелязвани от почти всички автори, които са се занимавали с езика на търновските книжовници. По традиция внимание се обръща преди всичко на самостоятелните дателни конструкции, тъй като те имат най-широко разпространение не само в езика на търновските реформатори, но и в цялата средновековна българска литература. Д. Иванова-Мирчева отбелязва, че в езика на Евтимий Търновски тези конструкции се разрастват много, тъй като му предоставят възможност „да изрази по най-стегнат начин редица действия, които предхождат главното, на което иска да наблегне, облекчават по своеобразен начин и без това тежката му, пищно изказана мисъл“⁴⁰.

4. 1. 1. Около дателния самостоятелен има редица интересни неща, които далеч надхвърлят констатацията за предпочитането им от Евтимий и неговите ученици. Известно е, че класическият дативус абсолютус изисква субектът на дателната синтагма да е различен от субекта на изречението, в което се намира конструкцията. Това правило се нарушава от Евтимий много често, например: Малюу же времєни прѣшедшоу и сѣтомуу принадлежнѣ вѣрныа оучащоу и наказажшоу людн, оувѣдѣ, іакѣ мнѣжайша часть Маннхейска въ 33; Сице оубо тѣмь мѣлацимь сѣ принадлежно и тѣплыа отъ вѣчю испощажицимь слъзы, не погрѣшнша надеждѣ 80; Рнмлѣннмь бѣ тогда благополучно времѣ вѣрѣтшнмь и люте и сѣровѣ наскѣчнѣшнмь, бѣдѣ нестрѣпннж Гръчѣстѣй тѣврѣхѣ властн 95; Ажкѣвомоу нанѣ оустрѣмнѣшоу сѣ зѣмѣ и

ГЛАВЕЖ НА ВЫСОТѢ ВЪЗДВЕНГШОУ, ОПАШІЖ ЖЕ СВОЕЖ ШЕСТВОВААШЕ ПО ВОДАХ 177 и др.

Подобно е положението и у Григорий Цамблак⁴¹.

Макар и рядко, такива употреби могат да се срещнат още в старобългарските писмени паметници, например в Супрасълския сборник: ПЛѢВАМЪ ЛЪГЪКАМЪ СЖЩАМЪ ОУДОВЪ ВѢТРОМЪ ОТЪНОСАТЬ СѢ; ВЪШЕДЪШЕМЪ ЖЕ НМЪ ОБРѢТОША СТАН ВЕСЕЛАШТА СѢ Н ИЗЛѢЗЪШЕ СЪ СТРАХОМЪ (Супр. сб. 129, 25 и 1821 20).

Интересно е, че според някои автори случайте, когато субектът на дателната самостоятелна синтагма е еднакъв със субекта на изречението, се определят като злоупотреба с дателния самостоятелен⁴². За К. Мирчев такива случаи говорят за избледняване на усета за типичните особености на дателния самостоятелен падеж⁴³, а причастната форма функционално се е изравнявала с деепричастията⁴⁴. Не е възможно да се коментират тези твърдения, докато българската историческа езикова наука не достигне до състоянието категорично да разграничи кое в езика на един писмен паметник е отражение на живи процеси в говоримия език и кое е елемент от развиващата се книжовна норма.

4. 1. 2. Нерядко субектът на конструкцията у Евтимий съвпада с обекта на изречението, в което тя се намира: ВЪ СНХ ОУВО Н СЩЦЕВЫХ ТОМОУ СЖЩОУ, СЛОУХ О НЕМЪ, ІАКОЖЕ ПРѢДРЕЧЕ СѢ, ПРОХОЖДААШЕ 16; СѢ Н СЩЦЕВАА ТОЙ НА ВЪСѢКЪ МОЛАЩН СѢ ЧАС, ВЪ ЕДННЖ УТ НЩЩЕЙ ВЪ СЪНѢ ТОЙ ІАВН СѢ СВАТАА БОГОРОДНЦА Н НОГОЖ ТЖ ТЪКНЖЕШН 29; ВЪ СНХ Н СЩЦЕВЫХ ТОЙ ОУПРАЗНАЮЩН СЕ Н ПЕКОУЩН СЕ, НКАКОЖЕ ПРѢСТА ЛОУКАВЫЙ ТОУ НСКОУШАЕ 64; ТОМОУ ЖЕ ВЪСѢЧЪСКИ УТМѢТАЖЩОУ СѢ РАДН СЖЩЖА ЕМОУ НЩЩЕТЫ Н ОУВОЖЪСТВА, КААТВАМН ОУТВѢРЪДНША ТОГО 188 и др.

Такива случаи също представляват отклонение от класическия тип дативус абсолютус. Срещат се и у Цамблак.

4. 1. 3. Класическата дателна самостоятелна конструкция стои на първо място в изречението и е безсъюзно свързана с личния глагол. И тези правила се пренебрегват както от Евтимий, така и от Григорий Цамблак. Примерите са твърде много, разнообразни са и тук не биха могли да се характеризират подробно⁴⁵. Наблюдава се една твърде голяма свобода в употребата на дателната самостоятелна синтагма, което е съществена отличителна черта въобще за езика на търновските книжовници-реформатори⁴⁶.

Нужни са проучвания върху състоянието на дателния самостоятелен в среднобългарските писмени паметници, за да се види кое е наследено и кое — новосъздадено. Несъмнено е обаче, че търновските книжовници в общи линии са се опирали на традицията. Както беше отбелязано, промени се откриват още в старо-

българските паметници. Повече неща трябва да се потърсят в българската книжовна традиция, тъй като е известно, че употребата на дателния самостоятелен в старобългарски е значително по-широка в сравнение с употребата на гръцкия родителен самостоятелен⁴⁷. Очевидно трябва да се подложи на преоценка казаното досега за онези промени в самостоятелната дателна синтаagma, които се тълкуват като случаи на избледняване на усета, на неумение книжовниците от старобългарската епоха да се придържат към класическия тип. Множество такива примери са редовни за езика на търновските книжовници и това налага, както вече се каза, да се провери до каква степен те са били част от книжовната норма, характерна за определен тип писмени паметници.

4. 2. Среща се, макар и значително по-рядко, като резултат от гръцко влияние конструкцията винителен с причастие (*accusativus cum participio*) след глаголи със значение 'узнай', 'видя', например: Н ѿко оувѣдѣ царь патрїарха прншедша, въ скорѣ на срѣтєніе его нзыде на мѣсто, глаголемое Кръстець 25; Н ѿкоже себе ннкакоже въ прѣднѣа ндѣщѣ размотри, на богоматере себе възложн 28; Нечъстнвый же Мадѣнтїе, ѿко вож(ь)стенаго Кѡнстантїна въ Італїѣ прншѣдша оувѣдѣ, Рнм'ское нзведе вѣнн'ство 109 и др.

Конструкцията винителен с причастие е била удобна за Евтимий, тъй като му е давала възможност да избегне натрупването на подчинени изречения (подчинено обстоятелствено и подчинено допълнително), при което се е избягвало и повтарянето на съюза ѿко. Първият от горните примери при липса на причастна конструкция би изглеждал по следния начин: Н ѿко оувѣдѣ царь ѿко патрїархъ прїнде, въ скорѣ. . .

4. 3. Твърде обикната от Евтимий е конструкцията дателен с инфинитив: не възхотѣ на мноше съкръженоу быти градоу 13; слоух о немь, ѿкоже прѣдрече сѧ прохощааше, елнко н царю ѿже о немь слышатн н въ желанн быти 16—17; Мнѣ же да не вждеть хвалнтн сѧ тъкмо о кр(ь)стѣ господа нашего Ісоуса Христа 38; Толнко оубо на страстн себе подвнже, елнко прнлпннтн квстемь еж кь пльтем 85; Въса во мнрѣ краснаа нн въ чтоже положнхъ, твоего хотещоу мн насладнтн се вндѣнїа 106 и др.

Конструкцията дателен с инфинитив, отбелязва Д. Иванова-Мирчева, се използва от Евтимий по-често, отколкото се среща в старобългарските писмени паметници. С основание авторката е склонна да вижда тук гръцко влияние (на гръцката конструкция *accusativus cum infinitivo*)⁴⁸.

Макар и по-рядко, у Евтимий се открива и конструкция винителен с инфинитив, явно пряко влияние от гръцки: мнѣше мѣчта-

нѣ се быти 10; Он же, истинное се быти въровав 10; и коварство дѣавлае расждн то быти 11; мнѣше са велѣе нѣчто прнати 20 мнѣше себе по небеси лѣтати 71; мнѣше са нѣкое многоценное скровнше обрѣсти 23; Нѣцѣн же wt вас н то самое нѣбо н ѣже въ немъ въсь творенѣа враждѣа быти глаголатъ 34; Како оубо мы, благаго бога глаголаше съдѣтелъ быти небеси, земан же нже на ней много лжкава творца быти мѣдръствѣюще, вы не покажете са н прѣрѣкоуете истинѣ? 34; Не тѣѣж бо зде господа небеси, нж н земан тогожде господа быти яснословнѣ 35 и др.

4. 4. Конструкциите — причастни и инфинитивни, които се откриват в езика на Евтимий Търновски, са твърде разнообразни и тук не биха могли да бъдат характеризирани подробно. Те, както и конструкциите в езика на Евтимиевите ученици и последователи могат да бъдат обект на самостоятелна работа.

Ясно личи, че търновските книжовници си служат често с тях, тъй както различните конструкции са били удобно средство за избягване на народни синтактични обрати, а и въобще за отдалечаване на книжовния от говоримия български език.

4. 4. 1. Много често вместо форма за имперфект Евтимий, а и Цамблук, използват конструкция от имперфект на *бъти* и сегашно деятелно причастие, например: *въ тоу прѣвыбѣаа, пощенѣемъ н бдѣнѣемъ оудржчѣаа тѣло* 9; *Повелѣ бѣ земан нзрастнѣи сланоутокъ въ прѣпитанѣе свѣтаго, н бѣ питаа са тѣмъ* 13; *съ нмн же бѣше послѣдствоуа н нгоуменъ оентѣан прѣподобнаго* 24; *Н въ прочее царь свѣтло празноуе н веселе се н благодаре бога* 134 и др.

4. 4. 2. Със същото значение се среща и конструкция от имперфект на *вѣти* и инфинитив. Конструкцията е безлична: *Н въ вндѣтн мнѣжшѣе са православныхъ мнѣжество* 53; *Н въ нѣкако вндѣтн нже въ злобѣ хѣалѣшаго се велмн смѣа хоудѣ ннзлагѣма н поппраѣма wt моудрыне сѣе дѣвѣ* 64; *Н въ вндѣтн тогда матерѣ о чѣдѣ веселешѣ се* 105; *Н въ на нѣмъ вндѣтн пнсаное онѣ* 110; *Н въ тогда вндѣтн страннѣ н оужаснѣ вещь въсьем, нже тогда зрѣщнмъ* 171 и др.

Макар и рядко срещана, тази конструкция е ограничена по отношение на инфинитива — имперфектната форма на *бъти* се свързва само с инфинитивната форма *вндѣтн*, а значението на конструкцията е 'виждаше се'.

4. 5. Разнообразните конструкции придават специфичен облик на Евтимиевата фраза, а това се отнася и за Григорий Цамблук. Обикновено нещо е натрупването на няколко еднотипни или различни по вид конструкции, което допринася както за отдалечава

нето на синтаксиса на реформирания книжовен език от синтаксиса на народната реч, така и за постигане на възвишеност, приповдигнатост и витиеватост на стила.

Ето един пример от Евтимиевото житие на Иларион Мъгленски: Вре́мѣнн же не малюу прѣшедшоу н прѣдреченнымъ мнѣхумъ въ коупѣ сѣшемъ, нещѣи ѡт ннхъ прѣдреченное начаша не раднѣи правнло, прѣдреченному же съпрѡтиваше сѧ Петроу, раздѡры некъа н ереси възвждаахѡ, томоу же тѣхъ прнлежнѣ на казюуѡщюу, непрѣклѡннн н неоумѡлннн прѣбываахѡ 55.

А ето как Григорий Цамблак в своето Похвално слово за Евтимий обяснява с какво се е занимавал патриархът реформатор: Котораа сѧ? Прѣписаніе в(о)ж(ь)ственыхъ книгъ ѡт елладскаго азыка на възгарскын. Н да не кто, слышавъ сѧ гл(агол)аща ма възнепшоуетъ нас ѡт истинны възне нехѡднѣи, за еже книгамъ възгарскимъ мнѡгымъ лѣты старѣншнмъ н ѡт самыхъ началъ крѣщенїа азыка ѡного сѣшнм, нѣ н велкаго въ с(ва)тыхъ сего, самыа тыа оучнвша книги, да же до д(ь)нѣи нашнхъ достигшаго 28. 1—3.

5. Много характерна за езика на Евтимий Търновски е появата на деятелни (сегашно и минало деятелно I) причастия вместо личен глагол при съюза *яко*, който въвежда подчинени обстоятелствени изречения за време. Такива употреби се срещат и у Григорий Цамблак, например в Житието на Стефан Дечански: *Что оубв Стефань, яко сѧ слышавъ?* 37. 1. Трябва да се има предвид, че със съюза *яко* вместо лични глаголни форми се свързват обикновено миналите деятелни причастия. Сегашните деятелни причастия в посочените условия се срещат много рядко, например у Евтимий: *на те во надеждоу яко нмы, сего радн н твоє прѣдстател'ство възсѣмъ нзывентн потѣща се* 76; *Блаженнаа же въз истноу Елена, яко царское начело въз роукоу нмѣе, съ блаженнѣишнмъ Макареѣмъ капнще до конца разорн* 130.

6. Посочените дотук особености далеч не изчерпват въпросите, свързани със синтаксиса на Евтимиевия език, а отгук и на реформирания книжовен език. Нужни са по-задълбочени проучвания. Интересни идеи могат да се видят у Г. Сване, но и той е принуден да отбележи следното: „През петте века, които разделят Кирило-Методиевите текстове от традицията на XIV в., българският език претърпява коренна промяна и въпросът е в това, дали революционното развитие се отразява на книжовната форма, към която се стреми Търновската книжовна школа. Доколкото ни е известно, въпросът не е бил решаван досега на широка езикова основа. На сегашния етап едва ли е възможно решаването му“⁵⁰.

Казаното от Г. Сване е вярно, но не може да се каже, че състоянието на синтактичните проучвания е толкова незадоволително. Както вече беше показано, редица синтактични черти на реформирания книжовен език са добре известни. Към тях може да се прибавят и наблюденията на Н. Милева върху употребата на служебната дума **да** в езика на Евтимий Търновски и Григори й Цамблак⁵¹. От материала, който привежда в работата си авторката, се вижда, че двамата книжовници съзнателно са отбягвали да употребяват **да**, особено в служба на съюз. Те са използвали други конструкции, построявали са по друг начин фразата си. Честа е употребата на сложни съюзи, на **къже** + инфинитив и на **яко**, **якоже** + инфинитив за изразяване на финално отношение⁵².

7. Вече се изтъкна, че влиянието на гръцкия език върху езика на търновските реформатори е било доста широко, то е надхвърлило рамките на преводите. Нужни са внимателни съпоставки с онези гръцки източници, които са били използвани от търновските книжовници при написването на произведенията им. Отношението към гръцкия текст не е еднакво и това зависи от редица фактори. В работата си за византийските източници на Евтимиевото Похвално слово за Константин и Елена Кл. Иванова отбелязва, че Евтимий превежда буквално, дословно само „във всички възлови за култовата традиция моменти“. Иначе отношението му към гръцкия текст е доста свободно в синтактично отношение⁵³.

Подобни са наблюденията и на Д. Иванова-Мирчева⁵⁴.

8. Показаното дотук е достатъчно, за да се види онова, което характеризира в общи черти намесата на реформаторите от школата на Евтимий Търновски в синтаксиса на българския книжовен език от времето на късното средновековие.

Най-общо може да се отделят две тенденции. Първата от тях се свързва със стремеж в синтактично отношение да се следват устойчивите тенденции в развитието на българския книжовен език до средата на XIV век. В употребата на падежите реформаторите са допуснали редица промени, известни обаче в ранен или понапреднал етап още от старобългарските писмени паметници. Тези промени са имали едно основно ограничение — да не нарушават строгия синтетичен строеж на книжовния език, т. е. реформата е отстранила онези синтактични черти в езика на предходната книжнина, които са били отражение на промяната на основното качество на говоримия български език.

В словоредно отношение и по отношение използването на разнобразни причастни и инфинитивни конструкции, на различни сложни съюзи и др. езикът на реформираната литература съществено се отличава от езика на по-старите паметници. Тук се наблюдава силно сближаване с гръцкия език, което се дължи или на дословно следване на определен гръцки прототип, или най-общо на след-

ване на устойчиви гръцки модели. Гръцкото влияние в синтаксиса на средновековния български книжовен език никога не е прекъсвало и тук реформаторите не могат да бъдат обвинени, че пренебрегват традицията, но при тях това влияние е много по-силно по степен и е съзнателно търсено.

Това не е случайно, а е в съответствие с изискванията на новия литературен стил, с изискването за витиеватост, тържественост, възвисеност, за отбягване на делничните, на обикновените изрази. Конкретните примери, които бяха изнесени тук, могат да бъдат увеличени и това ще даде възможност да се отдели по-точно онова, което се определя като собствен принос на писателите от Търновската книжовна школа.

Б Е Л Е Ж К И

¹ *Ив. Гълъбов*. Цамблаковото слово за Евтимий и българският книжовен език в края на XIV век. Във: *П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев*. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак, С., 1971, с. 58.

² *Ив. Гълъбов*. Цит. съч.

³ *Д. Иванова-Мирчева*. Евтимий Търновски, писател-творец на литературния български език от късното средновековие. Във: Търновска книжовна школа (1371—1971), С., 1974, с. 194—210.

⁴ *Д. Иванова-Мирчева*. Цит. ст., с. 204.

⁵ Вж. например следните работи: *Ив. Гълъбов*. Цамблаковото слово за Евтимий. . . , с. 65—78; *М. Тихова*. Езиково-стилни особености в творчеството на Евтимиевите приемници — Григорий Цамблак, Константин Костенечки и Йоасаф Бдински. Кандидатска дисертация, Велико Търново, 1975; *Г. Сване*. Новосъздадено и унаследено в езика на Григорий Цамблак. Български език, 1981, кн. 2, с. 108—115; *А. Давидов*. За някои стилистични особености на Цамблаковата реч (Върху материал от „Мъчение на Йоан Нови“ и „Похвално слово за Патриарх Евтимий“). Във: Славистични проучвания, С., 1973, с. 23—34; *А. Давидов*. Езикът на „Житие на Стефан Дечански“. Във: *А. Давидов, Г. Данчев, Н. Дончева-Панайотова, П. Ковачева, Т. Генчева*. Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак, С., 1983, с. 36—42.

⁶ Вж. *П. Русев* и др. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак, с. 166—168.

⁷ *Д. Иванова-Мирчева*. Отражението на езика и стила на Търновската книжовна школа в хомилетичната литература от XIV в. Във: Търновска книжовна школа, т. 2, С., 1980, с. 279.

⁸ Подробно вж. у *Ив. Харалампиев*. Промените в българското именно склонение до XIV век и отношението на книжовниците от школата на Евтимий Търновски към тях. Език и литература, 1980, кн. 1, с. 13—23.

⁹ *Е. Чешко*. История болгарското склонения, М., 1970, с. 15.

¹⁰ Тези въпроси са изяснени много подробно от *Ив. Дуриданов*. Към проблемата за разволя на българския език от синтетизъм към аналитизъм. ГСУ, ФФ, т. LI, 3, С., 1955.

¹¹ Приведените тук и по-нататък примери са по изданието на *Е. Kałużniacki*. Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375—1393), Wien, 1901.

¹² *J. Rusek*. Deklinacja iużicie przypadków w triodzie Chłudowa, Wrocław—Warszawa—Kraów, 1964, с. 84.

¹³ *Е. Чешко*. Цит. съч., с. 296.

- ¹⁴ *J. Rusek*. Цит. съч., с. 84.
- ¹⁵ Срв. *Вл. Георгиев*. Преосмисляне на падежно окончание в членна форма. Български език, 1955, кн. 3, с. 252.
- ¹⁶ *J. Rusek*. Цит. съч., с. 81.
- ¹⁷ *Д. Иванова-Мирчева*. Отражението на езика и стила. . . , с. 279.
- ¹⁸ *В. Н. Топоров*. Локатив в славянских языках, М., 1961, с. 290.
- ¹⁹ *А. Минчева*. Развой на дателния притежателен в българския език, С., 1964.
- ²⁰ *Д. Иванова-Мирчева*. Евтимий Търновски, писател-творец. . . , с. 200.
- ²¹ Вж. *Вл. Георгиев*. Причините за възникването на родително-винителния падеж в славянските езици. Във: Славистичен сборник, С., 1973, с. 18.
- ²² *Д. Иванова-Мирчева*. Цит. ст., с. 203.
- ²³ Вж. *А. Вайан*. Руководство по старославянскому языку, М., 1952, с. 208.
- ²⁴ Издание на „Мъчение на Йоан Нови“ вж. в книгата на *П. Русев* и *А. Давидов*. Григорий Цамблак в Румъния и в старата румънска литература, С., 1966, с. 90—122.
- ²⁵ *К. Мирчев*. Историческа граматика на българския език, III изд., С., 1978, с. 184.
- ²⁶ *К. Мирчев*. Цит. съч.
- ²⁷ Житието на Стефан Дечански е издадено от *А. Давидов*, *Г. Данчев*, *Н. Дончева-Панайотова*, *П. Коачева*, *Т. Генчева*. Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак, С., 1983.
- ²⁸ Срв. например. *Ив. Харалампиев*. Из лексикалните особености в езика на Евтимий Търновски. Във: Юбилеен сборник (20 години Великотърновски университет, 1963—1983), кн. 1. Езикознание, Велико Търново, 1984, с. 282.
- ²⁹ Вж. *Ив. Харалампиев*. За основните принципи на езиково-правописната реформа на патриарх Евтимий Търновски. Български език, 1979, кн. 1, с. 22—30.
- ³⁰ Вж. *Ив. Дуриданов*. Цит. съч., с. 217—218; *К. Мирчев*. Цит. съч., с. 284.
- ³¹ *Е. Чешко*. Цит. съч., с. 244—250.
- ³² *Д. Иванова-Мирчева*. Цит. ст., с. 204.
- ³³ Пак там.
- ³⁴ *J. Gălăbov*. Zur Frage der bulgarischen Enklitika. — Zeitschrift für slavische Philologie, Leipzig, 20, 1950, p. 417—438.
- ³⁵ *Ив. Гълъбов*. Цамблаковото слово за Евтимий. . . , с. 65—72. Наблюденията на Ив. Гълъбов бяха доразвити и снабдени с нов материал в споменатата по-горе кандидатска дисертация на М. Тихова.
- ³⁶ *Ив. Гълъбов*. Цит. ст., с. 65.
- ³⁷ Пак там, с. 69.
- ³⁸ Там, с. 66.
- ³⁹ Вж. *Ив. Харалампиев*. Основните принципи на Евтимиевата езикова реформа и езикът на Григорий Цамблак. Във: Търновска книжовна школа, т. 3, С., 1984, с. 228.
- ⁴⁰ *Д. Иванова-Мирчева*. Цит. ст., с. 202.
- ⁴¹ Вж. подробните наблюдения на А. Давидов над дателната самостоятелна конструкция в Житие на Стефан Дечански в цитираната тук студия, с. 40—42.
- ⁴² Вж. *Н. К. Грунски*. Очерки по истории разработки синтаксиса славянских языков, т. 2, Юрьев, 1910, с. 150, 151. Цитирам по *Е. Чешко*. Цит. съч., с. 181.
- ⁴³ *К. Мирчев*. Цит. съч., с. 286.
- ⁴⁴ Пак там, с. 243.
- ⁴⁵ Пълен материал от житията и похвалните слова на Евтимий Търновски, анализиран от различни страни, се съдържа в две студентски дипломни работи, разработени под ръководството на проф. А. Давидов и защитени във Великотърновския университет: *Р. Нечева*. Дателен самостоятелен в похвал-

ните слова на Евтимий Търновски, Велико Търново, 1979; *Т. Христова*. Дателен самостоятелен в житията на Евтимий Търновски, Велико Търново, 1980. И двете работи са снабдени с разнообразни таблици.

⁴⁶ Срв. *А. Давидов*. Цит. ст., с. 42.

⁴⁷ Срв. *Е. Чешко*. Цит. съч., с. 181.

⁴⁸ *Д. Иванова-Мирчева*. Цит. ст., с. 202.

⁴⁹ *Г. Сване*. Цит. ст., с. 108.

⁵⁰ *Н. Милева*. Функции на служебната дума *да* в произведенията на Патриарх Евтимий и Григорий Цамблак. Език и литература, 1981, кн. 1, с. 23—32.

⁵¹ *Н. Милева*. Цит. ст., с. 32.

⁵² *Кл. Иванова*. Византийските източници на Похвалата за Константин и Елена от Евтимий Търновски. Старобългарска литература, 10, С., 1981, с. 3—15.

⁵³ *Д. Иванова-Мирчева*. Отражението на езика и стила. . . , с. 274—275, 279—281.

ОСНОВНЫЕ СИНТАКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКА
ЕВФИМИЯ ТЫРНОВСКОГО
(К ВОПРОСУ О СУЩНОСТИ ЯЗЫКОВОЙ РЕФОРМЫ ЕВФИМИЯ)

Иван Харалампиев

Резюме

Работа представляет собой часть целостного исследования языка Евфимия Тырновского. В ней рассматриваются основные синтаксические особенности этого языка — употребление падежей, различных причастных и инфинитивных конструкций, порядок слов. Анализ подчинен основной цели: извлечь как можно больше сведений об участии Евфимия Тырновского и его учеников в становлении синтаксиса болгарского литературного языка второй половины XIV века. В этом отношении наблюдаются две тенденции. Первая из них связывается со стремлением в синтаксическом отношении следовать устойчивым процессам в развитии болгарского литературного языка до середины XIV века. Вторая тенденция, нашедшая отражение в особенностях порядка слов, в использовании причастных и инфинитивных конструкций, различных сложных союзов и др., выражается в сильном сближении с греческим языком, причиной которого является или дословное следование в отдельных случаях определенному греческому прототипу, или следование вообще устойчивым греческим моделям.

BASIC SYNTACTIC FEATURES IN THE LANGUAGE
OF EUPHTIMY TURNOVSKI (TOWARDS THE QUESTION
OF THE ESSENCE OF EUPHTIMY'S LINGUISTIC REFORM)

Ivan Haralampiev

S u m m a r y

This paper is part of a more complete study of the language of Euphtimy Turnovski. The basic syntactic features of this language are discussed, namely: the use of the cases, the different participial and infinitive constructions and the word order. The analysis is subject to the basic purpose of the study to extract more information about the intervention of Euphtimy and his pupils concerning the syntax of the Bulgarian literary language in the second half of the XIV c. Two tendencies have been observed in this respect. The first one is related to the attempt of following the stable syntactic processes in the Bulgarian literary language till the middle of the XIV c. The second one, reflected in the peculiarities of word order, the usage of participial and infinitive constructions and compound prepositions, etc., is manifested in the close similarity to the Greek language, which is due to the verbal copying of a particular Greek prototype, or, in general, copying the steady Greek patterns.

THE HISTORY OF THE
CITY OF BOSTON

The history of the city of Boston is a subject of great interest and importance. It is a city of many centuries, and its history is full of interesting incidents and events. The city was founded in 1630, and has since that time been a center of commerce and industry. It has been the seat of many important events, and has played a prominent part in the history of the United States. The city is now one of the largest and most important cities in the world, and its history is a subject of great interest to all who are interested in the history of the United States.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

Том XXI, кн. 2

Филологически факултет

1985/1986

TRAVAUX DE L'UNIVERSITÉ „CYRILLE ET MÉTHODE“
DE V. TIRNOVO

Tome XXI, livre 2

Faculté philologique

1985/1986

Пенка Ковачева

ДЕАДЕКТИВНИТЕ АБСТРАКТНИ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ
ИМЕНА С НАСТАВКА -ННА В ПРОИЗВЕДЕНИЯТА
НА ЙОАН ЕКЗАРХ

Penka Kovacheva

ADJECTIVAL ABSTRACT NOUNS WITH
THE SUFFIX -NNA IN THE WORKS
OF JOHAN EKZARCH

София, 1986

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
540 EAST 57TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

О. Редица езиковеди приемат общославянската полисемантична наставка *-ина* за индоевропейска, извеждайки я от двата форманта **eina* и **ina*¹.

Функциите на наставката **ina* в праславянски са проучени най-подробно от Р. Гжегорчикова, Фр. Славски и В. И. Максимов.

Според Р. Гжегорчикова и Фр. Славски в праславянската епоха с наставката **ina* се образуват преди всичко абстрактни съществителни имена от адективни, субстантивни и съвсем рядко от вербални основи². При това тези абстрактни съществителни проявяват още тогава склонност към конкретизация в различни посоки³.

В. И. Максимов допуска, че има две праславянски омонимични наставки **ina*: едната образува деадективни съществителни имена с предметно, веществено, пространствено и отвлечено значение, а другата — десубстантивни съществителни имена с усилително значение и със значение 'животински продукт'⁴. Относно функцията на наставката **ina* в деадективните съществителни имена същият автор пише следното: „Мы считаем возможным квалифицировать первоначальное значение суффикса **ina* в праславянских отадективных существительных не как значение отвлеченного признака или конкретно-предметное, а как общее значение носителя признака. Это объясняет последующую дифференциацию значений этого суффикса, более узкую его семантическую специализацию. Сюда относится предметное значение, вещественное, пространственное, отвлеченного признака и собирательное“⁵.

1. В старобългарски език полисемантичната наставка *-нна* се отличава с продуктивност⁶. Образуваните с нея съществителни се разглеждат в известните старобългарски граматики на А. Лескин, В. Вондрак, А. Ваян, Л. Сплавински — Ч. Бартула, А. М. Селищев, Х. Билфелт, В. П. Беседина — Невзорова, Г. А. Хабургаев и в изследвания на Фр. Миклошич, А. Мейе, Р. Гжегорчикова, А. Е. Супрун, Т. Шимански, А. Ваян, Л. Мошински⁷.

През XVII, XVIII и XIX век *-ина* е сред най-продуктивните наставки за образуване на абстрактни съществителни имена в книжовния и в народния български език⁸. Едва от края на XIX век под влияние на руския език наставката *-ост* започва да измества всички останали наставки за абстрактни съществителни имена в книжовния български език, в това число и наставката *-ина*⁹.

В сравнение с еднокоренните деадективни абстрактни съществителни имена с наставки *-ост* и *-ота* съществителните имена с наставка *-ина* в съвременния български книжовен език назовават съответното качество в по-пряк и в по-конкретен смисъл¹⁰,

показват по-голяма склонност към конкретизация¹¹, имат по-народен, по-разговорен характер¹².

Народноразговорният оттенък на деадективните абстрактни съществителни имена с наставка *-ина* в съвременния български книжовен език не е случайно явление. В българските народни говори *-ина* и *-ия(-отия)* са най-продуктивните наставки, с които се образуват деадективните абстрактни съществителни имена¹³. Подобна продуктивност наставката *-ина* проявява и в народните говори на сърбохърватски, руски и белоруски език¹⁴.

2. Както бе посочено малко по-горе, съществителните имена с наставка *-нна* в старобългарския език са били предмет на проучване в старобългарски граматика и в отделни публикации. Трябва да се уточни обаче, че това се отнася почти изключително до съществителните имена с наставка *-нна* в класическите старобългарски паметници (нататък — КСП).

В произведенията на старобългарските писатели и в многобройните анонимни старобългарски писмени паметници, запазени в по-късни преписи от чужда редакция, съществителните имена с наставката *-нна* чакат своите изследвачи.

Цялостното изследване на съществителните имена с наставка *-нна* в старобългарските паметници, от една страна, би показало доколко тези характерни главно за народните говори образувания са взели участие в изграждането на старобългарския книжовен език, а, от друга страна, би било съществен принос към историята на наставката *-нна* в българския език.

В настоящата студия ще бъдат анализирани лексемният състав, словообразователната структура, честотността и семантиката на деадективните абстрактни и вторично конкретизирани съществителни имена с наставка *-нна* в творбите на старобългарския писател Йоан Екзарх¹⁵. Досега само единични лексеми с наставка *-нна* от неговите „Шестоднев“ и „Небеса“ са използвани като илюстративни примери в няколко по-обща езиковедски труда на чужди автори¹⁶.

Наблюденията са направени въз основа на пълна ексцерпция на деадективните абстрактни съществителни с наставка *-нна* от всички сигурни и някои предполагаеми произведения на Йоан Екзарх, а именно: Шестоднев (нататък — Шест), Небеса (нататък — Неб), Слово за Възнесение (нататък — СлВъзн), Слово за Сретение (нататък — СлСрет), Слово за Рождество I (нататък — СлРождI), Похвала за Йоан Богослов (нататък — ПохвЙБог), Слово за Преображение (нататък — СлПр), Слово за Рождество II (нататък — СлРождII), Слово за Богоявление (нататък — СлБог), Похвала за кръста (нататък — ПохвКр), Похвала за Успение Богородично (нататък — ПохвУспБог)¹⁷.

Деактивните абстрактни съществителни имена с наставка **-нна** от произведенията на Йоан Екзарх се анализират в съпоставка със съществителните от същия словообразователен тип, засвидетелствувани в КСП¹⁸, в творбите на старобългарските писатели Климент Охридски, Константин Преславски, Черноризец Храбър, Презвитер Козма, Черноризец Петър¹⁹ и в различни анонимни старобългарски писмени паметници в по-късни преписи от чужд произход²⁰.

3. Почти всички произведения на Йоан Екзарх са достигнали до нас в руски или сръбски преписи от по-късни епохи (XIII—XVII век). Това налага сериозна текстологична работа с всеки от тях, макар че по принцип като най-близки до оригиналите се приемат най-старите преписи. Така постъпва и издателят на Екзарховия Шест Р. Айцетмюлер²¹.

Изключение от този принцип в нашето изследване се допуска само в два случая от Шест, в които вместо формите **овѣшны** (151a15) и **ѣзны** (149b26) от най-стария препис на творбата се приемат формите **овѣшны** и **ѣзны** от по-късни преписи.

Извършеният текстологичен анализ на всички словоформи на деактивните абстрактни и вторично конкретизирани съществителни имена с наставка **-нна** от най-старите преписи на Екзарховите произведения показва, че 10 от 13-те лексеми на **-нна** имат фонетични, словообразователни и лексикални варианти в по-късните преписи²². Руските преписвачи заместват най-вече редките и по всяка вероятност непознатите за тях лексеми **горьшнна**, **прѣмнна**, **соуѣоубнна**, **тлѣстнна**, **оунышнна** и **ѣзнна** най-често със субстантивирани прилагателни или с наречия (ако те са в адвербиализирани предложноименни съчетания). В руските преписи на Шест № 55 и № 58 доста последователно се замества със словообразователни варианти и една от най-честотните думи на **-нна** в творбите на Йоан Екзарх — думата **шнрнна**. Както ще се посочи по-нататък, **шнрнна** е с голяма вероятност праславянско образуване, но в най-старите славянски писмени паметници неговата употреба е спорадична. Създаденият най-вероятно от Екзарх хапак **стръчнна** е озадачавал без съмнение преписвачите-руси, поради което те поставят на мястото му в три от преписите на Шест познатите прилагателни **стръчь** и **щръковъ**.

Някои автори приемат **горьшнна** *verpótes* за лексема от Неб на Йоан Екзарх въз основа на руски преписи на произведението от XVI и XVII век в сбирката на Румянцев²³. За съжаление лексемата не е илюстрирана с цитат, нито пък е отбелязано точното ѝ място в двата преписа. В най-стария препис на Неб от XIII век **горьшнна** не се среща, не я откриваме и сред разночетенията от

по-късните преписи по изданието на Л. Садник²⁴. По тази причина думата **горъшна** не е включена засега в числото на деадективните абстрактни съществителни имена с наставка **-нна** от творбите на Йоан Екзарх.

4. В произведенията на Йоан Екзарх от прилагателни основи са мотивирани 13 абстрактни и вторично конкретизирани съществителни имена с наставка **-нна**: **быстрнна**, **гльбнна**, **горъшна**, **нстнна**, **кръвнна**, **объщнна**, **пръмнна**, **стръчнна**, **соугомьнна**, **тльстнна**, **оунъшна**, **шнрнна** и **жзнна**.

Според словообразователната си структура прилагателните, мотивиращи изброените съществителни имена, биват:

а) **непроизводни** (качествените прилагателни са нестепенувани или са в сравнителна степен) — **быстръ**, **добръ**, **зълъ**, **нстъ**, **кръвъ**, **объшь**, **пръмъ**, **стръчъ**, **соугомьъ**, **тльстъ**;

б) **производни** (с наставка **-окъ** или **-къ**) — **гльбокъ**, **шнрокъ**, **жзкъ**.

Всички тези прилагателни (с изключение на **тльстъ**) се употребяват често от Йоан Екзарх, което е безспорно доказателство за живата мотивация на образуваните от тях съществителни имена с наставка **-нна**. Прилагателното **тльстъ** е познато също на старобългарските паметници — среща се в Учителното евангелие на Константин Преславски.

Мотивираните от качествени прилагателни в положителна степен абстрактни съществителни имена на **-нна** са относително продуктивен модел в старобългарския език. Слабо продуктивен е моделът на абстрактните съществителни имена с наставка **-нна**, чиято мотивираща основа са качествени прилагателни в сравнителна степен. Деривати от последния модел са засвидетелствувани предимно в старобългарски паметници от източнобългарски произход²⁵ — Супрасълския сборник (нататък — Супр), Симеоновия сборник от 1073 год. (нататък — Сим 1073), Златоструя (нататък — Злат), XIII слова на Григорий Назианзин (нататък — Наз), Катехезите на Константин Преславски, Житието на Йоан Златоуст от Григорий Александрийски по сръбски препис от XIV век, за което се предполага, че е преведено в Преслав и дори че негов преводач е Йоан Екзарх (нататък — ЖИЗлат)²⁶.

От синхронно (старобългарско) гледище съществителните имена **гльбнна**, **шнрнна** и **жзнна** са резултат на дезинтегрална деривация, т. е. наставката **-окъ// -къ** на прилагателното се отстранява и на нейното място идва наставката **-нна**²⁷. От диахронно гледище тези съществителни са образувани от старите непроизводни прилагателни **glqbъ*, **širъ*, **qzъ* и следователно са наследство от предстаробългарската епоха. Действително лексемите

гълъбнна и шнрнна с голямо основание могат да бъдат смятани за праславянски — първата е позната на бълг., срхр., чеш., словаш., пол., глуж., длуж., словин., рус., укр., а втората — на бълг., срхр., слов., чеш., словаш., пол., рус., укр.²⁸. Доказателствата за праславянския произход на лексемата жзнна 'тясно място, теснина' обаче са далеч по-недостатъчни. Освен в Шест жзнна се среща и във: Успенския сборник от XII—XIII век (нататък — Усп), Минея по сръбски препис от XVI век. Със значение 'теснина, клисура' думата е известна на съвременния сърбохърватски и на съвременния чешки език. Засега гълъбнна, шнрнна и жзнна са единствените съществителни имена от този словообразователен модел в старобългарските паметници. Включените в речника на И. И. Срезневски думи ннзнна < ннзъкъ > и мъланна < мълзкъ > са извлечени от староруски паметници от XV и XVI век²⁹.

По-специално внимание заслужава словообразователният модел на хапакса стръчнна 'проявление на синовна обич у хората, неподобяваща грижовността на по-младите щъркели към техните остарели родители', т. е. „щъркелщина“ от Шест на Екзарх. Думата не е отразена в речниците, които съдържат лексикалното богатство на най-старите славянски писмени паметници. Не е позната и на съвременните славянски езици. Най-вероятно това е неологизъм, създаден от Йоан Екзарх за превода на гръцкото префиксално съществително ἀντιτελαρῳσις.

На пръв поглед лексемата стръчнна изглежда двойно мотивирана — от съществителното стръкъ и от относителното прилагателно стръчь. Но старобългарските съществителни имена с наставка -нна, мотивирани от названия на животни, означават 'продукт от съответното животно — месо, кожа, вълна и др.', напр. закннна 'заешко месо' (Житие на Константин-Кирил), свнннна 'свинско месо' (Житие на Константин-Кирил), козннна 'козя кожа' (Хроника на Йоан Малала) овъчнна 'овча кожа' (Михановичев хомилар), пълчнна 'паяжина' (КСП, Шест и др.).

Словообразователното значение на стръчнна е идентично със словообразователното значение на една част от съществителните имена с наставка -щина в съвременния български език. Въпросът е за мотивираните от названия на животни абстрактни съществителни с наставка -щина, означаващи 'човешки прояви, подобни на проявите на някакво животно', напр. папагалщина 'безсмислено служене с чужди мисли и думи', свинщина 'долна, осъдителна постъпка', маймуница, магарещина, скотщина, и др. Всъщност съществителните имена от този словообразователен модел са образувани първоначално от относителни прилагателни на -ъскъ³⁰ и са засвидетелствувани най-рано в български писмени

паметници от XVII—XVIII век, напр. *дяволщина*, *пцестина*³¹. Относително прилагателно, но на *-ъ* е образувана по всяка вероятност и думата *стръчна*. Нейната произвеждаща основа, прилагателното *стръчь*, се среща също в Шест на Йоан Екзарх. Излиза, че Йоан Екзарх е създад лексемата *стръчна*, използвайки словообразователен модел, непознат засега на старобългарските паметници.

5. Девет от 13-те деадективни абстрактни и вторично конкретизирани съществителни имена с наставка *-нна* не са засвидетелствувани в КСП: *быстрнна*, *горьшнна*, *кривнна*, *прѣмнна*, *стръчна*, *соугоубнна*, *табстнна*, *шнрнна* и *жзнна*.

Шест от тези съществителни имена обаче се употребяват в други старобългарски писмени паметници от руска и сръбска редакция: *быстрнна* — в Симеоновия сборник от 1076 г. (нататък — Сим 1076), Усп, Хрониката на Георги Амартол по руски препис от XIII—XIV век; *горьшнна* — в Сим 1073, ЖИЗлат; *кривнна* — в ЖИЗлат, Девството от свети Василий по руски препис от XVI век, книга Битие по руски препис от XV век, Пролог и Палея по сръбски и руски препис от XIV век; *соугоубнна* — в Сим 1073, ЖИЗлат, Трета книга Мойсеева — Левит по руски препис от XIV век; *шнрнна* — в Сим 1073, Посланието за Пасха, смятано за дело на Константин Преславски, по руски препис от XV век, Словото за всички свети на Йоан Златоуст от Усп и от Михановичевия хомилар по сръбски препис от XII—XIV век (нататък — Мих), Лествицата на Йоан Синайски по руски препис от XII век, Тълкуванията на Хезихий Ерусалимски към псалм СХVIII. 32, Miscelanea по сръбски препис от XIV век; *жзнна* — в Мъчението на света Ирина от Усп, Миней по сръбски препис от XVI век.

Както се вижда, всяка от изброените шест думи се среща най-малко в един старобългарски паметник от източнобългарски произход.

По-широкото разпространение на деадективните абстрактни съществителни имена с наставка *-нна* в старобългарските паметници от Източна България личи и от КСП. В най-типичния представител на Преславския книжовен център, Супр, са засвидетелствувани най-голям брой такива съществителни, а именно: *глѣбнна*, *нзюньшнна*, *нстнна*, *обьщнна*, *тишнна*, *сѣднна*, *оуньшнна* и *чнстнна*. В другите КСП деадективните абстрактни съществителни имена с наставка *-нна* са разпределени така: в Синайския молитвеник — *глѣбнна*, *нстнна*, *обьщнна*, *сѣднна*; в глаголическите евангелия (Зографското, Мариинското и Асемание-

вото) — глѣбна, нстна, тншна; в Синайския псалтир и Синайския служебник — глѣбна, нстна; в Клоцовия сборник, Савовото изборно евангелие и Енинския апостол — нстна.

Останалите преславски писатели използват в своите творби също деадективни абстрактни съществителни имена с наставка -на: Константин Преславски — вѣщѣшна, глѣбна, нстна, ннстна, обѣшна, равѣшна, тншна, шнрна; Презвитер Козма и Черноризец Петър — глѣбна и нстна. В произведенията на Климент Охридски, представящи Охридското книжовно средище, се срещат трите деадективни абстрактни съществителни имена на -на от старобългарските глаголически евангелия, т. е. глѣбна, нстна и тншна.

От други старобългарски паметници, свързани по произход с Преслав, могат да се добавят и следните съществителни от разглеждания словообразователен тип: зѣлѣнна — от Катехезите на Константин Преславски; младна — от Сим 1073; мѣньшна — от Злат, книга на Йоана по руски препис от 1499 г.; старна — от книга Битие по руски препис от XIV век; сръмна — от Словото за влизането на Йоан Предтеча в ада в Усп; тѣсна — от Житието на Елифаний Кипърски в Усп; връзна — от Наз; велчна — от Пандектите на Антиох³².

От казаното дотук се налагат два извода: първо, че деадективните абстрактни съществителни имена с наставка -на са характерни преди всичко за старобългарските паметници от Източна България и, второ, че тези съществителни показват най-голямо разнообразие в Екзарховите творби в сравнение с творбите на останалите старобългарски писатели.

В писмени паметници от старобългарската епоха засега не откриваме трите хапакса от Неб и Шест на Йоан Екзарх: тлѣстна 'дебелина', прѣмна 'права посока' и стрѣчна 'провление на синовна обич у хората, наподобяваща грижовността на по-младите щъркели към техните остарели родители'.

С конкретното значение 'дебела, груба тъкан' лексемата тлѣстна се среща в „Повестъ временных лет“ по препис от XIV век в преданието под дата 6415 (907). В съвременния български книжовен и народен език, в старочакавски паметници от XVI век³³ и в съвременния сърбохърватски език думата тлѣстина//тустина живее с конкретизираното значение 'тлѣстина, мазнина, мас, лой'. Наличието на думата в българските, а и в сърбохърватските народни говори прави напълно допустимо нейното присъствие в говоримия старобългарски език. Йоан Екзарх е използвал тази

говорима форма, за да поясни семантиката на съществителното **ГЛЪБОСТЪ** 'дълбочина'³⁴, което не е изключено да е неологизъм на писателя.

Евентуално новообразуване на Йоан Екзарх е може би адвербиализираното предложно-именно съчетание **въ прѣмнѣж** 'направо, в права посока' от Неб (193в1). Писателят го употребява най-вероятно, за да избегне повторението на синонимичното наречие **въ прѣмъ** 'направо, в права посока' от същото изречение. Свидетелство за синонимичността на **въ прѣмнѣж** и **въ прѣмъ** са техните еднакви гръцки съответствия — *кат' εὐθείαν*. Сериозна пречка за по-категоричното възприемане на **прѣмнѣж** като новообразуване на Екзарх е фактът, че лексемата се среща във великоруски говори със значения: 'нещо пряко, хоризонтална черта', 'равнина, плоскост', 'пряк път'³⁵. Но старобългарската и руската форми са могли да възникнат напълно независимо една от друга и по различно време.

С много по-голяма вероятност за Екзархов неологизъм може да бъде приет хапакът **стрѣчнѣж**. Мотивите в подкрепа на това предположение вече бяха изтъкнати малко по-напред.

6. В произведенията на Йоан Екзарх са засвидетелствувани 13 деадективни абстрактни и вторично конкретизирани съществителни имена на -нѣж с общо 240 словоформи (в Шест — 10 лексеми с 182 словоформи, в Неб — 6 лексеми с 43 словоформи и в Словата — 5 лексеми с 15 словоформи). Приблизителната средна честотност на тези съществителни е 0,2³⁶. В КСП дериватите от същия словообразователен тип са 8 с 373 словоформи и приблизителна средна честотност 0,1. Или Йоан Екзарх употребява в творбите си два пъти по-често деадективни абстрактни съществителни с наставка -нѣж, отколкото КСП. Средна честотност 0,2 имат деадективните абстрактни съществителни на -нѣж в произведенията на още двама старобългарски писатели — Константин Преславски и Презвитер Козма. Климент Охридски показва отново еднаквост с КСП — средната честотност на срещаните у него съществителни от този словообразователен тип е 0,1.

Според броя на своите словоформи деадективните абстрактни съществителни имена с наставка -нѣж от произведенията на Йоан Екзарх се подреждат по следния начин: **нѣжнѣж** (167)³⁷, **глѣбнѣж** (30), **шнрнѣж** (21), **выстрнѣж** (5), **объчнѣж** и **оуѣнѣж** (4), **соуѣоубнѣж** (3), **крвнѣж** (2), **горѣшнѣж**, **прѣмнѣж**, **стрѣчнѣж**, **гльстнѣж** и **жнѣж** (1). В КСП, в творбите на Методий, Климент Охридски, Константин Преславски, Черноризец Петър и Презвитер Козма, в Сим 1073, Сим 1076, Мих, Усп, Синайския патерик на първите

две места са също лексемите *нстнна* и *гѣжбнна*. Следователно имаме сериозни основания да допуснем, че *нстнна* и *гѣжбнна* са най-честотните сред деадективните съществителни имена с наставка *-нна* в старобългарските писмени паметници изобщо.

Причината за голямата честотност на съществителното *нстнна* в Екзарховите творби и в другите старобългарски паметници трябва да се търси навярно в неговата изключително засилена адвербиализация, върху която ще се спрем по-нататък. Честотността на съществителното *гѣжбнна* не е свързана с неговото основно значение 'дълбочина', а с неговите две вторични значения: преносното — 'висша степен на проявление на дадено качество или състояние' и конкретното — 'място, намиращо се дълбоко във вътрешността на нещо, дълбина'.

Интересно е, че третата по честотност лексема сред деадективните абстрактни съществителни на *-нна* в Екзарховите произведения, лексемата *шнрнна*, е напълно непозната на КСП. Среща се в единични употреби предимно в паметници от Преславския книжовен център и в различни съвременни славянски езици и диалекти (вж. конкретните данни за разпространението на лексемата по-горе на стр. 128) — факт, който потвърждава нейния праславянски произход. Праславянската лексема *шнрнна*, употребявана активно в книжовния български език и в българските диалекти, е била присъща несъмнено и на говоримата старобългарска реч. Оттам преславските книжовници я въвеждат постепенно в литературния език като синоним на вече утвърденото абстрактно съществително име за пространствен размер, съществителното *шнрота*. Най-решително прави това писателят Йоан Екзарх. Значително по-честото използване на думата *шнрнна* от Йоан Екзарх се обуславя главно от природонаучната тематика на неговия Шест.

7. Деадективните абстрактни съществителни имена с наставка *-нна* от произведенията на Йоан Екзарх могат да се обособят в няколко лексико-семантични групи:

а) за *пространствен размер*: *гѣжбнна* 'дълбочина' (Шест — 2; без гр. — 2) — *Нъ да мн никто же не глѣтъ. ѿкоже многа соутъ и на вѣстоцѣ и на западѣ и зезера. и на полоуношныхъ мѣстѣхъ и южныхъ ннчимъ же не соуща хоужьша друугыхъ моръ. и мѣстною. дългостню. и шнрною и глоубною. мала неравна соуща.* (Шест 75d 17—18, разн. *глоубностью* в 56 и Г; без гр.), *Не вон вытне него вѣдомо не како кѣтъ трьмн раздѣлы нарицаемъ. рекьше. дългостню и шнрною. и глоубною. ѿкоже и нна тѣлеса.* (Шест 111d 17—18; без гр.); *гѣстнна* 'дебелина' (Неб — 1; *πάχος* — 1) —

Плътъ ксть на троје растоѡн са, рекъше аже иматъ дългость н ширость н глаубость, неже естъ тълъстна. (Неб 178в10, разн. толстн в II и IV; *λάχος*); ширнна 'широчина' (Шест — 2; без гр. — 2) — вж. изреченията, цитирани по-горе към думата глѡбнна.

В съчетание с абстрактните съществителни имена бладгын'н, вѣдъ, любви, невѣдѣнне, прѣмждрость, радость съществителните глѡбнна и ширнна получават в Екзарховите творби преносно-метафорично значение, превръщат се от названия за 'пространствен размер' в названия за 'висша степен на проявление на дадено качество или състояние'. Става трансформация на по-слабо абстрактно в по-силно абстрактно название по конотативни причини³⁸. Три от случаите са в ПохвУспБог (без гр.), два — в Шест (*βάθος* — 1; без гр. — 1) и един — в Неб (*βυθός* — 1), напр.: *ω* глаубнна богатства н прѣмудростн н вѣдн бжнне (Шест 56в14—15, *βάθος*), Н не насытаѡн са любве глѡбннѡж (ПохвУспБог 251б14, разн. любовныне глаубенны в Мих; без гр.), Радочн са вѣрадочанна гъ с товож. радочн са радостн некончѣннѡж ширнны. (ПохвУспБог 256б5—6; без гр.);

б) за състояние: горъшнна 'нещо по-лошо' (Шест — 1; без гр. — 1) — Ноужда бо семоу тако быти. кѣ'ма же дше на оунышнноу себе не прѣмѣнѣютъ. нъ на горъшнноу (Шест 219а5, разн. хуждъшее — в полето на 58; горъшее — в VB); оунышнна 'нещо по-добро' (Шест — 3, СлРождI — 1; без гр. — 4) — Ноужда бо семоу тако быти. кѣ'ма же дше на оунышнноу себе не прѣмѣнѣютъ. нъ на горъшнноу. (Шест 219а3, разн. лучшнну — в 58, лучшее — в полето на 58), Нѣс подоба вѣроватн. іако же прѣжде вѣнндетъ въ чѣка. іаже се не съ оуныша съплѣзла дша. ти никакоу же іен ѡнышнноу сътворнѣв. въ кствѣ проходнтн пакы сквозѣ скотъ. н звѣрь. н гадъ. (Шест 221д9, разн. добродетелн — в 58), Когда нан какою же соутъ съ высостн спалн ѡ радочумнааго н оунышааго ѡстроенна. разоумныне дше мните соуше н нмѣнте не вѣсходѣше въ глѣныне жнвоты. ни іеднномоу ѡ оутварнааго начела небоу н земан. даже н до селъ жнвотоу никакомуу же не вѣрѣтъшю се. ннако прѣмѣнѣюще се. словесноу дѣшоу прннм'шю. н на ѡнышнноу се прѣмѣнѣшю. (Шест 223с21, разн. лучше — в 56), Освѣти же нас омрачнѡх. н истнннѣ вѣданіе съ-

творн в нас. все житне прѣставнѣ в ѹнишнѹ (СлРождІ 114а28, разн. ѹншеє — в Поч.);

в) *за отношеиѣ, взаимовръзка*: обѣщнна 'общност, съвкупност, цялост' (Неб — 1; *субст.* τὸ κοινόν) — ѹкоже мощьно кестъ вѣ всѹа съставы члѣчьствѣ пазтн рашѣдъшн сѹа пакы нз обѣщнны вѣ свое комоужѣдо прнчнннтн сѹа. (Неб 390вб, разн. обше — в III; τὸ κοινόν); ◇ коѹ обѣщннж нмѣтн 'какво общо имам' (Шест — 2; τὶ κοινόν ἔχω — 2), напр. Коѹю вѣщннѹ нмѣаше павлоѣв кзыкз кѣ свнрѣлемз н гоѹслем. (Шест 250аб; τὶ κοινόν εἶχεν); ◇ ннкоѹѣа обѣщнны не нмѣтн 'нищо общо нямам' (Неб — 1; μηδὲν κοινῶνέω) — Да аще се к роужнѹ н глаат то смѣшнѣе всамн. нже ннкоѹеже обешнны не нмоутъ. ѹ тѣх же начннатн прневоднтн словеса прѣпнраннна. (Шест 151а15, разн. обѣщнны — в 55, 56, 58, Т, VB; μηδὲν κοινῶνόντων);

г) *за количественост*: соѹгоѹбнна 'двойност, нещѹ, което се състои от две същннн' (Шест — 1; без гр. — 1) — Пакы же ѹтоѹдоѹ оѹмъ. разоѹмнаѹа н дръжавнаѹа снла беспальтныѣ дше ѹко же н нѣкакъ нстннѹлюбещъ... н крѣпкын соѹднн. нлн прѹсто рещн црѣ... разоѹмѣваѣтъ. н разлѣчаѣтъ коѹгождѹ кестѹ. тн кже оѹне н на оѹспѣх боѹдетъ. разоѹм'но прннѣметъ. н ѹже в' нашѣмъ соѹщн соѹгоѹбѣна. раздѣлѣѣтъ свое комоужѣдо. н даѣтъ безвещноѹмоѹ безвещноѹе н съвещноѹмоѹ съвещноѹе. (Шест 229с20—21, разн. соѹгѣна — в 55, VB, сѹгѹѹе — в 58; без гр.);

д) *за оцѣнка*: нстнна 1) 'нстнна, това, което съѹтѹветствѹва на дѣѹствнтелността' (Шест — 44, Неб — 13, Сл — 1; без гр. — 27, ἀλήθεια — 23, τὸ ἀληθές — 5, ἀληθεύω — 2, πᾶγμα — 1), напр. Почто се нстннѣ соѹпѹстатннкъ творншн. (Шест 131а20; без гр.), Да осѹдѹатъ сѹа всн, нже не вѣровѹвшѹа нстннѣ. нз нзѹольше вѣ нѣправѣднѣ (Неб 338вб; ἀληθεία). Да тѣмъ рече нстннѹ прѣвоѹе (Шест 43а2; τὸ ἀληθές), Нмѣже не поѹѹѹа вѣровѹатн, аще нстннѹѹесть многашѣдѹнѣчемъ жеѹѹразѹмъ гла хомъ. (Неб 117в8, разн. нстнна — в I; ἀληθεύσει), Нмѣ же нсказннтн пнсѹнѹа не моѹѹтъ. то глаъ даѹтъ. а нстннѹѹ крадоѹтъ. (Шест 201в7; πᾶγμα); 2) 'точност, строгост' (Шест — 1; τὸ ακριβές — 1) — Се глаѹ тѣхъ радн. нже грѹѹѣв поѹѹмаѹтъ ѹ бѣѣ. бесѣда грѣдетъ. а ты

б'ѣжнши истинны закон'ныи. (Шест 250с4; τὴν ἀκριβῆ). Р. Айцетмиулер и Н. Кочев превеждат думата истинна от последното изречение като 'истина', а не като 'точност, строгост'³⁹. В забележката под линия Р. Айцетмиулер допуска, че става въпрос за някакво недоразумение от страна на Екзарх или за грешка в първообраза. Със значение 'точност' и с гръцко съответствие ἀκριβεια думата истинна е засвидетелствувана двукратно в Супр (л. 284, 16 и 346, 23)⁴⁰.

Сред деадективните абстрактни съществителни имена с наставка -нна в произведенията на Йоан Екзарх най-богата е лексико-семантичната група за 'пространствен размер'. И това е напълно обяснимо, като се има предвид природонаучната тематика на двете най-обемисти Екзархови творби — Шест и Неб. Качествата на човешкия характер не принадлежат към семантичната сфера на деадективните абстрактни съществителни имена с наставка -нна в произведенията на писателя за разлика от деадективните абстрактни съществителни с наставки -остъ, -ота, -ын'и.

Общите за Йоан Екзарх и за КСП деадективни абстрактни съществителни имена с наставка -нна не показват в семантично отношение никакви различия.

Полисемантични у Екзарх са само три от разглежданите образувания — истинна, глѣбнна и шнрнна, а антонимията се проявява единствено чрез двойката оуньшнна — горьшнна.

Почти половината от словоформите (39 от 81) на деадективните абстрактни съществителни имена с наставка -нна в Екзарховите творби се срещат в изречения, чиито гръцки оригинали до този момент не са известни (5 от случаите са в Словата, а 34 — в Шест). Останалата половина от словоформите превеждат: а) гръцки абстрактни съществителни с номинативни завършъци: — оς (при 3 лексеми с 4 словоформи), — ιὰ (при 1 лексема с 23 словоформи), — α (при 1 лексема с 1 словоформа); б) гръцки субстантивирани прилагателни в ср. ед. ч. (при 3 лексеми с 8 словоформи); в) гръцки глаголи (при 2 лексеми с 3 словоформи).

Разнообразните гръцки съответствия на деадективните абстрактни съществителни имена с наставка -нна от произведенията на Йоан Екзарх са доказателство, че в случая не може да се говори за калкиране на старобългарския словообразователен тип.

8. Присъщата на старобългарските абстрактни съществителни имена „наречна употреба“⁴¹ се проявява у Екзарх при четирите лексеми истинна, прѣмнна, соугоубнна и шнрнна в следните падежи:

а) *дат. ед. с предлог по*: по истиннѣ 1) 'наистина, действително' (Шест — 69, Неб — 21, Слова — 6; без гр. — 65, ἀληθῶς — 9, τῆ ἀληθείᾳ — 4, кат' ἀλήθειαν — 2, 'επ' ἀληθείας — 1, ὄντως

— 10, τῷ ὄντι — 4, σαφέστατα — 1), напр. По истинѣ есте поустошници и несъмысли. (Шест 131d24—22; без гр.), По истинѣ блжна ты и прѣблжена (ПохвУспБог 252a15—16; без гр.), Аще бо и нѣ имоу видѣти зачала и конца. обаче нѣ по истинѣ вѣстѣ. яко зачала имоу кестѣ и коньць. (Шест 9d14; τῇ ἀληθείᾳ) И вѣсе се по истинѣ бы . и видѣ сѧ члвкы. (Неб 302в7; κατὰ ἀληθειαν), То оубо древо жнвотное, ако же по истинѣ и прѣчъстное (Неб 253в7; ἀληθῶς), По истинѣ во грѣдо кестѣ дрѣзноути второе глади словеса нечъстныхъ (Шест 162a19; ἐπ' ἀληθείας), Единно бо кестѣ по истинѣ божество бесвещьствьно и беспазтно. (Неб 172a7; ὄντως), Наконѣ блгослови сна и знаменье крѣста прообразова по истинѣ. (Неб 256a8—9; σαφέστατα); 2) 'точно' (Шест — 7; ἀκριβῶς — 1, δι' ἀκριβείας — 1, πρὸς ἀκριβείαν — 1, μετ' ἀκριβείας — 1, τὴν ἀκριβείαν — 1, πρὸς τὴν ἀκριβῆ — 1, τὸ ἀκριβές — 1) — напр. якоже час полоучити по истинѣ немошно. и хоуды бо прѣмѣны неполученне всего грѣшити сътворитѣ. (Шест 150в20; ἀκριβῶς), Како можетѣ члчѣ оумѣ все то по истинѣ нслѣднн (Шест 107в12; μετ' ἀκριβείας), И призрѣвъ се по истинѣ. не можетѣ разоумѣти зърнмааго. (Шест 155d18—19; πρὸς τὴν ἀκριβῆ); по шнрннѣ 'нашироко, на ширина' (Шест — 1; ἐν δὲ τῷ πλάτει — 1) — Горѣ бо до кѣнра. и небсе свѣт достнзааше. а по шнрннѣ всѣмѣ честем'. полоуночным. и южным. и вѣсточнымѣ. и западнымѣ. (Шест 32a1; ἐν δὲ τῷ πλάτει); б) *вин. ед. с предлог въ*: въ истинѣ 1) 'истинно, наистина, действительно' (Неб — 2; ἀληθῶς — 2) — По истинѣ стрѣмѣ и въ истинноу гжа и бца и всею тварью владоущи, раба и мти творьча бывъши. (Неб 288a3—4; ἀληθῶς), О стѣн и прѣхвальнѣн и приснодѣѣ и бци мрнн въ прѣдъварьшннхъ хоудѣ прнемъше и якоже надобьѣе нсказавъше, акоже стрѣмѣ истинноу бцоу естѣ же и именуеѣт сѧ. (Неб 279a1, разн. въ истинѣ — в III, истинноу — в II и V; ἀληθῶς), 2) 'точно, ясно' (Неб — 1; σαφῶς) — еже мыслѣть о вѣѣ глади что нли слышатн, то требѣ емоу естѣ въ истинноу вѣдѣти (Неб 17в9; σαφῶς); въ прѣмннѣ 'направо, в права посока' (Неб — 1; κατ' εὐθείαν) — Трѣбѣ естѣ вѣдѣти, якоже видѣ по правымѣ чрѣтамѣ видѣти, а обоухъ естѣ и

случхъ не въ прѣамъ естѣ тѣчью, нѣ всюдоу, а прѣкоуъ н въкоуъ
 нн въ прѣмннѣ нн въсоудоу познавають, нѣ тѣгда тѣчью, егда къ
 ннмь прѣблнжати са своннн чутнн. (Неб 193в1, разн. въ прѣамъ —
 в I, което според Р.Айцетмюлер, е вероятно вторично; кат' εὐθεῖαν);
 въ соугоубннж 'двойно, в двоен размер' (Неб—1; ἐν διπλασίῳ—
 1) — Кто неса закључн? Кто мртвѣа воставн? Не ве(з)жденъ-
 ны(а)н ѿла ѿ еансѣн же сего оучнкъ н не точно ли довротоу пока-
 завъ в соугоубннѣ бл (а)тѣ дѣховноу проснвъ прѣа? Неб 332с14,
 разн. нже сугубу — в III; ἐν διπλασίῳ);

в) тв. ед. без предлог: истинноѣ 'наистина, действително'
 (Неб — 1; ἀληθῶς) — Плъть естѣ истинноу едннствѣна бжѣст-
 вѣ, аже ѿ прѣсновѣды плъть (Неб 269в3; ἀληθῶς); соугоубн-
 нѣж 'двойно, двукратно' (Шест — 1; без гр. — 1) — Глѣтъ во
 дроузнн нже астрономноу хытрѣ соутѣ нзвыкан. ѿкоже н земле
 тое самое. многамн соугоубствѣы боле естѣ сѣнце. а земьнын кроугъ.
 соугоубннѣ. волен естѣ кроуга лѣннаго. (Шест 115с21—22, разн.
 соугоубѣ болнн — в 55, 56, 58, T и VB; без гр.).

Почти половината от всички словоформи на разглежданите в
 студията деадективни съществителни имена с наставка -нна от
 произведенията на Йоан Екзарх са адвербиализирани (111 от 240).
 Веднага следва да се изясни, че на адвербиализация се подлага из-
 ключително лексемата истнна — 107 от нейните 166 словоформи
 са с „наречно значение“. Лексемите прѣмннѣ, соугоубннѣ и шнрннѣ
 са адвербиализирани само в единични случаи.

В произведенията на Йоан Екзарх лексемата истнна се испол-
 зува с „наречно значение“ преди всичко в дат. пад. ед. ч. с пред-
 лог по (общо 103 пъти). Във вин. пад. ед. ч. с предлог въ адвер-
 биализираните ѝ употреби са 3, а в тв. ед. ч. без предлог — 1.
 Любопитното е, че докато в Неб са засвидетелствувани всички
 посочени по-горе адвербиализирани употреби на думата истнна (по
 истннѣ — 21 пъти, въ истннѣж — 3 пъти, истнноѣж — 1 път), то
 в Шест и в Словата има единствено по истннѣ (Шест — 76 пъ-
 ти, Слова — 6 пъти).

В КСП, с изключение на Супр, се среща само съчетанието въ
 истннѣж. В Супр се употребяват приблизително еднакво и двете
 съчетания — въ истннѣж и по истннѣ (съотношение 24:29) — но
 тази еднаквост е привидна. В „охридските“ слова на сборника

(№ 6, 40, 41, 42 и 43)⁴² съотношението между **въ истинѣ** и **по истинѣ** е 13:2, а в „преславските“ слова — 11:27.

В зависимост от предпочитанието на едно от двете съчетания произведенията на старобългарските писатели и някои анонимни старобългарски писмени паметници могат да се разделят на две групи: а) с предимство на съчетанието **въ истинѣ** пред **по истинѣ** — творбите на Методий и Климент Охридски, Сим 1073, Синайския патерик; б) с предимство на съчетанието **по истинѣ** пред **въ истинѣ** — творбите на Константин Преславски, Йоан Екзарх, Презвитер Козма, Черноризец Петър, Сим 1076, Усп. Мих. ЖЙЗлат.

Адвербиалното съчетание **въ истинѣ** и особено адвербиалното съчетание **по истинѣ** принадлежат в повечето случаи към старобългарските езикови средства, посредством които субектът на изречението потвърждава истинността на съобщението. По традиция в нашата и в чуждата литература формите с такова значение се разглеждат като наречия за логическо уточняване⁴³. Напоследък се изказва становище, че това е друга част на речта, различна от наречието, т. нар. детерминатив⁴⁴.

Йоан Екзарх използва съвсем съзнателно съчетанията **по истинѣ** и **въ истинѣ**, както и творителната форма **истинноѣ**, за да изрази своето утвърдително отношение към казаното в даденото изречение.

Наблюденията върху съчетанието **по истинѣ** в Шест дава интересни резултати. Оказва се, че Йоан Екзарх „вмъква“ 2 пъти същото съчетание в изречения, в чиито гръцки оригинали еквивалентите на съчетанието липсват. В 57 случая **по истинѣ** се употребява в онези части от Шест, гръцките първообрази на които не са известни. Към тях следва да се прибавят и 6-те примера от Екзарховите Слова. В заключение — 2/3 от всички употреби на адвербиализираното съчетание **по истинѣ** (65 от 103) в произведенията на Йоан Екзарх са независими от гръцките първообрази. В другите 37 случая съчетанието **по истинѣ** от Шес и Неб превежда: а) първични гръцки наречия с наставка — $\omega\varsigma$ (20 пъти): $\acute{\alpha}\lambda\eta\theta\omega\varsigma$ — 9 пъти, $\delta\upsilon\tau\omega\varsigma$ — 10 пъти, $\acute{\alpha}\chi\rho\iota\beta\omega\varsigma$ — 1 път; б) превъзходна степен на гръцки наречия (1 път): $\sigma\alpha\phi\acute{\epsilon}\sigma\tau\alpha\tau\alpha$; в) адвербиализирани дателни и винителни безпредложни форми на гръцки абстрактни съществителни имена (8 пъти): $\tau\eta\ \acute{\alpha}\lambda\eta\theta\epsilon\iota\alpha$ — 4 пъти, $\tau\eta\ \delta\upsilon\tau\iota$ — 4 пъти; г) неадвербиализирани съчетания на гръцки абстрактни съществителни имена $\acute{\alpha}\lambda\eta\theta\epsilon\iota\alpha$ и $\acute{\alpha}\chi\rho\iota\beta\epsilon\iota\alpha$ в род. и вин. пад. с предлозите $\kappa\alpha\tau\acute{\alpha}$, $\mu\epsilon\tau\acute{\alpha}$, $\pi\rho\acute{\sigma}$, $\epsilon\pi\acute{\iota}$, $\delta\iota\acute{\alpha}$ (7 пъти); д) неадвербиализирани гръцки абстрактни съществителни имена във вин. пад. ед. ч. без предлог (2 пъти): $\tau\eta\nu\ \acute{\alpha}\chi\rho\iota\beta\epsilon\iota\alpha\nu$, $\tau\acute{o}\ \acute{\alpha}\chi\rho\iota\beta\acute{\epsilon}\varsigma$.

Засвидетелствуваното в Неб адвербиализирано съчетание **въ истинѣ** превежда двукратно гръцкото наречие ἀληθῶς и веднѣж наречието σαφῶς. Адвербиализираната творителна форма **истинноѣ** от Неб превежда също гръцкото наречие ἀληθῶς.

Адвербиализираните предложно-падежни съчетания **въ прѣмниѣ**, **въ соугоубниѣ** и **по ширниѣ** превеждат неадвербиализираните гръцки предложно-падежни съчетания *κατ' ἐνθεῖαν, ἐν διπλασίῳ, ἐν δὲ τῷ πλάτει*. Без гръцки еквивалент в Шест е адвербиализираната творителна форма **соугоубноѣ**.

Или гръцките еквиваленти на адвербиализираните абстрактни съществителни имена с наставка **-ниѣ** от произведенията на Йоан Екзарх в 2/3 от случаите (32 от 44) са наречия или адвербиализирани съчетания и форми, но за калкиране, т. е. за точно граматично покритие между старогръцките и старобългарските предложно-падежни съчетания може да се говори само при *κατ' ἐνθεῖαν* — **въ прѣмниѣ**.

Степента на адвербиализация на деадективните абстрактни съществителни имена с наставка **-ниѣ** в творбите на Йоан Екзарх не е еднаква. Адвербиализирани и навярно лексикализирани са съчетанията **по истинѣ** и **въ истинѣ** не само у Екзарх, но и в старобългарските паметници изобщо. Адвербиализирани, обаче нелексикализирани са творителните форми **истинноѣ**, **соугоубноѣ** и съчетанията **въ соугоубниѣ**, **въ прѣмниѣ** — всичките непознати на КСП. В съчетанието **по ширниѣ** степента на адвербиализация е най-слаба⁴⁵.

9. В славянските книжовни езици част от съществителните имена, означаващи 'носители на качества', възникват по лексикален път, чрез метонимично пренасяне, т. е. 'названието на качеството' се пренася върху 'субекта (лице, предмет, проява) на качеството' въз основа на постоянната връзка между тях⁴⁶. По своята същност процесът е конкретизация на деадективните абстрактни съществителни имена.

В произведенията на Йоан Екзарх са употребени с вторични конкретизирани значения 6 деадективни съществителни имена с наставка **-ниѣ**. Четири от тях — **быстрниѣ**, **кръвниѣ**, **стръчниѣ** и **жъниѣ** — са засвидетелствувани само с конкретизирани значения, а **гълъбниѣ** и **ширниѣ** — едновременно с абстрактни и с конкретизирани значения. Тези съществителни имена назовават:

а) *проява, постъпка*: **кръвниѣ** 'несправедлива, лицемерна постъпка' (Шест — 2; без гр. — 1, ἀδικία 1) — *млю же в'се вы. да чнстоую алыч'боу сохранные. не скврзницею кръвниамн. оучнствѣшею ѿ гравленна имѣниѣ тоуждего* (Шест 204d9—10; ἀδι-

κίας), А нже пронырьство. н скврзьнн. н льже. н крвнны всакы творетъ. то съпроста тн побѣства вжнѣ не нмоутъ. (Шест 215в7—8; без гр.); стръчна 'проявление на синовна обич у хората, наподобяваща грижовността на по-младите щъркели към техните остарели родители' (Шест — 1; ἀντιπελαρώσις) — Нѣ^ѣво ннкътоже такъ несъмыслъ. іакоже не срамлѣтн се тѣмъ. іаже бытн хоуждыш добромъ н п'тнщъ несмыслъных. стръкове бо перье съврзгъшюмоу оца нхъ старостню. окроугъ него ставше. своннн крнлы покрыв'ше. грѣютъ. н іадъ кемоу нзобнлѣ прннесетъ. н кѣанко же могоутъ. помощь кемоу творетъ. ѡвѣ странѣ кѣмше крнлы н прѣнесе ты. тн тако се кетъ. іако же н блгодѣаннѣя стръчннамѣ прозваше. (Шест 189в8; разн. стръчннамн — в 56 и т; стръчна — в 55 и 58, блгодѣанамн щрзковемн — в VB; ἀντιπελαρώσις);

б) място, пространство: глѣбнна 'място, намиращо се дѣлбоко вѣв вѣтрешността на нещо, дѣлбина, глѣбина' (Шест — 19, Неб — 1, Слова — 3; без гр. — 9, βάθος — 8, βυθός — 5, субст. τὰ βύθια — 1), напр. Творецъ повелѣ тн бы^ѣ дѣннѣ плод'но водьное н мекъкоѣ соущье. н велнкы животъ н малы рждааше. н пазнн бѣахоу вѣсн брѣзн. ннраахоу сквозѣ глоубнны (Шест 172в 25; без гр.), Многа вода врѣхоу землѣ распротрѣта. н нмно воднмыхъ прѣнесена. к'то тоу кѣще н по всен глоубннѣ земьнѣн расѣана. (Шест 66с1; βάθει); шнрнна 'широко, обширно място или пространство' (Шест — 15; без гр. — 5, πλάτος — 4, πέλαγος — 5, субст. τὰ πελάγια — 1), напр. Творнмъ адднѣ н корабле. нмн же прѣплаванѣмъ рѣкы н велнкыѣ шнрнны морьскыѣ. (Шест 86а15, разн. шнроты — в 55 и 58; без гр.), Вѣ снхъ рыбахъ соутъ овы по шнрннѣ плавакыѣ. а д'роугыѣ по краю, а д'роугыѣ по глоубннѣ (Шест 175а11; τὰ πελάγια), Паку зракъ слоуха шнрен кетъ. внднтъ бо съ горы шнрнны велнкы. (Шест 41д26; πλάτη), Н полоунош'ноую шнрнноу небесе. н животънын кроугъ мнозѣмн разнѣствы раздѣлѣюще. (Шест 16в21, разн. шнротж — в 55 и 58; πλάτος), Сердце же вѣчннѣно кетъ. н лежнтъ на послѣдѣнннмъ мѣствѣ торакоу вѣ шнрннах. (Шест 233с22—23; без гр.); жннна 'тясно място, теснина (Шест — 1; субст. τὸ στενόν) — Нже то соутъ генеталналогню тѣ нзобрѣан. разоумѣвѣше іако вѣ шнрннѣ лѣтннн. мнозн ѡ образъ нхъ оубѣгаютъ. да вѣ кѣзннѣ зѣло заклучнше годы мѣры. іакоже н пачѣ д'робнѣнѣ н мѣженнѣя ѡчѣнааго. іакоже рече

απλῶ. (Шест 149в26, разн. οὐζίννιῃ — в VB, юзиниѣ — в 56, 58 и T; εἰς στενὸν);

в) *воден* обект: **БЫСТРНА** 'стремително течение, бързо течаща вода, бързѣй' (Шест — 2, Слова — 3; без гр. — 3, *ποταμός* — 2), напр. *Иурданѣ рѣко анкѣвствѣи н съ мноу веселѣ н в'чнин быстрны своа н с струамн потеци.* (СлБог 268612; без гр.), *ѡсѡудѡу бо источницн шенанннмѣ нсходѣтъ. не прѣстающѣ. н кладѣжннн сътоци. н рѣчнныѣ быстрны. н потоци земннн.* (Шест 66с8; *ποταμόν*).

Степента на конкретизация на съществителните имена от горните три семантични групи е различна. Най-слаба е конкретизацията на съществителните от първата група. Те имат по-скоро конкретен оттенък, отколкото същинско конкретно значение.

Съществителните **гЛЖБНА** и **ШНРНА** от втората група, срещани у Йоан Екзарх и с абстрактни значения, се употребяват от писателя трикратно по-често с вторичните си конкретизирани значения. Като се вземе под внимание лексическата съчетаемост на думите **гЛЖБНА** и **ШНРНА**, техните обобщени конкретизирани значения могат да бъдат детайлизирани в следните лексико-семантични варианти: а) при думата **гЛЖБНА** — 'земни недра, дълбини' (9 пъти), 'водни, морски дълбини' (9 пъти), 'пропаст, бездна' (3 пъти) и б) при думата **ШНРНА** — 'морска шир, море' (9 пъти), 'земна шир, земя' (3 пъти), 'небесна шир, небе' (1 път), 'най-широката част на гръдния кош, гърди' (1 път).

На три места в Шест конкретизираните съществителни имена **гЛЖБНА** и **ШНРНА** са употребени образно (167d13, 264d27 и 170в3). Образна е и единствената употреба на лексемата **ЖЗНА** от от същата група.

Съществителното име **БЫСТРНА** е засвидетелствувано както у Екзарх, така и в други старобългарски паметници само с конкретно значение. Конкретизацията на съществителното според съставителите на *Słownik prasłowiański* е настъпила още в праславянската епоха⁴⁷.

Конкретизиращата роля на мн. число се проявява при 1/4 от словоформите на съществителните от трите семантични групи⁴⁸.

Половината от словоформите на вторично конкретизираните деадективни съществителни имена с наставка **-нн** в произведенията на Йоан Екзарх са без гръцки еквиваленти (16 в Шест и 7 в Слова). Другата половина от словоформите превеждат: а) гръцки абстрактни съществителни с номинативни завършъци **-ος, -ια, -σις**: *βάθος* (8 пъти), *ἀδικία* (1 път), *ἀντιπελάρωσις* (1 път); б) гръцки съществителни имена на **-ος**, имащи едновременно абстрактно и конкретно значение: *βυθός* (6 пъти), *λάχος* (1 път); в) гръцки

конкретни съществителни имена на -ος: πλάτος (4 пъти), πέλαγος (5 пъти), ποταμός (2 пъти); γ) гръцки субстантивирани прилагателни имена от ср. р. ед. и мн. ч.: τὰ βύθια (1 път), τὰ πελάγια (1 път), τὸ στενόν (1 път).

Очевидно гръцките еквиваленти на конкретизираните деадективни съществителни имена на -нна от Екзарховите творби са с малки изключения абстрактни и конкретни деадективни съществителни имена от ср. и м. р. с номинативен завършек -ος. Заслужава да се отбележи обстоятелството, че гръцкото префиксално съществително ἀντιπελάρωσις не е калкирано, а е предадено чрез непрефиксалното съществително име стръчна.

* * *

В произведенията на старобългарския писател Йоан Екзарх са засвидетелствувани 13 деадективни абстрактни и вторично конкретизирани съществителни имена с наставка -нна, употребени общо 240 пъти. Дванадесет от тях са мотивирани от качествени прилагателни, а само съществителното име стръчна е мотивирано от относително прилагателно име.

Девет от деадективните абстрактни съществителни имена на -нна, които Йоан Екзарх използва в своите творби, не се срещат в КСП. Шест от тези съществителни обаче са познати поне на един от паметниците, възникнали или преведени в Източна България през старобългарската епоха, но запазени в по-късни преписи от чужда редакция. В паметници от старобългарски произход не са документирани трите хапакса тлъстна, пръмнна и стръчна. Лексемата тлъстна Йоан Екзарх заимствува по всяка вероятност от говоримата старобългарска реч, а пръмнна и стръчна са евентуални негови неологизми.

Високата честотност на думите истна, глжнна и шдрнна в произведенията на Йоан Екзарх може да се обясни с различни причини: с природонаучната и философска тематика на Шест и Неб, с полисемята на трите съществителни имена, със засилената адвербиализация на лексемата истна и др.

Деадективните съществителни имена на -нна се употребяват от Йоан Екзарх с чисто абстрактни, с адвербиализирани и с вторично конкретизирани значения (съотношение на словоформите — 33%: 46%:21%), но трябва да се има предвид, че както адвербиализацията, така и конкретизацията на тези съществителни в творбите на писателя са в повечето случаи живи, нелексикализирани процеси.

Значителният процент на словоформите с адвербиализирани значения се дължи изключително на многочестотната лексема ис-

тнна, 2/3 от словоформите на която в произведенията на Йоан Екзарх са включени в адвербиализираните съчетания по нстннѣ и въ нстннѣ.

Преобладаващата природонаучна тематика на Шест и Неб дава отражение и върху състава на отделните лексико-семантични групи на деадективните съществителни имена с наставка -нна у Йоан Екзарх — най-богати са групите на абстрактните съществителни за 'пространствен размер' и на вторично конкретизираните съществителни за 'място, пространство'.

Половината от словоформите на 13-те деадективни абстрактни съществителни имена с наставка -нна са засвидетелствувани в Словата и в онези части от Шест на Йоан Екзарх, чиито гръцки оригинали все още не са известни (в Словата — 15 словоформи, в Шест — 111). А това означава, че засега половината от словоформите на разглежданите съществителни имена са употребени от писателя напълно независимо от гръцките първообрази. Без гръцки еквиваленти са всички словоформи на лексемите горъшнна и оунъшнна, над половината от словоформите на лексемата нстнна (27 — неадвербиализирани и 65 — адвербиализирани) и половината от словоформите на лексемите глжвнна, шнднна, крвнна, соугоубнна и выстрнна.

Гръцките еквиваленти на абстрактните и вторично конкретизираните деадективни съществителни имена с наставка -нна в Шест и Неб са най-често деадективни абстрактни и конкретни съществителни от ср. и м. р. с номинативен завършек -оѣ (28 от 69 словоформи), по-рядко — абстрактни съществителни на -іѣ, -еѣ, -сіѣ, субстантивирани прилагателни от ср. р. и глаголи.

Адвербиализираните деадективни съществителни имена с наставка -нна от Екзарховите Шест и Неб превеждат предимно гръцки наречия на -ѣѣ и адвербиализирани падежни форми на абстрактни съществителни имена (32 от 44 словоформи). Тъй като тази констатация се отнася с малки изключения до съществителното нстнна, може да се допусне, че неговата засилена адвербиализация в двете творби се дължи до известна степен и на влиянието на гръцката първооснова.

Данните от произведенията на Йоан Екзарх, от КСП и от старобългарските паметници, съхранени в по-късни чужди преписи, позволяват да се заключи, че деадективните абстрактни съществителни имена с наставка -нна са продуктивен словообразователен тип преди всичко в старобългарските паметници от Източна България.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Вж. А. Meillet, *Études sur étymologie et le vocabulaire du vieux slave*, Ipr., 2 éd., Paris, 1905, s. 450; W. Vondrak, *Vergleichende slavische Grammatik*, Bd. I, Göttingen, 1906, s. 419—420; L. Kopeckii, *Abstrakta od adjektiv u ruštině*, *Věstník Kral. české společnosti nauk*, Praha, 1928, s. 49; В. М. Мартынов, *Праславянская и балтославянская суффиксальная деривация имен*. Минск, 1973, s. 38; Fr. Stawski, *Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego*, „Słownik prasłowiański, t. I^a”. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1974, s. 123.

² R. M. Grzegorzczkova, *Kształtowanie się funkcji znaczeniowych sufiksalnych -ina*. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, t. XX, 1961, s. 167; Fr. Stawski. Цит. съч., с. 120.

³ Пак там.

⁴ В. И. Максимов, *Суффиксальное словообразование имен существительных в русском языке*. Л., 1975, с. 57—60.

⁵ Пак там, с. 120.

⁶ А. Meillet. Цит. съч., с. 450; А. Вайан. *Руководство по старославянскому языку*. М., 1952, с. 231.

⁷ Fr. Miklosich, *Die Bildung der Nomina in altslovenischen*, „Denkschriften der Akademie der Wissenschaften (philosophisch-historische Klasse)”, Bd. IX, Wien, 1859, s. 177; А. Meillet. Цит. съч., s. 450—452; R. M. Grzegorzczkova. Цит. съч., s. 167—169; А. И. Сунрун. К этимологии слова полтина. Във: *Этимологические исследования по русскому языку*, вып. II. М., 1962, с. 112—113; Т. Szymański, *Słowotwórstwo rzeczownika w bułgarskich tekstach XVII—XVIII wieku*. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1968, s. 119—126; А. Vaillant, *Grammaire comparée des langues slaves*, t. IV, *La formation des noms*. Paris, 1974, s. 355—360; L. Moszyński, *Język kodeksu Zografskiego, cz. I, Imię nazywające (rzeczownik)*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1975, s. 122.

⁸ Вж. Т. Szymański. Цит. съч., с. 151, 180; Н. М. Шанский. *Из истории имен существительных на -ость в русском литературном языке*. М., 1948, с. 496 (канд. дисерт. в машинопис); Ст. Стефанова. *Абстрактните съществителни имена в публицистиката на Л. Каравелов и Хр. Ботев (словообразователен и лексикално-семантичен анализ)*. В. Търново, 1979, с. 163 (канд. дисерт. в машинопис).

⁹ Вж. Н. М. Шанский. Цит. съч., с. 499.

¹⁰ Вж. Л. Д. Андрейчин. *Основна българска граматика*. С., 1944, с. 107; Нв. Леков. *Из славянската лексикология. Абстрактни съществителни имена в основния речников фонд на българския език в сравнение с лексиката на другите славянски езици*. Известия на Института за български език, III, 1954, с. 29, 33—34; Ст. Стоянов. *Грамматика на българския книжовен език. Фонетика и морфология*. София, 1964, с. 173; *Словообразуването в българския език*. I. Имена. София, 1977, с. 37; *Грамматика на съвременния български книжовен език*, т. II, *Морфология*. С., БАН, 1983, с. 63.

¹¹ Вж. Д. Чизмаров. *Стилистични особености на съществителното име в българския книжовен език*. София, 1978, с. 121—122, 133.

¹² Пак там.

¹³ Вж. Т. Szymański. Цит. съч., с. 131.

¹⁴ Вж. W. Boryś, *Budowa słowotwórcza rzeczowników w tekstach czakawskich XV i XVI w.*. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1969, с. 137, 149; *Грамматика современного русского литературного языка*. М., 1970, с. 97; П. У. Сцяцко. *Беларускае народнае словаўтварэнне, Афіксальныя назоўнікі*. Мінск, 1977, с. 141.

¹⁵ За десубстантивните абстрактни съществителни имена на -нна в Екзарховите творби вж. П. Ковачева. *Абстрактните съществителни имена с наставка -нна от субстантивни основи в произведенията на Йоан Екзарх*.

Във: Юбилеен сборник, 20 години Великотърновски университет (1963—1983)¹⁶, кн. 1. Езикознание, Велико Търново, 1983, с. 162—173.

¹⁶ Вж. *Н. М. Шанский*. Цит. съч., с. 216—218; *В. И. Максимов*. Цит. съч., с. 85, 108, 155—156; *A. Vaillant*. Цит. съч., с. 356—357.

¹⁷ Използувани са следните издания: *R. Aitzetmüller*. Das Hexameron des Exarchen Johannes, Bd., I—VII. Graz, 1957—1975; *L. Sadnik*. Des Hl. Johannes von Damaskus Ἐχθρασις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως in der Übersetzung des Exarchen Johannes, Bd., I—IV. Wiesbaden, Freiburg, 1967—1983; *L. Sadnik*. Die Bruchstücke aus Väterschriften im Anschluß an die Übersetzung der Ἐχθρασις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως des Exarchen Johannes. Anzeiger für slavische Philologie, Bd., IX, 2, X—XI, XII, 1963, 1979, 1981. За изданията на Екзарховите слова вж.: *П. Ковачева*. Наблюдения върху абстрактните съществителни с наставка **-отъ** в произведенията на старобългарските писатели и в класическите старобългарски паметници. Във: Константин-Кирил Философ. Материали от научните конференции по случай 1150-годишнината от рождението му. В. Търново, 10—11. XI. 1977 г., и Рим, 12—13. XII. 1977 г., София, 1981, с. 329—330.

В студията се употребяват възприетите от издателите съкращения на отделните преписи и се цитира по най-старите преписи.

¹⁸ Наблюденията върху честотността и употребата на деадективните абстрактни съществителни имена с наставка **-нна** в КСП са извършени от авторката на студията.

¹⁹ Авторката на студията извлича данните: а) от всички издадени творби на изброените писатели, б) от неиздадените произведения на Константин Преславски — Учително евангелие, Черковно сказание, Слова против арианите (II—IV слово), Послание за празника Пасха и в) от речника-индекс и от обратния речник на Беседа против богомилите на Презвитер Козма.

²⁰ Използувани са данните от: а) общи речници: *Fr. Miklosich*. Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. Vindobonae, 1862—1865; *И. И. Срезневский*. Материали для словаря древнерусского языка по письменнымъ памятникамъ, т. I—III, СПб, 1893—1912; Словарь русского языка XI—XVII вв., вып. 1—10. Москва, 1975—1983; б) речници-индекси на: Сим 1076, Усп, Синайски патерик, Хроника на Георги Амартол; в) обратни речници: *J. Dulewicz, L. Grek-Pabisowa, I. Maryniak*. Indeks a tergo do Materiałów do słownika języka staroruskiego I. I. Srezniewskiego. Warszawa, 1968; г) изданията на: Сим 1073 и ЖИЗлат (първата и втората част).

²¹ *R. Aitzetmüller*. Цит. съч., Bd., I, с. VII—IX.

²² Поради липса на място текстологичните варианти няма да бъдат коментирани подробно, но ще бъдат посочвани при цитирането на изречението, в което дадена лексема се среща.

²³ Вж. *Н. М. Шанский*. Цит. съч., с. 217; *В. И. Максимов*. Цит. съч., с. 85; *И. И. Срезневский*. Цит. речник, т. I, с. 562; *Fr. Miklosich*. Цит. речник, с. 138; *A. Vaillant*. Цит. съч., с. 357.

²⁴ Думата **горацинна** от Неб на Екзарх липсва изобщо в Словарь русского языка XI—XVII вв., вып. IV, Москва, 1977, с. 85, и в Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд, Москва, вып. 7, 1980, с. 42—43.

²⁵ Проверката е направена по данни на цитирания Indeks a tergo по речника на И. И. Срезневский.

²⁶ Вж. *E. Hansack*. Die Vita des Johannes Chrysostomos des Georgios von Alexandrien in kirchenslavischer Übersetzung, Bd. 2. Freiburg, 1980, с. 14.

²⁷ Вж. *T. Szymański*. Цит. съч., с. 129.

²⁸ Данните за **галбнна** са от Этимологический словарь славянских языков. . . , вып. 6, с. 140—141, а за **ширна** — от различни други речници и публикации.

²⁹ По данни на цитирания Indeks a tergo по речника на И. И. Срезневский,
³⁰ Вж. Т. *Szymański*. Цит. съч., с. 122—123; Ст. Стоянов. Цит. съч., с. 104, 174; Граматика на съвременния български книжовен език. . . , с. 64.

³¹ Вж. Т. *Szymański*. Цит. съч., с. 122—123.

³² По данни на цитирания Indeks a tergo по речника на И. И. Срезневский.

³³ Вж. W. *Bożyś*. Цит. съч., с. 141.

³⁴ Вж. пояснителната бележка на издателката Л. Садник в критичния апарат на Неб, т. II, с. 89.

³⁵ Вж. Опыт областного великорусского словаря. СПб, 1852; Вл. Даль. Толковый словарь живого великорусского языка, т. III, 6-ое изд., М., 1980.

³⁶ Приблизителната средна честотност се получава, като се раздели броят на словоформите в даден паметник (или паметници) върху броя на ръкописните страници на същия паметник (или паметници).

³⁷ Цифрите в скобите посочват броя на словоформите на дадена лексема в съответния паметник.

³⁸ За конотацията на абстрактните съществителни имена вж. В. И. Убийко. Лексическая сочетаемость абстрактных существительных в современном русском языке, АКД. Воронеж, 1975, с. 7—8.

³⁹ Вж. R. *Aitzelmüller*. Цит. съч., т. VI, с. 362; Йоан Екзарх. Шестоднев. Превод от старобългарски, послеслов и коментар Н. Цв. Кочев, С., 1981, с. 272.

⁴⁰ По данни на Slovník jazyka staroslověnského, sv. 14. ČAV. Praha, 1966, s. 816—817.

⁴¹ За „наречната употреба“ на абстрактните съществителни вж. Н. М. Шанский. Цит. съч., с. 180; К. И. Ходова. Падежи с предлогами в старославянском языке (опыт семантической системы). М., 1971, с. 114—116, 140—160; Суффиксальное словообразование существительных в восточнославянских языках XV—XVII вв. М., 1974, с. 118—120, 136—137, 144.

⁴² Вж. Э. Благова. Лексика Супрасълської рукописи и лексика Иоанна Екзарха. Във: Прочувания върху Супрасълския сборник. Доклади и разисквания пред Първия международен симпозиум за Супрасълския сборник. С., 1980, с. 120.

⁴³ Вж. Л. Д. Андрейчин. Цит. съч., с. 325; Ст. Стоянов. Цит. съч., с. 418; Граматика на съвременния български книжовен език, т. II, Морфология. С., БАН, 1983, с. 405—406.

⁴⁴ Вж. Ст. Георгиев. Детерминативът като самостоятелна част на речта в съвременния български език и в другите славянски езици. Славянска филология, т. XVII, Езикознание, С., 1983, с. 213—221.

⁴⁵ Относно разликата между наречие и адвербиално съчетание вж. Ст. Георгиев. Морфология на съвременния български книжовен език (неизменяеми думи). В. Търново, 1978, с. 42—43.

⁴⁶ Вж. Е. Пернишка. Развитие на семантиката на съществителни и прилагателни в български и руски по метонимичен път. Съпоставително изучаване на частните лексикални системи на славянските езици в синхрония и диахрония. С., 1979, с. 87—101.

⁴⁷ Вж. Słownik prasłowiański, t. I, PAN. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1974, s. 479.

⁴⁸ Вж. С. Спасова-Михайлова. Лексико-семантичните различия при съществителните имена в българския книжовен език с оглед на категорията число. ИИБЕ, VII, С., с. 234—261, 297—301.

ДЕАДЪЕКТИВНЫЕ АБСТРАКТНЫЕ ИМЕНА
СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ С СУФФИКСОМ *-нна*
В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ИОАННА ЭКЗАРХА

Пенка Ковачева

Резюме

Предметом исследования являются лексический состав, словообразовательная структура, частотность и семантика деадъективных абстрактных имен существительных с суффиксом *-нна* в произведениях Иоанна Экзарха. Анализ осуществляется в плане сопоставления с существительными того же словообразовательного типа в классических древнеболгарских памятниках и в древнеболгарских памятниках, сохранных в более поздних копиях с чужой редакции.

Только три из всех тринадцати деадъективных абстрактных имен существительных с суффиксом *-нна* из произведений Экзарха не встречаются в других памятниках древнеболгарского происхождения. Одно из них писатель, вероятнее всего, заимствовал из разговорной речи, а остальные два, по-видимому, являются его неологизмами.

В своих произведениях Иоанн Экзарх употребляет деадъективные имена существительные на *-нна* в чисто абстрактных, в адвербиализированных и во вторично конкретизированных значениях (соотношение словоформ — 33%:46%:21%).

Среди имен существительных с чисто абстрактными и вторично конкретизированными значениями наиболее богатыми являются лексико-семантические группы со значением „размер пространства“ и „место, пространство“.

Данные из произведений Иоанна Экзарха, классических древнеболгарских памятников и древнеболгарских памятников, сохранных в более поздних чужих копиях, позволяют сделать вывод, что деадъективные абстрактные имена существительные с суффиксом *-нна* являются продуктивным словообразовательным типом прежде всего в древнеболгарских письменных памятниках Восточной Болгарии.

ADJECTIVAL ABSTRACT NOUNS WITH THE SUFFIX **-HHA**
IN THE WORKS OF JOHAN EKZARCH

Penka Kovacheva

S u m m a r y

The subject of this research are the lexemic composition, the derivational structure, the frequency and the semantic meaning of the adjectival abstract nouns with the suffix **-HHA** in the works of Johan Ekzarch. The analysis is contrastive, based on material from old-Bulgarian classical works and old-Bulgarian works preserved in later copies under alien editorship.

Only 3 of the 13 nouns in Ekzarch's works are not to be found in other works of old-Bulgarian origin. One of them has probably been taken by the writer from the spoken language and the other two may have been his own neologisms.

In his works Johan Ekzarch uses the nouns ending in **-HHA** with purely abstract, adverbialized or secondary concrete meanings (the ratio of the forms is as follows: 33:46:21 per cent).

Among the purely abstract nouns or nouns with secondary concrete meanings the most abundant are the lexico-semantic groups meaning 'spatial size' or 'place, space'.

The data from Johan Ekzarch's works, the classical old-Bulgarian works and the old-Bulgarian works preserved in later copies, gives ground for the conclusion that the adjectival abstract nouns with the suffix **-HHA** present a productive derivational pattern, especially in the old-Bulgarian written works from Eastern Bulgaria.

THE HISTORY OF THE

REIGN OF

The reign of King James the First was distinguished by many remarkable events, and was attended with great success in the affairs of the kingdom. His Majesty's wisdom and justice were the foundation of his popularity, and his piety and industry were the cause of his long and happy reign. The first year of his Majesty's reign was distinguished by the death of King James the Sixth, and the accession of his Majesty to the throne of Great Britain. The second year was distinguished by the death of King James the First, and the accession of his Majesty to the throne of France. The third year was distinguished by the death of King James the First, and the accession of his Majesty to the throne of France. The fourth year was distinguished by the death of King James the First, and the accession of his Majesty to the throne of France. The fifth year was distinguished by the death of King James the First, and the accession of his Majesty to the throne of France. The sixth year was distinguished by the death of King James the First, and the accession of his Majesty to the throne of France. The seventh year was distinguished by the death of King James the First, and the accession of his Majesty to the throne of France. The eighth year was distinguished by the death of King James the First, and the accession of his Majesty to the throne of France. The ninth year was distinguished by the death of King James the First, and the accession of his Majesty to the throne of France. The tenth year was distinguished by the death of King James the First, and the accession of his Majesty to the throne of France.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

Том XXI, кн. 2

Филологически факултет

1985/1986

TRAVAUX DE L'UNIVERSITÉ „CYRILLE ET MÉTHODE“
DE V. TIRNOVO

Tome XXI, livre 2

Faculté philologie

1985/1986

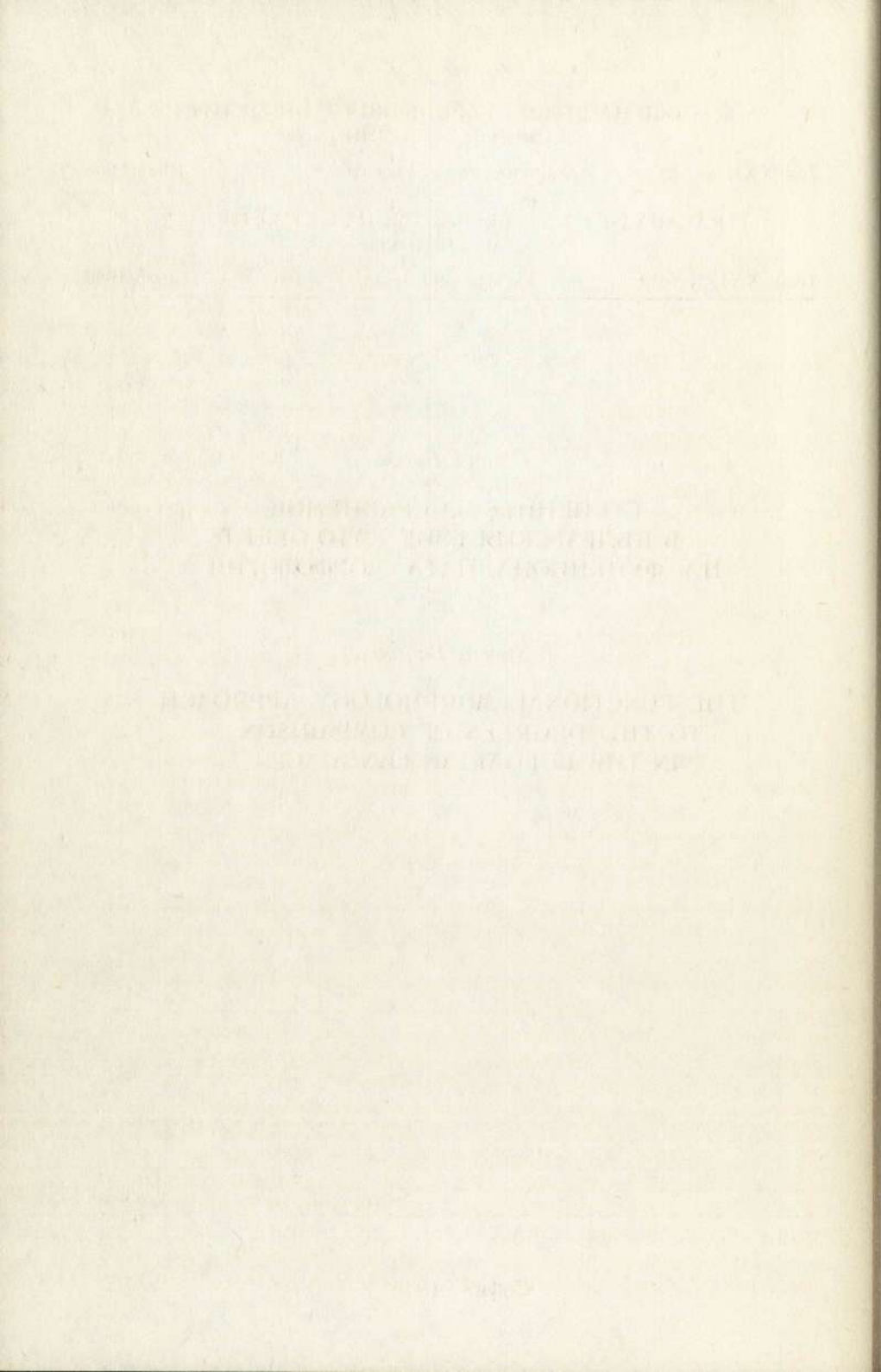
Стоян Буров

СТЕПЕНИТЕ ЗА СРАВНЕНИЕ
В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК КАТО ОБЕКТ
НА ФУНКЦИОНАЛНАТА МОРФОЛОГИЯ

Stoyan Bourou

THE FUNCTIONAL MORPHOLOGY APPROACH
TO THE DEGREES OF COMPARISON
IN THE BULGARIAN LANGUAGE

София, 1986

1. Чрез степените за сравнение на прилагателните имена и наречията се определя качественото неравенство, установено от съотношението, което се създава при сравняване на предмети и процеси — т. е. морфологичната категория степен има значение 'неравенство'¹. Признаците на сравняваните предмети се поставят във взаимно отношение и връзка, затова неравенството има две страни — сравнявана и сравняваща, независимо от конкретния брой на предметите, които се сравняват. Различието в степента на качеството има относителен характер, то е валидно само в границите на сравняваните предмети. Общият семантичен признак на значението на сравнителната степен, който се изразява във всякакъв контекст, е разделителност. Разделителността като инвариантен семантичен потенциал лежи в основата на всяка конкретна форма за сравнителна степен и е задължителна при речева реализация. Тя има интегрираща и диференцираща роля в системата на степенуването и се отличава със системно граматично изразяване, т. е. тя е доминантна в семантичното съдържание на всички форми. Категориалното значение, на чиято база се конституира грамемата превъзходна степен, може да бъде формулирано като отделителност. Отделителността като постоянен семантичен признак се открива изцяло в морфологичен план. Семантичната опозиция между двете грамеми е еквиполентна. И двете грамеми са маркирани с признака 'неравенство', но той има различен характер: при сравнителната степен инвариантното значение е 'разделителност', а при превъзходната степен значението е 'отделителност'. В системата на сравнението основната форма на прилагателните и наречията може да се разглежда като положителна (изходна, нулева) степен. Опозициите 'сравнителна—положителна' и 'превъзходна—положителна' степен са привативни, тъй като силните членове — сравнителната и превъзходната степен — са маркирани с признаците разделителност или отделителност, а в значението на положителната степен липсва сигнализация за разделителност или отделителност. Маркираните членове на тези опозиции — сравнителната и превъзходната степен — представят отражение на извънезиковата реалност, а немаркираният член — положителната степен, — чието значение се свежда до отсъствие на сигнализация за неравенство, няма извънлингвистическа същност. Вътрешноезиковата значимост на така формулираното значение на положителната степен се определя от нейното място на член в опозициите на системата.

2. При разглеждане на категорията в семантичен план може да се прокара разграничение между нея и лексико-граматичния

разред за оценка на степента на качеството, включващ т. нар. умалителни и увеличителни прилагателни и наречия, с които се изразява предимно субективна оценка. В близкото минало някои автори на български граматика² са прибавяли умалителните и увеличителните прилагателни имена към формите на степените за сравнение, но Н. Костов³, а по-късно Л. Андрейчин⁴ и Ст. Стоянов⁵ дават правилно решение. Между формите за сравнителна и превъзходна степен и умалителните и увеличителните имена има известна семантична общност и формална успоредност. Както степените за сравнение, така и тези имена се групират върху основата на общ семантичен признак. Умалителните и увеличителните имена имат морфемни показатели, чрез които формално се разграничават от неумалителните и неувеличителните. Умалителни думи се образуват предимно от качествените прилагателни имена, форми за сравнителна и превъзходна степен също се образуват предимно от качествените прилагателни. Обикновено наречията, които могат да се степенуват, могат и да се умаляват. Чрез умалителните и увеличителните прилагателни имена качеството се представя в по-голяма или по-малка степен, а чрез формите за сравнителна и превъзходна степен качеството може да се представя в по-голяма степен, но не и в по-малка, защото частиците *по* и *най* са се специализирали да бъдат граданти на възходящ ред в степенната разлика на два предмета, поставени в отношение помежду си. В българския език няма граматично средство за изразяване на по-малка (низходяща) степен, докато в руския език например наред с *более* се употребява като антоним *менее*. Така в изречението „*Той е по-малък от мене*“ формата *по-малък* трябва да се тълкува като 'една степен повече малък', но не може да се тълкува като 'една степен по-малко малък', а в изречението „*Той е най-нисък*“ формата за превъзходна степен *най-нисък* се възприема като 'оптимално, най-много нисък', но не може да се възприеме като 'минимално, най-малко нисък'. Тази важна особеност на степенуването в българския език е предпоставка да се развие т. нар. описателно степенуване, за което се специализират сравнителната форма на наречieto *малко* — *по-малко* (при изразяване на низходяща сравнителна степен), напр.: „*По-малко културният народ* започва да абсорбира културата на съседния народ“ (ЕГ, 17), и (рядко) — превъзходната форма на наречieto *малко* — *най-малко* (при изразяване на низходяща превъзходна степен). Минимална низходяща градация (напр.: „*Кое е най-малко професионално* в нашия професионален футбол?“ (КК, 56) се изразява рядко с формата *най-малко*, защото обикновено се използва форма за превъзходна степен от другия член на антонимната двойка, напр. семантичният потенциал 'най-малко нисък' намира езиков израз чрез формата *най-висок*.

Други различия между формите за сравнителна и превъзходна степен и умалителните и увеличителните думи: умалителните и увеличителните имена не притежават морфемна универсализация, а формите на степените за сравнение се образуват само с частиците *по* и *най*; с умалителността и увеличителността не се изразяват граматични отношения — те обхващат отделни думи и групи думи, чиито съотношения се откриват в областта на лексикалните и словообразователните връзки; при умалителните и увеличителните имена и наречия степенята на признака представя едно постоянно и присъщо свойство, докато с формите на степените за сравнение се изразява отношение между степенята на признака на един предмет (или група предмети) със степенята на признака на друг предмет (или група предмети). Затова умалителните прилагателни имена и наречия могат да се степенуват, срв.: „Дори *най-мъничката* песен е свидетел за творческата мощ на майстора“ (ГПСл-БК, 105). Значението на грамемите на категориалния степен, които се конституират на базата на категориално значение, противостои на значението на умалителните и увеличителните думи, което е резултат от взаимодействието на семантиката на словообразователната морфема с лексикалните значения на основите. Разбира се, семантиката на грамемите сравнителна и превъзходна степен има известна зависимост от семантичните особености на лексиката. Тази зависимост се изразява във възможността за съчетаемост или несъчетаемост с определени лексикални значения (напр. невъзможност да се образуват степени за сравнение от относителни прилагателни и от някои наречия), но значението на грамемите не е производно от лексикалните значения. С умалителните и увеличителните думи се изразява предимно субективна (експресивна) оценка, а при степените за сравнение отношението е неутрално.

3. В съвременния български книжовен език системата на формите на степените за сравнение се характеризира със съотносителност и запазване на лексикалното значение. Лексикалното значение на словоформите на сравнителната и превъзходната степен е твърдестовно с лексикалното значение на изходната форма, или в пределите на една и съща дума формите на морфологичната категория са корелативни. Корелацията е редовна, но се проявява в ограничени условия — само в границите на качествените прилагателни и някои видове наречия. Изводът е, че формалната производност на сравнителната и превъзходната степен на прилагателните имена и наречията от изходната форма не подлежи на съмнение. Несъмнена е и аналогичната производност на лексикалното значение. Този извод може да се илюстрира с многобройни примери, по-важни са обаче онези случаи, които усложняват нещата и се тълкуват твърде различно. Някои изследвачи генерализират особеностите и стигат до заключения, които отричат съществуването на категориалния степен — при това, без да се визират такива

форми за сравнителна и превъзходна степен на наречия, които действително са се лексикализирали и семантично са се обособили в нови лексеми⁶. Семантичното тъждество на системата на формите се нарушава, затова правилно е лексикализираните се форми да се изключат от категорията. Както посочва Ст. Георгиев, лексикализираната се форма за сравнителна или за превъзходна степен на дадено наречие може да се разпознае само в контекст при прилагане на критерия за принадлежност на формите към един и същ или към различни класове наречия. Например *напред* е наречие за място. В даден контекст формата за сравнителна степен действително е форма на това наречие, защото се запазва лексикалното значение и се образува корелативност: „Той. . . премести стола си *по-напред*“ (ИБ, 81). В друг контекст семантичното тъждество и формалната съотносителност са нарушени, формата за сравнителна степен се е лексикализирила и е добила значение за време: „Нали думаша *по-напред*, че чорбаджи Стефчова син щял да вземе Милка?“ (ИБ, 159). Подобни процеси се наблюдават и с форми на други наречия — *рано*, *скоро*, *после*, *повече* и др. Следователно частиците *по* и *най* могат да имат словообразователни функции.

3.1. Важна характерна особеност на дистрибуцията на частиците *по* и *най* е, че служат за образуване на форми за сравнителна и превъзходна степен не само на прилагателни имена и наречия, но и на съществителни имена, глаголи, местоимения, предложни съчетания и др. Това явление стои в органическа връзка с прехода от синтетизъм към аналитизъм в областта на формообразоването и синтактичното изразяване на степените за сравнение и е следствие от този преход в развоя на българския език. Препозицията на частиците *по* и *най* обуславя тяхната голяма подвижност спрямо думата, към която се отнасят. Както е известно, в книжовния език препозицията на *по* и *най* е възприета като норма без изключения. Във всички диалекти за обичайна може да се приеме също тази позиция. В някои български диалекти се наблюдава и постпозиция⁷. Това явление обаче има изолиран характер и не е универсално като начин на образуване на степените за сравнение в посочените говори — паралелно с преобладаващата препозиция на *по* и *най* се срещат отделни случаи на постпозиция. Динамичният характер на частиците за сравнение се допълва и от още една особеност, възприета в книжовния език: в препозиция *по* и *най* могат да бъдат в контакт с думата, която се степенува, но могат да бъдат и дистанцирани от нея. Дистантна препозиция има в случаите: а) При степенуване на прилагателни и наречия в предложни субстантивни словосъчетания, напр.: „По-далеч в гората, *пò* за едри дърва“ (Посл., 352); б) При степенуване на прилагателни и съществителни в съчетания, изпълняващи служба на съставно именно сказуемо в изречението, напр.: „Ако са мили птичите песни/наше въздишки *пò* са горчиви“ (ИБ-Ст, 12); в) При степенуване на

съществителни или наречия, образуващи т. нар. предикативи, напр.: „По за вярване е, че тя се крие тъдява някъде из нивите“ (ИЙ, 93). В посочените случаи дистантната препозиция има факултативен характер. Тя е типична за диалектите, народното творчество, устната разговорна реч. В художествената реч е израз на речевото поведение на героите. Семантична разлика между контактната и дистантната съчетаемост на частиците *по* и *най* няма. Възможностите за дистантна съчетаемост на *по* и *най* ни дават основания да възразим на гледището, че образуването на степените за сравнение е „съществен признак на аглутинация“, изказано от Ив. Леков⁸. Подобно гледище напоследък се изказва и от Ю. Маслов⁹. Въпреки че признава възможностите на частиците за сравнение да се отделят от думата, към която се отнасят, Маслов твърди, че „в голямото мнозинство от случаи те обаче се държат все пак не като служебни думи, а като аглутинативни префикси на прилагателните и наречията“¹⁰. Подвижността на частиците *по* и *най* обаче не е изолирано явление, тя е типична особеност в българския език не само във връзка с позиционната характеристика на *по* и *най* при степенуване на прилагателни и наречия. Динамиката на частиците, резултат от аналитичния начин на образуване на степените, обуславя възможностите за степенуване на глаголи, съществителни, местоимения и особено на адвербиални изрази.

Степенуването на обстоятелствени предложни съчетания е сравнително широко разпространено в българския език. То има следния модел: частицата *по* (*най*) + предлог със съществително (местоимение, наречие), напр.: *до стената — по до стената, като хората — по като хората, на тъмно — по на тъмно, към мене — по към мене*. Частицата се поставя и пред два предлога: *по за пред хора — „Да стане лакърдията по за пред хора“* (НХ-ВО, 69). Със степенуването на тези съчетания се постига по-голяма конкретизация в насочеността на действието в пространството, напр.: „Слязохме в двора, минахме няколко крачки *по в дъното* и влязохме надясно в един обор“ (КХр-ИБ, 376), „Дръпнаха ме на една маса *по към вратата“* (КХр-СV, 698), „Може би е роден именно някъде около сегашния Разлог, *по на изток* или *по на запад“* (БогН, 211). Предложните съчетания поясняват глаголното действие и откъм начина на протичането му: „Един мене познат български студент отива в Хале, дето всичко може да се вземе *по на сметка“* (КХр-СV, 616), или са определения на съществителни: „Па да не домъкнат пак кисела бамя, гледай там някое мезе *по като хората“* (АК-БГ, 136). Степенуваните съчетания са функционални еквиваленти най-често на наречия.

При степенуването на глаголи също се наблюдава дистантна препозиция. Глаголната форма, която се степенува, и частиците *по* и *най* се разделят от кратките дателни или винителни форми на личното местоимение, от възвратно-местоименната частица *се*,

от частицата за отрицание *не*, от въпросителната частица *ли*, от частицата за образуване на бъдеще време и др., напр.: „На интелигентията *пò ì харесват заветите*“ (КАп, 544), „*Най го обичам това цвете*“ (ДарГер, 6), „Той все *пò се свързваше*“ (СЦД-Р, 135), „И колкото по-дълго гледаше, толкова *пò му се струваше*, че тая жена. . . е чужд човек“ (ККон, 18), „Ванчо и Митко *пò не знаеха* от мене, па се записали“ (СтЦДас, 353), „Ще се умориш и хлябът *пò ще ти сладни*“ (Пл, 7/65, с. 29). В описаните случаи дистантността има задължителен и системен характер.

3.2. Вече отбелязахме, че типична черта в българския език е степенуването на съществителни имена, глаголи и някои видове местоимения. Първите примери от тази разширена дистрибуция на *по* и *най* датират от XIV век. Явлението показва силна устойчивост през среднобългарския период от развитието на езика, та чак до наши дни. То е характерно и за всички български диалекти. Степенуването на съществителните, местоименията и глаголите не е обстойно проучено. Авторите на български граматики и на някои други трудове се задоволяват само с регистрацията на явлението. По-подробно на степенуването се е спирал Ив. Хаджов¹¹. Тук възниква един въпрос от принципен характер — дали степенуването на имена и глаголи се включва в рамките на морфологичната категория степен. Според И. Ревзин формите за сравнителна степен на прилагателните и съществителните образуват отделен клас, защото, „ако включим формите за сравнителна степен в парадигмата на прилагателното, то тогава е нужно да се включат съответните форми и в парадигмата на съществителното“¹². Ревзин защитава тезата, че „съществена разлика между двойките *добър—по-добър, юнак—пò юнак* няма“¹³. Нека повторим направения вече извод за корелативността на формите за сравнителна и за превъзходна степен на прилагателни имена и наречия и за семантичното тъждество на системата на формите. Ако за прилагателните и наречията това не подлежи на съмнение (допълнително доказателство може да бъде и фактът, че степенните форми на прилагателните се съгласуват със съществителното, което определят, и запазват рода и числото на изходното прилагателно), въпросът със степенуването на съществителните и глаголите наистина е сложен. Но дори и да не признаем *пò юнак* за форма на *юнак*, нямаме основания — нито формални, нито семантични — да игнорираме пълната съотносителност между изходната форма, формата за сравнителна и формата за превъзходна степен на прилагателните имена и наречията. Цитираното твърдение на Ревзин не може да се приеме. Степенуването на съществителни, местоимения и глаголи в сравнение със степенуването на прилагателни и наречия се отличава със следните съществени особености: а) Характерно е предимно за устната разговорна реч; б) Степенуваните думи са стилистично маркирани; в) Далеч не всички имена и глаголи се

степенуват, напротив — степенуването им се приема повече като изключение, отколкото като закономерност; г) При степенуване много от съществителните, местоименията и глаголите добиват преносно значение, което функционално ги сближава със сродни прилагателни и наречия. Степенуването на съществителни и глаголи в книжовния език няма системен и задължителен характер (възможно е да се използва степенувано съществително, но не е задължително), характеризира се с ниска честотност, със стилова специализираност и не притежава системно граматично изразяване и специфична структурна организация. То не може да се организира върху основата на някакво категориално значение, защото категориалното значение намира опора в онзи процес, съдържащ постоянното, устойчивото, онова, което се извлича от практически безкрайните функциониращи актове и което съставя системна езикова основа за нови речевни употреби. Свойството на частиците *по* и *най* да се съчетават със съществителни, местоимения и глаголи може да се обоснове с възможността *по* и *най* да бъдат субститут на лексикални средства за неутрално описателно, некатегориално степенуване. Не случайно в мнозинството от случаите се подразбира елипса на наречие или прилагателно. Но явлението не предстива просто елипса — то е стилистичен еквивалент на неелиптично словосъчетание.

3.2.1. От съществителните силна склонност към степенуване имат тези, които назовават лица според техни качества и признаци. В едни случаи съществителните са производни от прилагателни имена: „Има ли от мене *пò юнаци?*“ (АБ, 27), „*Пò юнак* от мен бди!“ (АБ, 94), „И писачът глупец, и консулт *пò глупец*“ (ИБ, 121); в други — производни от глаголи: „От нас *пò прахосници* няма“ (КХр-ИБ, 479); в трети — съществителните са от чужд произход: „По-високите все *пò ахмаци* биват“ (Посл., 351), „*Пò ахмаци* намират, / подмамат ги, за мъже ги прибират“ (ПРСл, 127), „Смяташе, че жените са *пò егоисти*“ (СЦД-П, 206). При степенуване част от съществителните се употребяват преносно: „Дяволът е дявол, ама жената е *пò дявол*“ (Посл., 165). Разликата между *пò дявол* и евентуално *по-голям дявол* е, че не се степенува експлицитен признак, а признак, който се съдържа в самото съществително, който е мотивиран от преносната употреба. Не трябва да се търси елипса на прилагателно или наречие при всички степенувани съществителни. При преносна употреба степенуваните съществителни преобразуват значението си и се сближават със степенувани прилагателни. Тези степенувани съществителни са стилистични синоними на по-общ описателен начин за изразяване на степенуваност или на сродно прилагателно (*пò юнак* ≈ *по-юначен*, *пò глупак* ≈ *по-глупав* и т. н.), напр.: „Жената в Германия изглежда *пò човек* от мъжа“ (КХр-СВ, 656), „По-лют ли е врагът — *пò мъж* бди“ (ИБ-Ст, 318). В други случаи степенуването съще-

ствително е стилистичен синоним на неелиптично словосъчетание, в състава на което са степенните форми на прилагателното *голям*: „Не сме *по езичници* от другите, дето имат църкви“ (ЙР-С, 195), „Геровски е *по работник* от мене“ (ТМ-СЧ, 42), „*По католик* и от папата“ (ФР, 133), „Която е *по майсторка* в любовта, тя печели“ (СЦД-Р, 17).

3.2.2. Степенуването на местоимения и някои местоименни наречия е твърде рядко явление. По-често се степенуват пълните форми на притежателните и възвратните притежателни местоимения, които в изречението изпълняват функция на съгласувани определения или на сказуемни определения: „Този свят е *по мой*“ (П, 9/1979, с. 147), „Тазн книга за мене е *най моя*“ (КЛЦ, 138), „В *най моята* секунда. . . аз моля“ (С, 2/1981, с. 135). Местоимението *мой* е стилистичен синоним на някое прилагателно, като *личен, скъп, свиден* и др. п., или на съчетанието *по-силно (мой), най-силно (мой)*. С употребата на степенуваното местоимение принадлежността се подчертава експресивно (*мой* — 'който принадлежи на мене или изхожда от мене' — БТР). Степенуват се и някои други видове местоимения и местоименни наречия: показателни местоимения — „Ами ние още *по она ден* си взехме от Маруся два чувала“ (Л, 26/1980, с. 35); отрицателно местоименно наречие — „Когато си сит. . . непременно ще се намери и още. Когато си гладен — още *по никъде*“ (ДЦ, 29); показателно местоименно наречие за начин — „Синът му ще следва нещо *по така*“ (О, 3/1979, с. 36).

3.2.3. Степенуването на глаголи в съвременния български език по своите особености се доближава до степенуването на съществителните имена. Степенуваният глагол е стилистичен еквивалент най-често на съчетание от наречията *повече* или *много* и глагола, срв.: *по обичам* ≈ *повече обичам, най обичам* ≈ *най-много обичам*, или от друго наречие — *добре, често, силно* и др. Срв.: „От всичко *най обичам*, когато шурците пеят“ (ДГабе, 185), и в същия разказ: „Колко е добър целият свят. От всичко *най-много го обичам*“. Това зависи от лексикалното значение на съответния глагол, от качествения белег (или отсянката), който се съдържа в значението му или който му се приписва. Когато един глагол се съчетава с *по* или *най*, в него се раздвижва някакъв признак, който получава динамична проява. Признакът се обхваща в неговия общ вид и действено изпълва съдържанието на глагола. Най-често се степенуват глаголи, които имат известен качествен отенък, затворен в глагола, мотивиран от значението му. Степенуването придава на признака действена качественост и той се застъпва в по-голямо количество. Количеството обаче е помислено обобщено, абстрактно, освободено е от някаква конкретна множественост. Следните глаголи се срещат по-често степенувани: а) глаголи, които изразяват чувство — *обичам, любя, харесвам,*

ядосвам се, гордея се, радвам, вълнувам и др., напр.: „Най обичам, като тръгне колата по хълма“ (ДГабе, 184), „Питат ли ме дей земята, /що най любя на светът“ (ИВ-Ст, 23), „Мила най харесваше плочата“ (ЕКор, 303), („Тодор. . . от час на час *пò се ядосваше*“ (ИЙ, 181), „С Бузлуджа *най се гордея*“ (РД, 177/1981, с. 5); б) глаголи, които изразяват мисъл, познание — *замислям се, зная, разбирам*, напр.: „Стоян *пò се замисляше*“ (ИЙ, 147), „Там има поголеми доктори. . . те *пò знаят*“ (ГК, 114), „Тя *пò ги разбира* тези работи“ (ГК, 104); в) глаголи за възприятие — *чувам, усетя*, напр.: „Техните гласове *пò не се чуват*“ (НХайтов, 176), „Защото е по-далеч от къщата и *пò няма да ги усетят*“ (ИЙ, 178); г) глаголи със значение 'излъчване, изява' — *светя, сияя, горя, блестя, мръщя се*, напр.: „Нейните очи *пò светят* от звезди“ (НЛ), „Триж *пò сияят* мургите лица“ (КХр-ИБ, 73), „Колкото натикваш огъня, толкоз *пò гори*“ (Посл., 231), „От погледа му *пò блести* звезда петолъчна“ (ЦВА, 141), „И все *пò се мръщи* студената нощ“ (ПЯ, 51); д) глаголи със значение 'съответствие' — *приличам*, напр.: „Вътре землянката *пò приличаше* на жилище“ (ИП, 46); е) глаголи за движение — *наближавам, приближавам, преследвам* и др., напр.: „Колкото *пò наближавам* Белимел, толкова ми се *пò стяга* душата“ (ИР-ББ, 15), „Колкото *пò приближаваше*, толкоз *пò допущаше*, че е станало най-страшното“ (СЦД-Р, 88), „Колкото *пò ги преследва*, толкова по-много стават“ (СЦД-Р, 262); ж) глаголи със значение 'изменение' — *свивам се*: „Колкото *пò се свивам*, толкова по-студено ми става“ (ИР-ББ, 32); з) глаголи за състояние — *свързвам се*: „Той все *пò се свързваше*“ (СЦД-Р, 135); и) глаголи със значение 'въздействие' — *бия*: „Колкото *пò се вовчаваме*, толкоз *пò ни бият*“ (ИВ, 41).

3.3. Степенуването на глаголи и съществителни не се вмести в рамките на морфологичната категория степен, но това не означава, че в съвременния български книжовен език категорията е престанала да съществува. Такива мнения вече са изказани. Семантичните, морфологичните и структурно-синтактичните особености на степените за сравнение на прилагателните имена и наречията показват, че морфологичната категория в българския книжовен език е жива и актуална.

4. При функционирането си в контекста формите за сравнителна степен реализират три частни значения: разделително-градационно, разделително-релативно и разделително-пропорционално¹⁴. Трите частни значения на сравнителната степен обединяват категориалния признак разделителност и типологизирания контекстов признак съответно възходяща едностъпална градация (при разделително-градационното значение), некатегорично противопоставяне (при разделително-релативното значение) и констативна взаимозависимост (при разделително-пропорционалното значение). От своя страна временните признаци са типологизация

на други, съставни признаци, които детайлизират значението на степента: възходящата едностъпална градация детайлизира съпоставка или ексцесия в степента на признака, некатегоричното противопоставяне конкретизира идентификация, съотнасяне, взаимозависимост и модификация на степента на признака, а констативната взаимозависимост детайлизира права или обратна пропорционалност в интензивността на признака.

4.1. Разделително-градационното значение на сравнителната степен показва най-слаба зависимост от контекста. Както посочихме, то има за временен признак възходящата едностъпална (частична) градация, а съвместимите му признаци са съпоставката и ексцесията.

4.1.1. Признакът 'съпоставка' се реализира чрез следното синтактично обкръжение:

а) *Пд. . . от. . .* — „Лична жена, тя беше *по-хубава от тая*“ (ИЙ, 11), „*По-леко от коза* качи се на пейката“ (ИЙ, 233), „Конете знаят *по-добре* този *от хората* — каза тя“ (ИЙ, 23), „Човешкият дух е *по-силен от съдбата*“ (КК, 137);

б) *Пд. . . отколкото* — „Човек е добре тогава, когато харчи *по-малко, отколкото пчели*“ (ВЦ, 39), „[На 94 години се чувствувам] *по-млад, отколкото бях на 50 години*“ (КК, 50), „Средното културно равнище на българките е *по-високо, отколкото на жените в много други страни*“ (ЖД, 4/1981, с. 37);

в) *Пд. . . в сравнение с. . .* — „*В сравнение със стоманата* чугунът има *по-ниски* механични свойства“ (ТМ, 87), „*Колко по-хубаво и по-ценно средство* за литературата е този прост. . . език *в сравнение с нашия, наречен литературен*“ (СпК, 43), „*По-трудно ли направихте този филм в сравнение с досегашните си?*“ (КК, 43).

Когато изразяват сравнително отношение, предлогът *от*, съчетанието *в сравнение с* и съюзът *отколкото* могат да бъдат синонимни помежду си, срв.: „Те са *по-признателни от хората*“ (С, 1/1981, с. 173) ≈ „Те са *по-признателни, отколкото хората*“ ≈ „Те са *по-признателни в сравнение с хората*“. Съюзът *отколкото* във всички случаи е взаимозаменяем с предлога *от*, но предлогът *от* не във всички случаи може да заменя *отколкото*, срв.: „Стиховете се пишат *по-бързо, отколкото един роман*“ (КК, 148) ≈ „Стиховете се пишат *по-бързо от един роман*“ — замяната е възможна, налице е синонимия; „Вие сте *по-популярна в България, отколкото с от Англия*“ (КК, 105) — невъзможна замяна на *отколкото* с *от*. Предлогът може да заменя *отколкото*, ако подчиненото изречение, въведено със съюза *отколкото*, може да се трансформира в единичен обект на сравнение. Когато се използва *отколкото*, сравнението е разгърнато¹⁵, обектът на сравнение се въвежда описателно, съотносителните страни на неравенството *по-силно* се противопоставят. Употребата на личното местоимение в именителен падеж след съюза *отколкото* като обект на сравнение („Той е *по-добър*,

отколкото аз“) теоретически е възможна и правилна, но не е честотна. Когато в употреба са *от* или *в сравнение с* и обектът е изразен с лично местоимение, задължително се използва винителната форма на местоимението: „Ти си по-умен *от мен*“ (ДЦ, 72), „Подобър съм *от тях*“ (ВЦ, 66), „Защото съм по-добър *от нея*“ (ВЦ, 20), „Аз съм по-щастлив *от вас*“ (С, 2/1981, с. 157), „*В сравнение с мене* той е по-силен“. Обикновено обектът на сравнение заема място след сравнителната форма. Това е задължително за съюза *отколкото*, но не и за предлога *от*. По ритмични или смислови съображения обектът на сравнение може да бъде в препозиция: „За топло — дал господ, *от царя* сме по-богати“ (ИВ, 190) — същността на обекта се подчертава, затова той е изведен пред формата за сравнителна степен. Съчетанието *в сравнение с* може да бъде както в препозиция, така и в постпозиция. Среща се и в самото начало на изречението.

Трябва да се отбележи, че едностъпалната възходяща градация твърде рядко се реализира контекстово в „чист“ вид — изходна форма: сравнителна форма, както е в следните примери: „*Лош* бе дъждът, / но *по-лош* бе гладът“ (ЦВА, 59), „Орелът е *опасен*, но човекът е *по-опасен* от орела“ (НХайтов, 402). Съпоставката като семантичен компонент на контекстовия признак възходяща едностъпална градация в много от случаите получава реализация в синтактично обкръжение без експлицитен обект на сравнение. Формите за сравнителна степен на прилагателните имена могат да бъдат както в атрибутивна, така и в предикативна функция или могат да се употребяват обособено: „И се започна *по-силно мърдане* на духовете“ (ИВ, 144), „Но понякога Иван Белин *ставаше по-лукав*“ (ИЙ, 96), „Проясни се, полето светна на слънце, облаците, *по-тъмни и по-черни*, потъваха на изток“ (ИЙ, 162). В посочения случай форми за сравнителна степен се употребяват както от обстоятелствените, така и от определителните наречия: „А когато Бунала се отмести *по-настрана*, тя спря да работи“ (ИЙ, 148), „Усмихната, Стойковица дойде *по-близо*“ (ИЙ, 225), „Тя отново се спря и сега можеше да се види *по-ясно*“ (ИЙ, 31), „Като се услуха *по-добре*, Серафим разбра, че се шепне“ (ИЙ, 132), „— Това е безобразие! — извика *по-високо* Палазов“ (ИЙ, 39).

4.1.2. Ексцесив се реализира по няколко начина.

а) При съчетаване на формата за сравнителна степен с наречieto *още*: „Снежната фъртуна, която му помогна да мине невидян през запустелите улици, тука беше *още по-силна*“ (ИВ, 184), „Двете сестри започнаха да си шепнат *още по-ниско*“ (ИЙ, 109), „Огнянов се почувствува *още по-добре*“ (ИВ, 190). Тук формите за сравнителна степен на прилагателните и наречията показват засилена проява на някой признак в различни отрязъци от време или при ново обстоятелство на един и същ предмет. Наречieto *още* подсилва степента на проява и допринася за противопоста-

вянето на интензивността на качеството с предходното му състояние.

б) При съчетаване на формата за сравнителна степен с наречията *много, значително, далеч* ('много'), *несравнено, доста* и др. Тези наречия също подсилват степента на признака, изразен с прилагателно име или с наречие: „Съмненията дойдоха *много по-късно*“ (ДН, 62), „*Значително по-коварни*. . . са и скритите машини на административните органи“ (БогР-Е, 59), „В киното аз. . . имах *далеч по-малко* трудности“ (КК, 95), „Писмената ни, литературна реч е нещо *несравнено по-бедно и по-мъртво*“ (СпК, 44), „Вероятно ще се намерят *доста по-добри* катерачи“ (КК, 10).

в) За засилване степента на признака, означен с форма за сравнителна степен, се използват и съчетания, образувани от формата за множествено число *пъти* (от *път* — 'след числително име и определения като *много, често, някой* и други означава повторение или еднократност, количество на извършеното действие' — БТР, с. 832) и числително бройно или думи като *няколко, хиляди* и др.¹⁶, напр.: „Ние сме *пет пъти по-многобройни*“ (ИВ, 41), „Отнейде бавно-бавно доплавала, *десет пъти по-голяма*, майка им“ (ВП-П, 9), „—*Сто пъти по-хубаво!*“ (Пл, 5/1965, с. 15), „Тя вече е *сто пъти по-голяма*“ (ЖД, 8/1984, с. 22).

г) Със същата цел се използват и наречия за повтаряне или наречия за съставност¹⁷ — *дваж, триж, десетократно, стократно, неколkokратно, двойно, тройно* и т. н., повечето от които са синонимни на посочените съчетания *два пъти, десет пъти, сто пъти* и т. н.: „На двора и в спора — зъбат, / а *дваж по-зъбат* — на обяд!“ (ЦВА, 246), „Традицията. . . е *дваж по-силна* при многодетните семейства“ (ОФ, 11943, с. 2), „Приспособлението можеше да издържи *двойно по-голяма тежест*“ (ДН, 36). Въпреки точната количествена мярка на тези наречия, както и на съчетанията *два пъти, десет пъти, сто пъти* и т. н., те всъщност означават само засилена проява на признака и в този смисъл функцията им е еднаква с функцията на наречията *много, значително, далеч* 'много', *несравнено, доста* при прилагането им към форми за сравнителна степен.

д) С формите за сравнителна степен може да се обозначава непрекъснато повишаване на степента на дадено качество на един и същ предмет. За тази цел обикновено към формата за сравнителна степен се прилага наречието *все*: „*Все по-далеч и по-далеч* се местеха дирите на вълка“ (ИЙ, 256), „Глъчката ставаше *все по-голяма*“ (ИЙ, 153), „*И все по-леко и по-радостно* му ставаше на душата“ (ИЙ, 140), „Болките. . . с всеки час ставаша *все по-силни и нетърпими*“ (ДН, 73), „Кабината слизала *все по-надълбоко и по-надълбоко*“ (ВП-П, 4). Вместо наречието *все* може да се използват някои словосъчетания: *от ден на ден* — „*От ден на ден* трапезата му ставаше *по-богата*“ (ИВ, 192), „*От ден*

на ден той ставаше по-безстрашен, по-лют“ (ИЙ, 256); *от час на час* — „*От час на час* тя ставаше по-весела“ (ИЙ, 36). За да се открие непрекъснатостта в повишаването на степената, формата за сравнителна степен се повтаря (*все по-далеч* и *по-далеч*, *все по-надълбоко* и *по-надълбоко*) или се изброяват няколко синонима (*все по-леко* и *по-радостно*, *все по-силни* и *нетърпими*), или се повтаря съществителното в словосъчетанията, прилагани към формата за сравнителна степен (*от ден на ден*, *от час на час*).

4.2. Разделително-релативното частно значение на сравнителната степен е семантичен тип, резултат от взаимодействието на морфологичната форма с категориален признак разделителност и контекста, в който формата е носителка на типологизирания признак некатегорично противопоставяне. Некатегоричното противопоставяне се конкретизира до идентификация, съотнасяне и взаимосвързаност (с модификация).

а) Идентификация (с модификация). Използуването на формата за сравнителна степен е продиктувано от необходимостта да се разграничат две лица или два предмета по интензивност на признак, легнал в основата на тяхното идентифициране, напр.: „Трепка червената риза на *големия* ми син. До него. . . е яхнал трикракото си колело *по-малкият*“ (УД, 5/1979, с. 8), „Имаше двама сина, единият, *по-големият*, беше едър. . . *Малкият* не го биваше за нищо“ (ИЙ, 116), „—Кой си ти? — попита *новият* призрак *по-стария*“ (ИВ, 35), „В езика на *по-старата* генерация. . . се наблюдават архаизми. . . а в езика на *младата* генерация се забелязват иновации“ (Бълг. ез., 1980, 2, с. 181). Със съотносителната двойка на неравенството (*голям: по-малък*, *по-голям: малък*, *нов: по-стар*, *млад: по-стар*) не се изразява елементарно противопоставяне (*голям: малък*, *нов: стар*). Членовете на неравенството са разнокоренни антоними, с които всъщност се характеризират два предмета или две групи предмети с някакъв по-общ признак, напр. с *голям: по-малък* се характеризират две лица по признака 'възраст'. Значението от съотношението *голям: по-малко* езиково може да се оформи още по следните начини: *голям: по-малко*, *голям*, *голям: по-неголям*, *голям: не така* (*не толкова*) *голям*. В съвременния български книжовен език описателното степенуване от вида *голям: по-малко* *голям* (*висок: по-малко* *висок*, *силен: по-малко* *силен*, *умен: по-малко* *умен*) не се използва често¹⁸. Този начин се употребява, ако е невъзможно да се образува двойка от разнокоренни антоними, срв.: „Хромовите стомани са *по-малко* склонни към обезвъглеродяване“ (ТМ, 99), „Той е *по-малко* плодовит от Цанко Церковски“ (ПЗ-П, 458). Този начин се използва още, ако употребата на разнокоренния антоним е неуместна, напр.: „*По-малко* приятни ми са тренировките“ (Пар, 31/1981, с. 17). Използуването на *по-малко* *приятни* вм. евентуално *по-отвратителни* е с цел да не се засилва категоричността на про-

тивопоставянето *приятен:отвратителен* (или *приятен:неприятен*). За да се внесе предпазливост в категоричността на посочената степен, може да се използва прилагателно, образувано с *не*: „Огнянов изкусно пренесе разговора на *по-незлюблива* почва“ (ИВ, 157). Другият вид сравнение — с *не така* (*не така голям*) — излиза извън категориалната същност на степените за сравнение.

б) Когато интензивността на съответен признак се съотнася между два предмета и взаимно се измерва по сила, некатегоричното противопоставяне се реализира чрез съотнасяне (с модификация): „Повърхността се охлажда *по-бързо*, а вътрешните пластове *по-бавно*“ (ТМ, 66), „С лек белег разделят клечката на две части — *по-голяма* и *по-малка*. *По-дългата* част заострят грижливо. . . , а *по-късата* изтъняват“ (Граичев, 160), „Той ги познаваше по лицата. . . , ако бяха *по-близо*, по добитъка, ако бяха *по-далеч*“ (ИЙ, 190), „Славянските народи. . . кога *по-слабо*, кога *по-силно* се чувствуват принадлежащи на една общност“ (ЕГ, 8). Тази съотносителност получава формален израз чрез формите за сравнителна степен на прилагателни имена и наречия, чиито изходни форми са членове на антонимни двойки. Противопоставянето не е категорично, защото взаимното измерване по сила в проявата модифицира оценката за обективното състояние на интензивността на белега качество.

в) Взаимосвързаност (с модификация). Функционалната характеристика на форми за сравнителна степен, които изразяват взаимосвързаността на два предмета при определяне на степента в проявата на даден общ признак чрез отрицание на наличност на този признак в обекта на сравнение, е подобна на горните два случая, срв.: „Но щом главната учителка захвана речта си, Ради стана *по-леко*, *по-ясно* на душата и тя хвърли *по-смел* поглед около си“ (ИВ, 80), „Откакто взе да попиива *по-рядко*, подобря му, поукроти се“ (ИЙ, 148), „Дайте на борбата си цел *по-съвременна*, *по-человеческа*“ (ИВ, 101). Формата за сравнителна степен модифицира значението на прилагателните и наречията в деминутивно направление и има относително-приблизително значение.

г) Форми за сравнителна степен с относително значение се използват в някои подбудителни изречения. Това са предимно изречения, които съдържат глаголната повелителна форма *ела*: „*Ела по-близо*, бре проклетнико!“ (ИЙ, 238), „Ах, бедния! *Ела по-близо!* Бедния, те те обидиха без право! *Ела по-близо!*“ (ИЙ, 40), „И да не се бавиш, Нейчо, *по-скоро* си *ела!*“ (ИЙ, 156). Изреченията могат да съдържат формата за сравнителна степен *по-скоро* с друга повелителна глаголна форма: „*Ха слез, слез по-скоро!*“ (ИЙ, 140), „—Шериф ага, *отведи по-скоро* негова милост“ (ИВ, 167), „*Прати му го, прати му го по-скоро*“ (ИВ, 51), „*Вода! Вода носете по-скоро!*“ (ИЙовков, 113). Формите за сравнителна степен детерми-

нират бързина и нетърпение, неотложност, затова се използват и повторения.

д) С относително значение функционират и форми за сравнителна степен на наречия и прилагателни имена, към които са приложени наречията *малко*, *някак* (*си*), *сравнително*: „Диригентството е едно изкуство *малко по-специфично*“ (КК, 76), „Човек, като всички човеци. *Малко по-стар* от вас. *Малко по-стар*, *малко по-грешен*. Е, може би *малко по-опитен*“ (ДЦ, 45), „Показваше *някак по-широки* разбирания“ (КД, 196), „Нека да не се мисли, че ние сме *някак си по-облагодетелствувани*“ (КК, 16), „Южните славяни съставят *сравнително по-малобройни* народи“ (ЕГ, 7). Посочените наречия не конкретизират степента на признака и не я определят точно.

4.3. Разделително-пропорционалното значение на формите за сравнителна степен има по-самостоен характер и се реализира в конструкцията „*колкото пд. . . , толкова пд. . .*“ („*толкова пд. . . , колкото пд. . .*“). Двете съотносителни страни на неравенството функционират с различни качества. Сравнението няма за цел да разкрие интензивността или силата на някакъв признак на един предмет сравнително с друг предмет. С формите за сравнителна степен трябва да се подчертае зависимостта на степента на едно качество от степента на друго качество. Взаимната зависимост по степен на признака е такава, че разликата в интензивността на двете качества постоянно е пропорционална.

Ако интензивността на качеството на едната страна от неравенството нарасне с определено количество, интензивността на качеството на другата страна от неравенството също нараства. Нарастването е право пропорционално, срв.: „*Колкото една бригада е по-богата* със земя, *толкова по-висок* щял да бъде трудоденят на нейните хора“ (АГ, 44), „*Колкото по-малко* хумор има в душата на един човек, *толкова по-трудно* той понася бедите“ (КХр-СV, 647), „*Колкото по-еднозначна, по-определена, по-успокоена* е социалната среда, *толкова по-типично, по-уловимо и с по-голям резонанс* ще е изкуството“ (СпК, 43). Ако интензивността на качеството на едната страна от неравенството нарасне с определено количество, интензивността на качеството на друга страна от неравенството може да намалее. Намаляването е обратно пропорционално: „*Колкото по-голяма* е честотата на тока, *толкова по-малка* е дълбочината на загарването“ (ТМ, 67), „*Колкото по-малко* е то, *толкова по-добре*“ (ДН, 43), „*Колкото по-трудно, толкова по-интересно и увлекателно* става то“ (КК, 132). Компонентът *толкова пд* може да бъде на първо място: „Ковкостта на един метал е *толкова по-голяма, колкото по-голяма* е неговата пластичност“ (ТМ, 75), „Планетите се движат около Слънцето *толкова по-бавно, колкото са по-отдалечени* от него“ (НТ, 25/1980,

с. 17—18), „Всичко това *толкова по-досадно* бие на очи, *колкото е по-импозантно по размери*“ (БогР, 264).

5. Формите за превъзходна степен на прилагателните имена и наречията функционират с две контекстово обусловени значения: отделително-ограничено и отделително-неограничено. Тези значения, обладаващи доминантния признак отделителност и временните признаци ограниченост и неограниченост, освен пълна оптималност на степента на признака отразяват още: регистрация, сигнализация, характерност, обособеност (съвместими с контекстовия признак 'крайна граничност'), характерност, непротивопоставяне, подчертаност (съвместими с контекстовия признак 'пределна интензивност').

5.1. Формите за превъзходна степен на прилагателните имена с отделително-ограничено значение функционират в контекста членувани. Определеността на формите, която освен формална може да бъде и семантико-синтактична, е обусловена от факта, че признакът на предмета се поставя в положение на единствен със своята гранична степен спрямо останалите предмети от кръга, в който се произвежда сравнението. Определеността ограничава интензивността на признака.

5.1.1. а) Регистрацията като съпътстващ семантичен компонент на типологизирания контекстов признак крайна граничност се реализира при функциониране на формите за превъзходна степен като съгласувани определения към подлога или обстоятелството в изречението, напр.: „*Най-крайната картина* представляваше образите на руските пълководци“ (ИВ, 37), „—Сто години да живееш! — викаше *най-старият сърненчанин*“ (ИЙ, 46), „*Най-старата славянска писменост* . . . има общославянски характер“ (ЕГ, 28); „Литературните четения ставаха в *най-големите салони*“ (КлЦ, 132), „*На най-интересното място* вратата се бутна“ (ИВ, 94). Високата интензивност на признака не се подчертава, формата за превъзходна степен на прилагателните диференцира предмета от кръга предмети с еднороден признак. Прилагателните могат да бъдат и субстантивирани подлози: „Спуснаха се из града *най-любопитните*“ (ИВ, 74), „Днес той е много голям диригент. . . защото *най-големите* измряха“ (КК, 79).

б) При функциониране на формите за превъзходна степен като съгласувани определения към допълнението и към именната част на съставното именно сказуемо контекстовият признак се конкретизира до сигнализация. Форми за превъзходна степен към допълнението: „Поемаше *най-сложните теми*“ (КД, 192), „Облече си *най-хубавия костюм*“ (ДЦ, 74), „Кръстина му разказваше *най-важните неща* от живота си“ (ДЦ, 67). Определеността на формите откроява степента на признака като характеристика на предмета. В състава на еднородни допълнения формите за превъзходна степен функционално се натоварват: „Съветските гости оставиха

неизличима дия в нашето съзнание, в *най-новата ни културна история, в най-последните страници* на родното изкуство“ (ОФ-1, 1). Според Й. Пенчев „рематиичността е при превъзходната степен“¹⁹. Форми за превъзходна степен към именната част на съставното именно казуемо: „Николай му беше *най-близкият човек*“ (КД, 198), „За белочерковци тоя беше *най-правият път*“ (ИВ, 97), „Анадолецът. . . беше *най-хубавото куче* на Петра“ (ИЙ, 253). Формите за превъзходна степен функционират в изречения, в които подлогът е изразен чрез: показателното местоимение *това*, напр. — „*Това* ми е най-пряната болка“ (КК, 53), „*Това* е най-големият открит световен театър“ (КК, 66); формите на въпросителното местоимение *кой*, напр. — „*Коя* е най-хубавата ви творба?“ (КК, 34), „*Кое* е най-голямото ви утешение?“ (КК, 149); личното местоимение в именителен падеж, напр. — „*Аз* бях най-близкият му приятел“ (ДН, 42), „*Тя* е най-хубавото нещо“ (КК, 93). Във въпросителни изречения с местоимение *кой* може да функционират и форми за сравнителна степен с разделително-градационно значение, но контекстът се подкрепя от словосъчетание или сложно съчинено изречение със съюз *или*: „*Кое* ви е по-интересно — *историята на операта или вашата лична история?*“ (КК, 78), „*Кои* ваши книги — *поетичните или белетристичните* — са ви донесли по-голямо удовлетворение?“ (КК, 136).

в) При субстантивацията си формите за превъзходна степен показват характерност. Формите се абстрахират от конкретен носител и получават по-общо значение, което след това се разкрива описателно. Те се натоварват смислово и интонационно. Такива форми са *най-важното, най-лошото, най-страшното, най-чудното, най-главното, най-хубавото, най-необикновеното* и др., напр.: „*Най-важното* — апартаментът не беше напълно в центъра на града“ (КД, 195), „Но Николай не преживя *най-лошото*, което се случва на децата“ (КД, 181), „Не е успяла да предотврати и *най-страшното*: издънките и семената“ (КД, 202), „*И на й-чудното* беше туй, че. . . той все пак се отървуваше“ (ИЙ, 218) и др.

г) Степента на признака се откроява, когато формите за превъзходна степен функционират като обособени определения и приложения: „Но всяка новина, и *най-любопитната*, в три дни остарява“ (ИВ, 73), „Насреща му седеше Милена, *най-младата му снаха*“ (ИЙ, 189), „В колата впрегнаха Балана и Чивгата, *най-хубавите волове на чифлика*“ (ИЙ, 242).

д) Форми за превъзходна степен с отделително-ограничено значение се образуват най-вече от определителните наречия — *най-често, най-лесно, най-точно, най-много, най-малко, най-силно*, напр.: „Но *най-често* очите на Еня се връщаха върху палтото на непознатия“ (ИЙ, 129), „Така, както ти живееш, е *най-лесно*“ (ДН, 71), „*На й-много* се кискаха трите калугерици“ (ИВ, 59), „Всеки писател пише това, което *най-силно* го вълнува“ (КК,

20) и др. Форми за превъзходна степен се образуват също с наречията за време от групата на обстоятелствените наречия: „Почти пиян беше Торашко каменарят, който беше дошъл *най-рано*“ (ИЙ, 121), „*Най-после* настана тържествената минута“ (ИВ, 120). Формата за превъзходна степен *най-после* се отличава с честотност в езика на литературата. Стои предимно в началото на изречението.

5.1.2. Обектът на сравнение се въвежда по няколко начина: а) С предлог *от* — „Най-добрите *от* „златната“ младеж на града“ (КД, 201); б) С предлога *в* — „Имаше най-добрата техника *в* отбора“ (КД, 191); в) С предлозите *между* и *сред* — „*Между* госпожите най-голяма врява вдигаше така Гинка“ (ИВ, 120), „*Сред* тях е най-младата народна представителка“ (ОФ-1,1).

5.1.3. Към формите за превъзходна степен на прилагателните имена и наречията се прилагат някои частици, напр. *и*, *дори*, *дори и*, *даже*, *ни*, *само* и др., които като цяло имат две функции: да усилват още повече и без друго високата интензивност на признака или по-ясно да отделят степеня на признака относно кръга предмети, в който се прави сравнението. Напр.: „Не пропускахме *и най-малките дреболии*“ (ИЙ, 9) — *и* подчертава интензивността на признака; „В градината, дето Сарандовица допускаше *само най-добрите си гости*. . . , той видя две глави“ (ИЙ, 28) — *само* ограничава количествено предметите, влизащи в кръга, и отделя признака; „Нахлуването му. . . изненада *дори най-близките му приятели*“ (КД, 191), „Винаги, *дори и в най-голямата суша*, имаше добра трева“ (ИЙ, 96), „Той *ни най-малко* не се боеше“ (ИЙ, 77).

5.2. Отделително-неограниченото значение на формите за превъзходна степен на прилагателните имена и наречията е вариант на отделително-ограниченото. В сравнение с основното контекстово значение формите с отделително-неограничено значение имат по-малка употреба. Формите на прилагателните са неопределени. Функцията им е да посочват пределна интензивност на съответен признак. Прилагателните имена изпълняват служба на съгласувани определения в изречението: „Метохът имаше славата на *най-деятелен* разсадник на новини из града“ (ИВ, 72), „Него човек можеше да го види по пътищата и в *най-лошо* време“ (ИЙ, 162), „Може би тази порядъчност и човештина в *най-трудни* моменти ще бъдат и главното в духа на утрешния Николай“ (КД, 184), „С *най-голям* интерес чета история“ (КК, 141). Формите за превъзходна степен на наречията също могат да имат отделително-неограничено значение: „Когато вече се прощаваха, когато мъжете пееха *най-лудо*. . . той каза на дяда Щеря“ (ИЙ, 86), „После се примъкна в сламената колиба. . . и *най-спокойно* заспа“ (ДЦ, 35)..

Формите за превъзходна степен на прилагателните и наречията с отделително-неограничено значение следва да се разграничават от елативното значение на прилагателни и наречия в превъзходна

степен. Елативните форми имат стилистични функции — с тях се означава висока степен на някакъв признак, без да се произвежда сравнение. Те се употребяват вместо неутралните положителни форми на съответните прилагателни и наречия.

Б Е Л Е Ж К И

¹ На този въпрос по-подробно се спирам в „Към въпроса за степенуването на прилагателните имена и наречията в съвременния български книжовен език“. Бълг. ез., 1982, кн. 2, с. 104—110.

² П. Ст. Калканджиев. Българска граматика. Пловдив—София, 1938, с. 271; Ст. Младенов, Ст. Поповилев. Граматика на българския език. С., 1939, с. 254; А. Теодоров-Балан. Нова българска граматика. С., 1940, с. 154; Нова българска граматика за всякого. Дял I. За думите. Свезка II. Имена. Отдел втори — менилни думи. С., 1955, с. 198.

³ Н. Костов. Българска граматика. С., 1939, с. 84.

⁴ Л. Андрейчин. Основна българска граматика. С., 1944: цит. по изд. от 1978, с. 277.

⁵ Ст. Стоянов. Граматика на българския книжовен език. С., 1964, с. 262.

⁶ Вж. К. Ничева. Семантични особености на степените за сравнение при някои наречия в славянските езици. ИИБЕ, кн. XI. С., 1964, с. 161—169; Ст. Георгиев. Морфология на съвременния български език (неизменяеми думи). С., 1983, с. 36—37.

⁷ М. Сл. Младенов. Ихтиманският говор. Трудове по българска диалектология. Кн. II. С., 1966, с. 189; Т. Бояджиев. Говорът на с. Съчанли, Гюмюрджинско. Трудове по българска диалектология. Кн. VII. С., 1972, с. 101.

⁸ Ив. Леков. Отклонения от флексивного строя в славянских языках. Вопросы языкознания, 1956, кн. 2, с. 20.

⁹ Ю. Маслов. Към типологическата характеристика на българския език. Език и литература, 1981, кн. 5, с. 8—9.

¹⁰ Пак там, с. 8.

¹¹ Ив. Хаджов. Форми за степен у глаголите в български език. Училищен преглед, 1936, кн. 4, с. 489—496.

¹² И. И. Ревзин. К типологии форм степеней сравнения в славянских языках. Във: „Исследования по структурной типологии“. М., 1963, с. 39. Подобно е становището на М. Г. Рожновска: „Показателите за степен по и най в българския език, присъединяващи се не само към прилагателното, но и към други класове думи... представят всъщност по-общо за езика явление, което в известен смисъл може да се разглежда като самостоятелно.“ (М. Г. Рожновская. Синтаксис прилагателного в болгарском литературном языке. М., 1970, с. 11.)

¹³ Пак там, с. 38.

¹⁴ Вж. също Ст. Буров. Пос. съч., с. 107—108.

¹⁵ Л. Хр. Дончева-Марева. Выражение объекта при сравнительной степени в русском языке в сопоставительном плане с болгарским. Във: Славянска филология. Т. XV. Езикознание. С., 1978, с. 414.

¹⁶ Р. Рушинов. Адективни словосъчетания в съвременния български книжовен език. Част I. Адективни словосъчетания със зависим член съществително име (местоимение). Във: Трудове на ВПИ „Братя Кирил и Методий“. Т. VII, 1969/1970. С., 1970, с. 225.

¹⁷ Р. Рушинов. Адективни словосъчетания в съвременния български книжовен език. Част II. Адективни словосъчетания със зависим член наречие. Във: Трудове на ВТУ „Кирил и Методий“. Т. VIII, кн. I., 1970/1971. С., 1973, с. 110—111.

¹⁸ Л. Димитрова. Формы степеней сравнения в русском научном тексте и их болгарские соответствия. — Бюлетин за съпоставително изследване на български език с други езици. С., 1977, кн. 6, с. 45—56.

¹⁹ Й. Пенчев. Основни интонационни контури в българското изречение. С., 1980, с. 58.

С Ъ К Р А Щ Е Н И Я

АБ — А. Босѐв. Приказки за нови времена. С., 1975; АГ — А. Гуляшки. Лазарина. Във: Сп. „Съвременник“, 1/1979; АК-БГ — А. Константинов. Бай Ганьо. С., 1966; БогН — Б. Нонев. Откриване на неочакваното. Ч. I. С., 1976; БогР — Б. Райнов. Портрети. С., 1975, Бог Р — Е. Б. Райнов. Ерос и Танатос. С., 1971; БТР — Л. Андрейчин и др. Български тълковен речник. III изд. С., 1973; Бълг. ез. — сп. „Български език“; ВП-П — В. Петров. Пук! С., 1983; ВЦ — В. Цонев. Обличай се красиво в дъжда. Варна, 1981; ГК — Г. Караславов. Снаха. С., 1964; ДарГер — Д. Герова. Образът на народа е трудовият човек. Във: В-к „Отечествен фронт“, 9681/23. III 1976; ДН — Д. Начев. Мария, лято и другите. Във: сп. „Съвременник“, 1/1981; ДЦ — Д. Цончев. Жълтата къща. Във: сп. „Септември“, 6/1981; ЕГ — Е. Георгиев. Очерци по история на славянските народи. Първа част. С., 1977; ЖД — сп. „Жената диес“; ИВ — И. Вазов. Под игото. С., 1967; ИВ-Ст — И. Вазов. Съчинения в 4 тома. Т. I. С., 1970; ИИБЕ — Известия на Института за български език“; ИП — Ив. Петров. Преди да се родя и след това. С., 1973; ЙЙ — Й. Йовков. Избрани разкази в 2 тома. Т. II. С., 1967; ЙР-ББ — Й. Радичков. Барутен буквар. С., 1972; ЙР-С — Й. Радичков. Спомени за коне. С., 1975; КД — К. Донков. Такава болка няма в любовта. Във: сп. „Септември“, 5/1980; КК — К. Кеворкян. Събеседник по желание. С., 1981; ККон — К. Константинов. Избрани разкази и пътеписи. С., 1968; КлЦ — Кл. Цачев. Началото на пътя. Във: сп. „Септември“, 1/1979; КХр-ИБ — К. Христов. Избрани творби. С., 1975; КХр-СВ — К. Христов. Съчинения в 5 тома. Т. V. С., 1967; Л — сп. „Лик“; НТ — сп. „Наука и техника“; НХ-ВО — Н. Хайтов. Вълшебното огледало. С., 1982; О — сп. „Отечество“; ОФ — в-к „Отечествен фронт“; ОФ-1 — в-к „Паралели“; ПЗ-П — П. Зарев. Панорама на българската литература. Т. I. Ч. II. С., 1967; Пл — сп. „Пламъче“; Посл. — Българско народно творчество. Т. XII. С., 1963; ППСл-БК — Българската критика за Пенчо Славейков. С., 1974; ПРСл — П. Р. Славейков. Съчинения в 10 тома. Т. I. С., 1963; ПЯ — П. К. Яворов. Избрани стихотворения. С., 1964; РД — в-к „Работническо дело“; С — сп. „Септември“; СпК — Сп. Казанджиев. Среци и разговори с Йордан Йовков. С., 1980; СЦД-П — Ст. Ц. Даскалов. Поколение без земя. С., 1963; СЦД-Р — Ст. Ц. Даскалов. Република на дъждовете. С., 1968; ТМ — Л. Калев и др. Технология на металите. С., 1970; ТМ-СЧ — Т. Монеv. Снежен човек. С., 1976; УД — в-к „Учителско дело“; ФР — К. Ницева и др. Фразеологичен речник на българския език. Т. II, С., 1975; ЦвА — Цв. Ангелов. Слънчева грейка. С., 1982; ГРайчев, ДГабе, ЕКор, ЙЙовков, КАп, НХайтов, СтЦДас — Д. Габе, Е. Коралов, Й. Йовков, К. Апостолов, Н. Хайтов, Ст. Ц. Даскалов. Във: Разкази за деца от български писатели. С., 1981.

СТЕПЕНИ СРАВНЕНИЯ В БОЛГАРСКОМ ЯЗЫКЕ
КАК ОБЪЕКТ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ МОРФОЛОГИИ

Стоян Буров

Резюме

Степени сравнения имен прилагательных и наречий в современном болгарском литературном языке являются морфологической категорией. При своем функционировании в контекстах различного типа формы граммем сравнительной и превосходной степени входят во взаимодействие с различными элементами контекста, в результате чего реализуются частные контекстуальные значения форм. Частное значение представляет совокупность категориального и контекстуально обусловленного значений. Используя основные принципы функциональной морфологии, автор исследования делает попытку проанализировать степени сравнения — категорию, неосновательно оставшуюся без внимания со стороны лингвистов. После раскрытия сущности категории и формулирования инвариантных и частных значений делается функциональная характеристика форм степеней сравнения и таким образом раскрывается их большое семантическое богатство. Разграничиваются категория и лексико-грамматический разряд оценки степени качества. В связи с некоторыми специфическими особенностями образования степеней сравнения в болгарском языке рассматриваются позиции частиц *по* и *най*, их подвижность и сочетаемость. Автор останавливается также на вопросе об образовании степеней сравнения имен существительных, местоимений, глаголов и предложных обстоятельственных сочетаний.

THE FUNCTIONAL MORPHOLOGY APPROACH
TO THE DEGREES OF COMPARISON IN THE BULGARIAN
LANGUAGE

Stoyan Bourov

Summary

The degrees of comparison in the Modern Bulgarian literary language comprise a morphological category. When functioning in different types of context the forms of the comparative and superlative degree gramemes come into contact with different contextual elements as a result of which the individual contextual meanings of the forms manifest themselves. The individual meaning is the sum—total of a categorially and contextually conditioned meaning. Applying the basic principles of the functional morphology the author has tried to analyse the degrees of comparison — a category, unjustifiably neglected by the linguist. After revealing the essence of the category and formulating the invariant and individual meanings, the author gives a functional characteristics of the degrees, forms, showing their considerable semantic wealth. The category and the lexico-grammatical class of evaluating the quality degree have been delimited. In connection with some specific peculiarities of the degrees of comparison in Bulgarian, the positions of the particles *по-* and *най-*, their mobility and collocational properties have been analysed as well. Some attention is given to the question of the nominal, pronominal and verbal degrees of comparison, and the degrees of comparison of the prepositional adverbial phrases.

Цена 1, 61 лв.